Individualisering en sociale integratie

Individualisering en sociale integratie

Paul Schnabel (redactie)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2004

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:
a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
c informaties te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.
De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Paul Schnabel, 2004
Omslagontwerp: Bureau Stijlzorg, Utrecht
Omslagillustratie: P.Ch. Wonder (1780-1852), *De heilige Hiëronymus*, paneel.
Particuliere collectie
ISBN 90-377-0192-2
In 1999 eerder verschenen bij Uitgeverij SUN onder dezelfde titel.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Woord vooraf 7

Paul Schnabel
Individualisering in wisselend perspectief 9

Carlo van Praag
Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool 31

Christien Brinkgreve
Van huis uit: individualisering en opvoeding 49

Erik Snel en Godfried Engbersen
Individualisering en sociale ongelijkheid 56

Romke van der Veen
Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en controlestaat 68

Jet Bussemaker
Markt, overheid en samenleving. Over de noodzaak de tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin te overstijgen 85

Jaap van der Stel
Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie 96

Over de auteurs 121

Woord vooraf

'Wij zijn tegen individualisering', hoorde ik ooit een kamerlid van christelijken huize zeggen. Het gaf mij hetzelfde gevoel als wanneer iemand zegt bezwaar te hebben tegen slecht weer. Dat helpt niet echt, in ieder geval is het voor de zon onvoldoende reden om door te breken. Individualisering is een historisch, sociaal en cultureel proces dat al sinds eeuwen in de westerse samenleving werkzaam en merkbaar is, en deze ontwikkeling is zeker nog niet aan zijn einde, integendeel zelfs. Wel bestaat er een neiging om ieder teken van verminderende sociale cohesie te beschouwen als een bewijs van toenemende individualisering. Mensen zouden zich steeds minder van elkaar aantrekken en zich niet meer voor het lot en het leed van anderen interesseren. Ze zouden alleen nog oog hebben voor hun eigen belang en hun particuliere genoegens.

Door de sociale wetenschappen wordt individualisering niet per se als een ongewenst proces of als een bron van voortdurende zorg beschouwd. Ze is bovendien zo alom aanwezig en zozeer verbonden met de manier waarop mensen leven en oordelen, dat een niet-geïndividualiseerde vorm van bestaan voor de meeste mensen niet eens denkbaar zou zijn, laat staan dat die hen gelukkig zou maken. Niemand kiest nog voor de onderschikking aan de familie-eer en aan het gezag van een patriarch, voor de verplichting het leven te leiden volgens een model dat door traditie is bepaald, of voor de onmogelijkheid om zelf te bepalen wie je partner of wat je beroep zal zijn. Sterker nog, iedere drang in die richting zou onmiddellijk verzet oproepen.

Individualisering is op zich niet een goede of een slechte ontwikkeling. In eerste instantie is ook niet de morele beoordeling ervan interessant, maar de empirische verkenning van wat op de verschillende gebieden van het samenleven onder die noemer schuilgaat. Die idee ligt ook aan dit boek ten grondslag. Omdat individualisering in de maatschappelijke discussie echter zo gemakkelijk wordt gezien als een factor die de sociale integratie ondermijnt, hebben we juist de voorkeur gegeven aan een benadering die laat zien op welke manier individualisering weer tot nieuwe vormen van sociale samenhang en betrokkenheid leidt.

Het initiatief tot dit boek komt voort uit een conferentie van het Nederlands Gesprek Centrum over individualisering en sociale integratie. Enkele van de auteurs hebben zelf aan deze conferentie deelgenomen, andere hebben zich tijdens de voorbereiding van dit boek bij de werkgroep aangesloten om zo vanuit hun eigen wetenschappelijke, levensbeschouwelijke en politieke achtergrond een bijdrage te leveren. Het laatste woord is daarmee zeker niet gesproken, eerder zijn het de eerste woorden om het gesprek over individualisering in de eenentwintigste eeuw te kunnen voortzetten.

In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering* heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau individualisering aangewezen als de algemene noemer van de veranderingen in de Nederlandse samenleving in het laatste kwart van de inmiddels afgesloten twintigste eeuw. De hier gepresenteerde verzameling essays is een meer

persoonlijk getinte interpretatie van de ingewikkelde en intrigerende samenhang tussen individualisering en integratie.

Het Nederlands Gesprek Centrum stelt zich al meer dan vijftig jaar ten doel ruimte te geven aan onenigheid op niveau. Ooit ging het er vooral om de vertegenwoordigers van de verschillende levensbeschouwelijke zuilen een vrijplaats te bieden voor gesprekken buiten en boven de behartiging van geïnstitutionaliseerde belangen. Tegenwoordig ligt het accent veel meer op reflectie op en discussie over onderwerpen die maatschappelijk omstreden zijn of waarover de publieke meningsvorming door onwetendheid en misverstand stokt. Het NGC brengt mensen bij elkaar op conferenties of nodigt hen uit zich in werkgroepen intensief met een thema bezig te houden. Een klein praesidium selecteert de onderwerpen en de mensen, met steun van een breed samengesteld curatorium en bijna 1500 donateurs. De laatsten krijgen dit boek, maar het is zeker niet alleen voor hen geschreven.

Paul Schnabel

Individualisering in wisselend perspectief

Paul Schnabel

1 *De mate van individualisering gemeten*

Abstracte begrippen en grote maatschappelijke ontwikkelingen kunnen soms op een heel eenvoudige manier zichtbaar worden gemaakt. Individualisering is daar een voorbeeld van. Ook zonder een nauwkeurige omschrijving van het begrip, of een diepgaande beschouwing over de oorzaken en achtergronden van de sociale en maatschappelijke processen die ermee bedoeld worden, is het toch wel mogelijk een beeld te geven van de werkelijkheid van de individualisering, zowel van de huidige stand van zaken als van de ontwikkeling in de tijd (Sociaal en Cultureel Rapport 1998).

Nederland telt bijna 16 miljoen inwoners, wat betekent dat de Nederlandse samenleving bijna 16 miljoen individuen omvat. Vergeleken met vorige generaties en zelfs met hun eigen leven, tien of twintig jaar geleden, zijn zij steeds minder geneigd en genoodzaakt in grote eenheden met elkaar samen te leven. Tussen 1960 en 2000 steeg het aantal inwoners met 40%, maar het aantal huishoudens verdubbelde zelfs, van iets meer dan 3 miljoen tot bijna 7 miljoen. Het aantal leden per huishouding is in die tijd zeer sterk gedaald, van gemiddeld bijna 3,6 tot minder dan 2,3. Dat is een daling van meer dan 35%, maar qua betekenis is de daling nog veel groter, omdat de omvang van de huishoudens al voor 1960 begon te dalen en het theoretische minimum aantal leden van een huishouding per definitie 1 bedraagt. In dat laatste geval zou iedere Nederlander – iedere volwassene, maar ook ieder kind of zelfs iedere baby – een eigen huishouding vormen. Zo ver zal het nooit (kunnen) komen, maar op dit moment wordt toch al ruim één op de drie huishoudens gevormd door een alleenstaande (ofwel: één op de zeven à acht Nederlanders leeft alleen), terwijl dat in 1960 nog pas voor één op de acht huishoudens gold.

In de meest algemene zin gaat het daarbij om een daling van het aantal kinderen per gezin en een stijging van het aantal alleenstaanden en alleenlevenden. Bij nader toezien is het beeld toch wat gedifferentieerder. Het kindertal per gezin – en het geboortecijfer als zodanig – is inderdaad de laatste decennia sterk gedaald, maar bij de kinderen zelf zien we bovendien nog een bijzonder soort dubbele individualisering optreden: meer dan vroeger gaat men al op vrij jeugdige leeftijd het huis uit (al lijkt die trend de laatste jaren wat minder duidelijk te worden) en meer dan vroeger verlaat men het ouderlijk huis nog als alleenstaande. Wie wel gaat samenwonen na vertrek uit het ouderlijk huis doet dat nu in de meerderheid van de gevallen (60%) zonder meteen te kiezen voor een huwelijk. Later komt het daar meestal wel van, maar dit uitstel is te zien als uitdrukking van een streven naar een langer behoud van eigen identiteit en een grotere persoonlijke autonomie in de vormgeving van het

eigen leven. Ook in een relatie wordt individualisering zo steeds meer voelbaar en zichtbaar: men wordt partner van elkaar en heeft een relatie met elkaar. Dat is iets anders dan samen een echtpaar worden. Het blijven gebruiken van de meisjesnaam in het huwelijk symboliseert voor veel vrouwen hun zelfstandigheid: maatschappelijk en persoonlijk. De aanpassing van het huwelijk aan veranderende of andere samenlevingspatronen is niet alleen een erkenning van hun maatschappelijke positie, maar ook een bevestiging van het gewicht van de keuze die mensen individueel maken ten aanzien van de vormgeving van hun leven. De institutie en de rituele vorm 'schikken' zich naar de wensen van het individu.

Behalve door de daling van het kindertal en de kortere duur van het verblijf van de kinderen thuis, wordt de verkleining van de huishoudens zowel als de vergroting van het aantal huishoudens in de jongere generatie ook nog versterkt door de effecten van het toegenomen aantal echtscheidingen (waardoor meestal twee huishoudens ontstaan), door de bewuste keuze van relatief veel paren om geheel af te zien van het krijgen van kinderen en door het vrijwel volledig verdwijnen van het verschijnsel van tot hetzelfde huishouden, maar niet tot het gezin behorende verwanten, kostgangers of personeelsleden. Aan de andere kant van het leeftijdsspectrum neemt het aantal huishoudens nog eens extra toe door het verschijnsel van de 'dubbele' vergrijzing, dat de gecombineerde effecten van de gemiddeld geringere levensverwachting voor mannen en de gemiddeld lagere huwelijksleeftijd voor vrouwen versterkt. Steeds meer gehuwde vrouwen blijven na het overlijden van de partner steeds langer alleen achter. In de leeftijdsgroep 65-74 jaar is de verhouding tussen alleenstaande mannen en vrouwen 1 : 3, boven de 75 loopt het cijfer op tot 1 : 4,5. In bijna alle gevallen gaat het om verweduwden.

Het ontstaan van steeds meer kleine zelfstandige huishoudens is te zien als een kwantitatieve uitdrukking van een maatschappelijk proces van individualisering, dat het leven in groepen, ook in zeer kleine, steeds meer tot een bijzondere of een tijdelijke situatie maakt. Voor volwassenen wordt het leven met anderen een keuze, die ook heel anders had kunnen uitvallen. In de beschrijving van deze ontwikkeling is echter ook al duidelijk geworden dat verzelfstandiging meer inhoudt dan alleen de vorming van een steeds groter aantal kleinere eenheden. Voorzover deze uit meer personen bestaan, neemt daarbinnen de verzelfstandiging van de leden toe. Waar van een huishouding per definitie al zelfverzorging en zelfvoorziening worden verwacht, zien we ook binnen een huishouden de verzelfstandiging – soms ook de zelfverzorging en zelfvoorziening – toenemen. Gehuwde vrouwen houden vaker hun eigen naam, partners beschikken minder over elkaars inkomen en delen minder vanzelfsprekend elkaars vriendenkring en elkaars tijd, kinderen beschikken steeds meer elk over een eigen kamer met alle comfort (altijd eigen geluidsapparatuur, meestal een tv en in toenemende mate ook een eigen badkamer) en over een deur die door andere gezinsleden niet zonder kloppen geopend wordt. De algemene invoering van de centrale verwarming drijft ook in koude jaargetijden gezinsleden niet meer samen rond de ene kachel in de woonkamer.

Vergeleken met veertig jaar geleden heeft elke huisbewoner nu niet meer gemid-

deld ruim één, maar twee kamers tot zijn beschikking, en nog kan niet aan ieders behoefte aan ruimte in voldoende mate tegemoet worden gekomen. De diepste wens van veel moderne moeders blijkt een eigen kamer te zijn (Knijn en Verheijen 1988). Binnen het gezin is van alle gezinsleden de moeder nog steeds het minst geïndividualiseerd. Niet omdat moeder zelf dat niet zou willen, maar omdat de functie van het moederschap daar nog altijd relatief weinig ruimte voor laat. Toch verandert ook hier het beeld in de richting van verzelfstandiging: 'moeder' valt steeds minder geheel met de functie van het moederschap samen. Woorden zijn ook hier weer belangrijk. Echtparen spreken elkaar – zeker in de jongere generaties – met de voornamen aan en noemen elkaar zeker geen 'vader' of 'moeder' meer, terwijl voor kinderen het typisch kinderlijke 'mamma' en 'pappa' overheerst. Oudere kinderen gebruiken vaak weer wel de voornaam van hun ouders, daarmee impliciet aangevend dat 'mamma' opnieuw een persoon met een naam, een zelfstandig individu is geworden. In alle gevallen gaat de ontwikkeling in de richting van informalisering en dat is een sterke indicator voor doorzettende individualisering (Wouters 1990).

De verzelfstandiging binnen het gezin manifesteert zich in een erkenning van het recht op privacy van ieder lid van het huishouden, van het recht dus op een eigen levenssfeer, en daarnaast in de relatief gemakkelijke acceptatie van het streven naar individuele autonomie van beide partners in een relatie of van ieder afzonderlijk lid van een huishouding. In de tendens tot informalisering komen de gelijkheid van het individu en de ondermijning van hiërarchische verhoudingen tot uitdrukking.

2 *Individualisering, verzelfstandiging en emancipatie*

Individualisering wordt als maatschappelijk proces zichtbaar in de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar. Dat betekent ook dat mensen op steeds meer terreinen van het leven keuzes kunnen maken die relatief los staan van de keuzes van andere mensen, zelfs van wie hun het meest nabij is, maar ook relatief los van eerder of elders gemaakte eigen keuzes. Dat in de praktijk de keuzes vaak voorspelbaar zijn, doet niets af aan het principe dat ze elkaar niet impliceren en ook niet mogen impliceren. Er is minder dwang dan vroeger, maar er is ook minder berusting in wat het lot brengt. De maakbaarheid van het eigen leven en van de eigen persoon is letterlijk een levenswerk en ook een leven werk geworden.

Een vrouw is niet verplicht moeder te worden, maar als zij ervoor kiest moet het ook kunnen, zelfs als het biologisch niet lukt. Wiens vader bakker of boer is, is nauwelijks meer zelf verplicht voor hetzelfde beroep te kiezen. Wie niet tevreden is met zijn geslacht of uiterlijk kan dat in principe laten veranderen. Uiteraard is er feitelijk al veel voorbeschikt en zijn praktisch gesproken keuzes definitief, maar in theorie is het bijna altijd mogelijk op een keuze terug te komen en is er zeker veel ruimte voor verzet tegen keuzes die door anderen voor de eigen persoon worden gemaakt.

Het verschil tussen groepen mensen in mogelijkheden om hun leven zelfstandig en vrij de individueel gewenste vorm te geven is een van de belangrijkste mobiliserende krachten in de samenleving geworden. De problematisering van dit verschil

is het kenmerk van alle emancipatiebewegingen. Hun doelstelling is niet zozeer maatschappelijke hervorming op zich, maar maatschappelijke gelijkstelling in de vorm van praktische erkenning en verwerkelijking van individuele gelijkwaardigheid (Verweij-Jonker 1983).

Emancipatiebewegingen zijn dan ook in de eerste plaats gericht op het vergroten van de vrijheid om zelf keuzes te maken of tot de mogelijkheid van een vrije keuze te worden toegelaten. De moderne frustratie van koningskinderen is dat hun geboorte hun leven voorbestemt, en precies dat archaïsme maakt hun leven niet aanlokkelijk. Priesters komen ertegen in opstand dat een archaïsche kerkelijke wet hen verplicht tot een celibaat, dat in hun beleving alleen waarde heeft als het een individuele en vrije keuze zou zijn. Het emancipatorische verzet richt zich steeds op de vaste verbinding tussen levensterreinen die in de ogen van de moderne mens niet noodzakelijk met elkaar verbonden zijn, en dan zeker niet op een wijze die geen individuele vrijheid in de interpretatie meer toelaat. Kenmerkend voor het moderne individu is dat de uniciteit van het individu haar uitdrukking vindt in een strikt persoonlijk en door de persoon bijeengehouden geheel van rollen en functies, dat in die combinatie niet standaard is.

De individuele autonomie en de individuele vrijheid die in het geding zijn als het gaat om de keuze van een partner, een opleiding, een godsdienst, een baan of een levensstijl, is ook voelbaar in de alledaagse aspecten van het leven, wanneer het gaat om het gebruik van een vervoermiddel, de besteding van vrije tijd, de wijze van kleden en de beoefening van sport. Iedere keuze kan op zich een verplichting inhouden, maar op iedere keuze kan in principe worden teruggekomen, zonder dat dat directe consequenties heeft voor de andere keuzes.

Paradoxaal is wel dat, hoe belangrijk de keuze en de keuzevrijheid voor het individu ook zijn, deze vrijheid toch alleen kan bestaan bij de gratie van het feit dat voor maatschappij en samenleving deze keuzes van het individu als individu onbelangrijk zijn. Het functioneren van het sociale en economische systeem moet onafhankelijk zijn van het functioneren van ieder individu op zich om het individu praktisch en principieel de vrijheid van keuze te kunnen garanderen. Individualisering en dus verzelfstandiging van het individu is alleen mogelijk in samenlevingen die voor hun voortbestaan niet meer afhankelijk zijn van het individu. Dat wil niet zeggen dat in deze samenlevingen het individu niet telt, maar wel dat de persoonlijke, directe en totale afhankelijkheid van mensen van elkaar is vervangen door een gegeneraliseerde afhankelijkheid, waarin alle mensen elkaar een beetje nodig hebben, maar niemand voor zijn bestaan afhankelijk is van één of enkele anderen. Individualisering is dus alleen mogelijk in samenlevingen met een hoge mate van zowel arbeidsverdeling als van functionele differentiatie en specialisatie, met een bijbehorende hoge productie van goederen en een hoog niveau van gemeenschapsvoorzieningen. Individualisering is de luxe van rijke samenlevingen.

3 *Voorwaarden voor individualisering*

Individualisering kan alleen ontstaan in hoogontwikkelde samenlevingen, maar de vraag is wel of individualisering dan ook moet ontstaan. Er zijn aanwijzingen dat dit zo is, maar niet zodanig dat dit proces zich ook over iedereen in de samenleving zou moeten uitstrekken. Er kunnen structurele belemmeringen in de reikwijdte van het individualiseringsproces bestaan, en vaak zijn die belemmeringen ook de voorwaarden tot de rijkdom die individualisering pas mogelijk maakt.

Zo was het klassieke individualisme van het Athene uit de vijfde eeuw v.Chr. (sociologisch en psychologisch overigens nauwelijks te vergelijken met de uitkomsten van het moderne individualiseringsproces) alleen mogelijk bij de gratie van een zeer omvangrijke slavenarbeid en uitsluitend weggelegd voor een zeer kleine maatschappelijke en intellectuele elite van mannen. Het elitaire karakter van het individualisme is tot in de tweede helft van de negentiende eeuw bewaard gebleven. De geleidelijke verbreiding van het individualisme sindsdien is gepaard gegaan met een steeds groter wordende angst voor de 'massa' als bedreiging van het individu en het individualisme (Van Doorn 1989). Dat het individualisme zelf een massaverschijnsel kon worden, is zowel te danken aan de algemeen sterk groeiende welvaart in het Westen na de Tweede Wereldoorlog als aan het ontstaan van volledig geletterde samenlevingen met een groot en vrij aanbod aan communicatiemedia. De verspreiding van nieuwe gedachten, de confrontatie met andere ideeën, leefstijlen en gewoonten, de kritiek op het traditionele en vanzelfsprekende, de discussie over wat goed en slecht is, mooi en lelijk, juist en onjuist – dit waren al in het Athene van Socrates en Plato de voertuigen van de individualisering. De vorm was nog de directe onderlinge discussie, maar bij Plato had die discussie al niet meer plaats zoals bij Socrates enkel in de sociale vorm van het gesprek. Hij koos al voor de literaire vorm van het geconstrueerde gesprek, waardoor de discussie voor anderen dan de direct aanwezigen bewaard bleef.

In ongeletterde samenlevingen – of samenlevingen die dat ten dele nog zijn – is óf de kracht van de traditie en de overlevering zo groot, dat het individu geen kans krijgt te verzelfstandigen, óf kan individualisering slechts de vorm aannemen van 'atomisering', van een wegvallen van sociale verbanden, zodat de individuele mens volledig op zichzelf komt te staan. Afhankelijkheid verandert dan in hulpeloosheid. In veel ontwikkelingslanden raken de mensen door de economische en sociale ontwikkelingen wel 'ontworteld', maar zolang het dagelijks leven in bijvoorbeeld de sloppenwijken van de grote steden een onophoudelijke strijd om het bestaan blijft, is er minder sprake van individualisering dan van een 'survival of the fittest'. Dat was in Europa en de Verenigde Staten in de negentiende eeuw niet anders: pas de combinatie van een algemene verbetering van arbeids- en leefomstandigheden, de invoering van algemene leerplicht, van een goede zieken- en armenzorg, van een cultuur- en wetenschapspolitiek heeft daar verandering in gebracht. Individualisering gaat niet samen met collectivisme, maar wel met collectivisering van goederen en voorzieningen in de zin van het gemeenschappelijk en in principe voor iedereen bereikbaar

maken van essentiële goederen en diensten (De Swaan 1988). Collectivisering is zelfs een voorwaarde voor individualisering op de schaal van een hele samenleving.

De cultuur van het individualisme wordt sterk bepaald door wat nieuw, interessant en anders is. Waar niet het individualisme, maar het collectivisme heerst, is daar minder behoefte aan, omdat veel meer tijd gebonden zit in gezamenlijkheid. De afzonderlijke leden van de groep worden niet verondersteld zich binnen de groep op een andere wijze te manifesteren dan met de hun toegewezen en toekomende plaats overeenkomt. In collectivistische kaders ligt de toekomst als geschiedenis vast, in het individualisme is de toekomst open voor een eigen ontwerp. Dat betekent niet dat van iedereen ook baanbrekend werk op het gebied van leefstijl of intellectuele prestaties wordt verwacht, maar minstens wel een eigen keuze uit een gevarieerd aanbod aan mogelijkheden. Die mogelijkheden moeten gecreëerd en getoond worden. De media vervullen in dat opzicht een vitale functie: de praktijk van het individualisme is confectie, maar wel confectie geheel naar eigen smaak en met een perfecte pasvorm. Het ontbreken van juist die elementen was mede de oorzaak van de algemene ontevredenheid in de Oost-Europese landen, waar de bevolking zich gefrustreerd wist in haar individualistisch streven. Er is zelfs wel geopperd dat de schepping van schaarste aan consumptiegoederen in Oost-Europa een bewuste strategie van de leiding is geweest om de mensen bezig te houden met de voortdurende zorg voor het dagelijkse leven. Tijd voor verzet en verzetjes blijft er dan nauwelijks meer over. Inmiddels is wel duidelijk geworden dat dit effect wel is opgetreden, maar dat hier toch eerder economisch onvermogen dan strategisch vernuft als oorzaak moet worden aangewezen.

De betekenis van de cultuur van het individualisme moet niet onderschat worden. Politieke en religieuze systemen geven in westerse landen geen vulling meer aan het bestaan en bepalen ook nauwelijks meer het individuele bestaan. De persoonlijke vormgeving van het leven, zowel in morele als in esthetische en sociale zin, heeft daarentegen steeds meer aan waarde gewonnen en wordt ook steeds meer erkend in haar betekenis voor het individu. Het eigen levensontwerp is heilig geworden.

4 *De prijs van het individualisme*

Individualisme is duur, zowel micro- als macro-economisch. Hoe duur blijkt inmiddels heel duidelijk uit de schade die het milieu alleen al ondervindt van het in hoge mate geïndividualiseerde autogebruik (Nederland is snel op weg naar de situatie van één auto per twee inwoners), maar ook uit de hinder die burgers daarvan bij hun eigen 'automobiliteit' ondervinden. Het individuele verkeersaanbod belemmert het gemeenschappelijke verkeer.

Een iets ander type berekening geeft een nog treffender beeld van de kosten van individualisering. In 1967 werd er nog van uitgegaan dat Nederland in het jaar 2000 zo'n 21 miljoen inwoners zou tellen, waarvoor bij een gemiddelde huishoudensgrootte van 3,6 personen in totaal 5,8 miljoen huizen nodig zouden zijn. Ruim 20 jaar later, in 1998, wordt er voor het jaar 2000 een inwonertal van 16 miljoen vermoed

(bijna 25% minder dus dan in 1967 werd verwacht), maar voor deze bevolking wordt nu rekening gehouden met een behoefte aan 6,35 miljoen huizen bij een gemiddelde huishoudensgrootte van 2,4 personen (*Sociaal en Cultureel Rapport 1988*). Het aantal woningen in Nederland heeft in 1990 bij het bereiken van de mijlpaal van 15 miljoen inwoners al het voor 2000 bij 21 miljoen inwoners verwachte aantal bereikt. In de tien laatste jaren van deze eeuw zijn er nog eens zo'n 750.000 huizen bijgekomen. Simpel gezegd, vergeleken met de voorspellingen van 1967 wonen in het jaar 2000 vijf miljoen Nederlanders minder in een miljoen huizen meer. Een eenvoudige rekensom laat zien dat de individualisering alleen al in de woningbouwsector tussen 1967 en 1990 tot een investering van ongeveer 80 à 100 miljard gulden extra heeft geleid. Tot het jaar 2000 is daar nog meer dan 100 miljard bijgekomen. Ter vergelijking: in 1939, toen er geen woningnood was, telde Nederland 2,1 miljoen huizen op bijna 9 miljoen inwoners. De huishoudensgrootte bedroeg toen dus gemiddeld 4,2 personen.

Ook micro-economisch is individualisering duur: de autonomie van het individuele huishouden leidt bijvoorbeeld tot een enorme consumptie van duurzame gebruiksgoederen, die het grootste deel van de tijd niet gebruikt worden (van wasmachines tot grasmaaiers), terwijl de autonomie van de individuele gezinsleden (en de ruimtelijke verdeling van functies) ertoe leidt dat bepaalde gebruiksgoederen in één huis in meervoud te vinden zijn (zoals audio- en videoapparatuur), soms zelfs per persoon (Knulst 1989; Van Ours 1985). Op het kruispunt van micro- en macroeconomie zijn de gevolgen van de individualisering zichtbaar in de stijging van het aantal inkomens, in het bijzonder door een spectaculaire stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden. Voor een deel is die stijging functioneel (toename werkloosheid, wao-gevallen en gepensioneerden), voor een deel ook structureel als gevolg van de toenemende tendens de uitkering te individualiseren. De hoogte van de uitkeringen heeft in de jaren zeventig het individualiseringsproces zeker bevorderd, maar noch de verlagingen van de uitkeringen sindsdien, noch de meer 'geïndividualiseerde', dat wil zeggen meer situatie-specifieke toekenning van (extra) uitkeringen heeft het individualiseringsproces belemmerd. Van een basisuitkering is het voor een alleenstaand individu moeilijk geheel zelfstandig te leven, maar velen lukt het toch en nog meer anderen slagen erin ongemerkt samen te leven met twee basisuitkeringen (Kroft, Engbersen e.a. 1989). Paradoxaal genoeg versterkt zowel het een als het ander het besef van de eigen individualiteit.

De jaren negentig hebben een nieuwe dimensie aan individualisering gegeven, die op termijn bepaald minder gevoelig lijkt te zijn voor prijsstelling of het ontstaan van schaarste. De zeer snelle ontwikkeling van de praktisch bruikbare informatie- en communicatietechnologie (ICT) heeft het mogelijk gemaakt dat mensen op iedere plaats, op ieder uur en in iedere omstandigheid in een of andere vorm met elkaar in verbinding kunnen staan en die verbinding ook weer kunnen afbreken of veranderen. Inmiddels heeft de helft van de huishoudens al de beschikking over een computer; een op de drie Nederlanders beschikt over een gsm en het aantal aansluitingen op Internet stijgt exponentieel. Als deze ontwikkeling zich voortzet, beschikt ieder individu binnen enkele jaren over een virtuele verbinding met ieder ander in zijn

sociale netwerk, kan virtueel nieuwe sociale netwerken opbouwen en heeft toegang tot een onafzienbare hoeveelheid informatie.

Daarmee zijn de mogelijkheden nog lang niet uitgeput, maar interessant is wel dat de beperkingen van het individu-zijn en van het geïndividualiseerde leven voor een belangrijk deel worden opgeheven door de mogelijkheden die ICT biedt.

5 *De overheid en individualisering*

De penetratiegraad van de individualisering wordt natuurlijk 100% wanneer iedere Nederlander geheel op zichzelf zou leven en functioneren. Dat is geen realistisch, laat staan wenselijk perspectief: paar- en gezinsvorming blijven ook in de toekomst belangrijke bindende factoren, noodzakelijk voor mensen individueel en voor de samenleving als geheel. De vorming van meerpersoonshuishoudens bindt de individualisering aan zekere materiële en principiële grenzen. In veel opzichten heeft de penetratiegraad van de individualisering van goederen per huishouden minstens de 80 à 90% (soms meer dan 100%!, zoals bij radio en tv) bereikt: dat geldt voor huizen, auto's, inkomens, dagbladen en zeker voor de belangrijke duurzame consumptiegoederen.

Het geldt echter niet voor bijvoorbeeld het aantal arbeidsplaatsen: door de individualisering en de emancipatie willen nu ook in Nederland de vrouwen in ieder geval een groot deel van hun leven buitenshuis productief zijn. Voor hen en voor de nieuwe generaties was er tot voor kort duidelijk sprake van een tekort aan betaalde arbeidsmogelijkheden. Dat schept spanningen, omdat eigen werk van vitale betekenis is voor het gevoel van eigenwaarde in onze samenleving en de beloning van werk steeds minder aanspraken van anderen op dat inkomen toelaat: familieleden zijn financieel niet meer van elkaar afhankelijk, noch voor elkaar verantwoordelijk op de manier die vroeger gebruikelijk was en vandaag in veel andere landen nog altijd is. In de plaats van de specifieke solidariteit op basis van bloedverwantschap en nabijheid is de gegeneraliseerde fiscale solidariteit gekomen, die geen bindingen tussen personen symboliseert of continueert. Via belasting- en sociale premieheffing worden hoge individuele bijdragen verlangd voor een beleid, dat onbekende anderen recht geeft op een uit deze bijdrage te betalen uitkering.

Daarmee komen we geleidelijk op de rol van de overheid in de ontwikkeling van de individualisering. Wat we tot nu toe hebben gezien zijn de sociale, culturele en economische aspecten van individualisering zoals die zich in de samenleving voordoen en waar de overheid zich min of meer reactief tegenover opstelt. Dat wil zeggen, de overheid past haar beleid, bijvoorbeeld ten aanzien van huisvesting en vervoer, aan de wensen van de burgers aan. Echt neutraal staat de overheid overigens zeker niet ten opzichte van de individualisering. Er is sprake van een zekere ambivalentie op politiek niveau, uit het oogpunt van kosten en met het oog op de handhaving van waarden als directe onderlinge solidariteit en zorgzaamheid. Niettemin overheerst de individualiserende tendens. Van de ambivalentie is vandaag vooral veel terug te vinden in het voortgaande proces van beleidstechnische individualisering,

dat op het niveau van de verzorgingsarrangementen de rechten en plichten van de burger probeert af te stemmen op zijn individuele omstandigheden. De hoogte van een uitkering wordt zo mede afhankelijk van de aard van de (samen)leefvormen, de verstrekking van voorzieningen mede van eigen bijdragen (naar draagkracht). Bij de individualiseringstendens past dan weer wel de toenemende nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van mensen, ook waar het gaat om het veiligstellen van een inkomen in geval van ziekte of handicap. De keuzevrijheid op dat gebied neemt toe, maar ook de eigen verantwoordelijkheid.

Bij de formulering van verzorgingsrechten wordt meer met aanzien des persoons gehandeld en bij een terugtredende overheid betekent dat in een aantal gevallen zelfs een rem op de individualisering in de zin van handhaving of verwerving van persoonlijke autonomie en verzelfstandiging van het eigen leven: jongeren en studenten worden afhankelijker van hun ouders, ouderen op hun beurt van hun eventuele familieleden, partners van elkaar. De gegeneraliseerde onderlinge afhankelijkheid van allen verdwijnt niet, maar wordt voor een vrij grote en groeiende groep mensen uitgebreid met nieuwe vormen van persoonlijke afhankelijkheid. Dat is een gevolg van de politieke opvatting dat het land of in ieder geval de overheid niet rijk genoeg is om iedere burger de principiële mogelijkheid van een onafhankelijk leven zonder meer te schenken. Belangrijker is misschien toch wel de sterker wordende overtuiging dat het ook niet goed zou zijn voor de samenleving als de overheid dit wel deed.

Toch is juist de overheid één van de sterkste individualiserende krachten. Al vanaf de negentiende eeuw is er sprake van een grote mate van juridische individualisering, waarbij de rechten en plichten van het individu, onafhankelijk van anderen en hun rechten en plichten, het uitgangspunt voor wetgeving vormen. In het bijzonder in de nieuwe grondwetsartikelen over het recht op privacy en integriteit van de persoon komt een sterk op het individu georiënteerde rechtsopvatting tot uitdrukking. Opvallend is dat ook in het emancipatiebeleid zoals dat door de overheid wordt gevoerd de individualistische inslag heel sterk is. Het emancipatiebeleid richt zich niet op de verheffing van specifieke groepen in de samenleving, maar van categorieën van personen, dat wil zeggen van individuele mensen die op grond van bepaalde kenmerken (ras, sekse, seksuele voorkeur, handicaps) maatschappelijk niet de vrijheid van ontplooiing van hun individuele mogelijkheden krijgen, die voor anderen, met name mannen, al zolang vanzelfsprekend is.

6 *Individualisering en het ontstaan van het individu*

In de filosofische antropologie, die zich bezighoudt met het wezen van de mens, wordt ter onderscheiding van de mens van andere dieren graag gesproken van de 'Spätgeburt des Menschen'. De gedachte is dat de biologische geboorte bij de mens eigenlijk ruim voorafgaat aan zijn sociale en psychologische geboorte (Habermas 1973). 'De mens' als zelfstandig wezen, als individu met een eigen persoonlijkheid wordt pas geboren lang na zijn fysieke verschijning als onderscheidbaar wezen bij de bevalling, in het Duits zo treffend 'Entbindung' genaamd. De late of beter gezegd

tweede geboorte van de mens vindt niet op een specifiek moment plaats, maar is een metafoor voor de bijzonder lange periode van afhankelijkheid die de jonge mens kenmerkt, en voor de lange leertijd die hij nodig heeft om als volwaardig lid van de samenleving te kunnen functioneren. Meer nog dan alle andere zoogdieren is de mens na zijn geboorte afhankelijk van een adequate stimulering, verzorging en 'bemoedering', die het pas mogelijk maken dat zijn aangeboren capaciteiten tot ontwikkeling komen en ook een eigen, persoonlijke vorm krijgen, die als zodanig niet in de genetische code is vastgelegd.

De aandacht van de filosofische antropologie voor het verschil tussen mens en dier maakt in de ontwikkelingspsychologie plaats voor de aandacht voor het proces van menswording zelf (Verhulst 1989). In de opvattingen van de psychoanalytisch georiënteerde ontwikkelingspsychologen is de relatie met de filosofische antropologie overigens nog duidelijk zichtbaar. De psychologische geboorte van de mens wordt hier gezien als het begin van het separatie-individuatieproces, dat na ongeveer de derde maand intreedt en omstreeks de dertigste maand wordt afgesloten (Mahler 1975). Kenmerkend voor het separatie-individuatieproces is de geleidelijke opheffing van de volledige symbiose tussen moeder en kind. Stap voor stap ontwikkelt het kleine kind een gevoel van eigenheid en zelfstandigheid, eerst lichamelijk, later ook psychisch en sociaal. Separatie betekent hier niet het fysiek gescheiden zijn of worden van de moeder. Dat is al sinds de geboorte een feit, maar het duurt dan nog enkele maanden voordat het kind een eerste besef van deze scheiding ontwikkelt en deze ook tot op zekere hoogte als feit kan accepteren. Pas daardoor en daarna – mede onder invloed van de aanwezigheid van de vader – wordt voor het kind individuatie mogelijk, ontwikkelt het een gevoel er te zijn. De wetenschap 'dat ik ben' is de eerste stap op weg naar de situatie, waarin het kind ook weet 'wie het is'.

Het eerste besef van de eigen identiteit, van een eigen 'ik', ontwikkelt het kind in een moeizaam proces van oefenen, proberen en onderzoeken, zich nu eens – ook letterlijk – ver weg van moeder wagend, zich dan weer aan haar vastklampend. Dat proces gaat met zeer veel angst gepaard en loopt alleen goed af wanneer de moeder met haar kind zo omgaat, dat het kind geleidelijk aan steeds zekerder wordt van zichzelf én van de moeder, die wel een ander is, maar het kind niet in de steek laat en gescheiden van het kind toch altijd aanwezig is. Als de moeder 'goed genoeg' is, is er alle kans dat het kind in zijn derde levensjaar al een echte band met zichzelf heeft en met anderen min of meer duurzame banden kan aangaan.

Separatie moet dus, omdat zonder separatie, zonder 'tweede geboorte', geen menswording in de sociale en psychologische zin van het woord mogelijk is. Separatie gaat met angst gepaard, die het kind niet alleen aan kan. Separatie is in die zin steeds interactief en in deze interactie komt dan de individuatie tot stand. Voor het kind is het belangrijk dat het op deze interactie kan vertrouwen, in die zin dat deze gekenmerkt wordt door continuïteit en vertrouwdheid. Om later goed met wisselende anderen om te kunnen gaan, is het voor het kind belangrijk dat er in de eerste tijd van zijn bestaan juist niet te veel wisselende anderen zijn. Niet te veel verandering, niet te veel onzekerheid en niet te veel angst dus, is een voorwaarde om

later adequaat, dat wil zeggen zonder belemmerende angst, met verandering om te kunnen gaan. Symbiose, hechting en afhankelijkheid zijn dus niet beter of slechter dan scheiding, verzelfstandiging en individualisering, het gaat steeds om hun verhouding ten opzichte van elkaar, afhankelijk van de levensfase en van het levensgebied.

Moeders – of verzorgers die de 'moeder'-functie vervullen ten opzichte van het kind – kunnen van elkaar verschillen in de wijze waarop ze het separatie-individuatieproces mee vormgeven, net zoals kinderen op dit gebied van elkaar verschillen in tempo en temperament. Loopt echter de interactie als onderlinge afstemming in reacties tussen moeder en kind duidelijk niet goed, dan kan dit later bij het kind tot kleinere of grotere psychische problemen aanleiding geven of helpen een persoonlijkheidsstructuur te vestigen die 't het kind later moeilijk maakt sociaal goed te functioneren (Verhulst 1989).

7 *Culturele verschillen in de mate van individualisering*

Culturen verschillen niet van elkaar in het feit dat het separatie-individuatieproces plaatsvindt. Het proces zelf is onvermijdelijk, gezien de biologische programmering van het kind, maar cultureel bepaalde verschillen in de vormgeving van het proces bepalen wel mede de identiteit van de leden van de betreffende cultuur en daarmee het karakter van hun individualiteit. Individuatie leidt dus altijd wel tot het ontstaan van de individuele persoon, maar zeker niet noodzakelijkerwijs tot het ontstaan van een individualistisch persoon. Of dat het geval zal zijn, hangt in hoge mate af van een specifieke cultuur: de gezinsstructuur en de rollen van de verschillende leden daarvan bij de verzorging van het kind, de algemeen aanvaarde methoden van opvoeding en verzorging, de visie op het kind en de mate van erkenning van bepaalde behoeften van het kind. Dit betekent dat er tussen culturen verschillen bestaan in wat voor een kind en een volwassene wenselijk en aanvaardbaar of juist afwijkend en pathologisch wordt gevonden, maar ook dat binnen elke cultuur sommig gedrag ten opzichte van het kind als verwaarlozing en willekeur, en ander juist als overbescherming en betutteling wordt gezien. Bij alle verschillen in definiëring daarvan gaat het in elke cultuur toch steeds over gedrag dat de verwerving van de voor die cultuur specifieke individualiteit benadeelt of onmogelijk maakt.

Om iets van de culturele verschillen in de vormgeving van het separatie-individuatieproces te laten zien, kan een – heel generaliserende – vergelijking in de stijl van kinderopvoeding tussen bijvoorbeeld Nederland en India verhelderend zijn. In India bestaat er, zeker waar het een zoon betreft, een zeer intens contact tussen moeder en kind (zij slapen ook meestal in hetzelfde bed, de moeder neemt het kind overal mee naar toe en geeft het soms jarenlang de borst). Aan de wensen van het kind wordt zo veel en zo direct mogelijk voldaan en gevoegd bij het intense contact met de moeder leidt dat zeker bij de Indiase man tot een fundamenteel gevoel van zekerheid en vertrouwen (Kakar 1978). De Indiase man is in het algemeen zeer op zichzelf gesteld en gaat ervan uit dat anderen hem ook aardig zullen vinden, net zo aardig als zijn

moeder hem heeft gevonden.

Het intieme, langdurige, directe en symbiotische contact tussen moeder en kind voorkomt ook in India de separatie niet, maar geeft deze wel een relatief ondergeschikte plaats. De separatie is in de Indiase cultuur duidelijk met veel angst omgeven en die wordt opgevangen door het creëren van een buitengewoon veilige sociale omgeving, waarin het kind nooit alleen is. Dat mist zijn uitwerking niet op de individuatie van de Indiër. Hij wordt opgevoed als of in ieder geval tót een gemeenschapsmens, gebonden door een omvangrijk, ingewikkeld en nauw gevlochten netwerk van familieleden en -verplichtingen. Hij beleeft zichzelf ook in de eerste plaats als onderdeel van deze gemeenschap. De wetenschap 'dat hij is' valt bijna geheel samen met de wetenschap 'wie hij is', want het onderscheid tussen beide is alleen formeel te maken. Het kastensysteem en de reinheidsgeboden definiëren zijn omgang met de wereld buiten de familie, maar ook de positie van zijn vader binnen de familie, net zoals de betekenis van zijn eigen leeftijd, geslacht en rangvolgorde binnen het gezin en de familie als geheel.

In Nederland – en in vrijwel alle andere westerse landen – is het contact tussen de moeder en het jonge kind buitengewoon weinig intensief. Het kind wordt niet tegen het lichaam van de moeder meegedragen, heeft vanaf de eerste dag een eigen bedje en een eigen kamertje, krijgt kort de borst (zo niet al meteen de fles) en is een groot deel van de dag aan zichzelf overgelaten. Dat dit door ouders van jonge kinderen niet zo beleefd wordt, doet in interculturele vergelijking aan dit feit niets af. In dit patroon van fysieke en temporele separatie past ook een stimulering van de sociale separatie: het kind wordt aangemoedigd de wereld buiten moeder te gaan verkennen, en om het kind daarbij geen gevaar te laten lopen wordt er materieel een in hoge mate veilige omgeving gecreëerd. Het Indiase kind leert zich vooral veilig te voelen tussen vertrouwde anderen, het Nederlandse kind moet zich veilig leren voelen tussen vertrouwde dingen (de 'knuffels' en de 'speeltjes'). De typische kenmerken van het separatieproces missen hun uitwerking op de individuatie niet. Het Nederlandse kind individueert tot een relatief 'individualistisch' persoon voor wie de zekerheid 'dat ik ben' nog weinig houvast biedt voor een antwoord op de vraag 'wie ben ik?' Het antwoord daarop zal fundamenteel onzeker blijven. Wat het individu weet, is dat hij anders is dan de anderen, los van zijn ouders en familie, los van culturele en biologische gegevenheden. De relaties met anderen, die per definitie met dezelfde vraag zitten, blijven daardoor ook precair en worden gekenmerkt door een voortdurend praten over de positie over en weer. De vraag 'wie ben ik?' valt per definitie uiteen in de vragen 'wie ben ik voor jou?' (wat vind je van mij?) en 'wie denk je dat ik voor mezelf ben?'

Het Indiase model is in allerlei varianten veel algemener verbreid dan het Nederlandse model, al is het laatste als uitdrukking van het modern-westers cultuurpatroon wel eerder het model van de toekomst, ook voor India. Hoe (onterecht) generaliserend de beide voorbeelden ook zijn, duidelijk is wel dat culturele verschillen heel belangrijk zijn in de vormgeving en in de uitkomst van het separatie-individuatieproces. In het algemeen zou je kunnen zeggen dat er in ieder geval een groot

en essentieel verschil is aan te wijzen tussen een cultuur met een individualistisch en een cultuur met een collectivistisch mensbeeld. Dat verschil zet zich ook door in de aard en de vorm van de psychische problemen van een cultuur: in India hangt veel ongeluk direct samen met de positie die men toegewezen heeft gekregen en die spanningen oproepen met de eigen ambities (of zelfs de weg naar voor ons vanzelfsprekende mogelijkheden afsluit), in Nederland en de andere westerse landen is er veel onzekerheid over de eigen identiteit en de aanvaarding van de eigen persoon door anderen. Dat maakt dat wij op zoek zijn naar 'vrienden', terwijl de Indiër genoeg heeft aan zijn familie.

8 *Hoe individualistisch is de Nederlander?*

Opvallend is wel dat ook binnen dezelfde cultuurkring weer onderscheid gemaakt wordt in de mate van individualisering van groepen of categorieën, een en ander geheel afhankelijk van de positie die men zelf ten aanzien van individualisering in wil of denkt te nemen. Zo sprak E. Hofstee in zijn afscheidscollege *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid* (1981), de ontwikkelingen in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog in ogenschouw nemend, van een 'hyperindividualisering ... die wel degelijk bedreigend wordt voor de toekomst van onze samenleving'. Dereck Phillips (1985) vindt als Amerikaans socioloog met jaren Nederland-'ervaring' de Nederlander echter juist 'iemand die zeer collectivistisch is ingesteld, zich graag aanpast en zich heel weinig op zijn gemak voelt zodra het ene individu zich door iets van het andere onderscheidt [...]. Het is veel meer de groep dan het individu, denk ik vaak, die in wezen de basiseenheid van de Nederlandse samenleving vormt', en voorts 'Mijns inziens is het culturele klimaat in Nederland niet bevorderlijk voor individualisme. Altijd wordt voorrang gegeven aan de behoeften en aan het functioneren van de groep, en niet aan de ontwikkeling van een volledig geïndividualiseerde, duidelijk onderscheiden persoonlijkheid die in staat is het lot in eigen handen te nemen en verantwoordelijkheid kan dragen voor de eigen prestaties en tekortkomingen'. Hoppe (1998) komt op basis van het cultuurkenmerkenmodel van Geert Hofstede (1980) tot een op het eerste gezicht andere conclusie: in een vergelijking met 19 westerse landen komt Nederland wat individualisme betreft op de vierde plaats (na respectievelijk de Verenigde Staten, Zweden en Groot-Brittannië, maar ruim voor België, Duitsland en ook Frankrijk, dat op de vijftiende plaats komt). Het verschil met Phillips blijkt in de analyses van Hofstede en zijn medewerkers (1998) voor een belangrijk deel op het conto te komen van de werkzaamheid van enkele andere kenmerken (die Phillips allemaal onder 'individualisme' samenvat). Zo is de Nederlandse samenleving buitengewoon 'feminien' van karakter, wat wil zeggen dat er een sterke oriëntatie is op onderlinge zorg en verantwoordelijkheid, op solidariteit en loyaliteit. Individualisme kan dus heel goed samengaan met een sterke sociale oriëntatie. Dat is niet alleen in Nederland het geval, het geldt ook voor de Scandinavische landen.

Binnen Nederland treden overigens ook weer grote verschillen op, zeker tussen autochtonen en allochtonen. In een vergelijking van de onderwijsaspiraties van

Marokkaanse en Nederlandse ouders komt Pels (1988) tot de conclusie dat Marokkaanse ouders vooral een collectivistisch mensbeeld hanteren ('weten hoe het hoort', de Islamitische moraal, gezinswaarden en sociale deugden staan daarbij centraal), terwijl bij Nederlandse ouders vooral individualistische waarden vooropstaan, zoals 'niet afhankelijk zijn, voor zichzelf opkomen, zichzelf zijn'. Marokkaanse ouders willen tradities overdragen, Nederlandse ouders de 'eigen persoonlijkheid' van hun kinderen ontwikkelen.

Pels toont met zijn onderzoek dat alleen een explicatie van de collectivistische waarden van andere culturen het bijzondere karakter van de eigen benadrukking van het individualistische nog kan laten zien. Terwijl Hofstee zich ongerust betoont over het snelle verdwijnen van wat er nog aan traditionele en collectieve (misschien ook collectivistische) waarden in Nederland bestond, valt het Phillips juist op hoeveel daar nog van over is, maar hij is daar niet blij mee. Hofstede op zijn beurt plaatst dit 'collectivisme' in een heel ander kader: de tegenstelling 'feminien-masculien'.

Hofstee is bezorgd over wat hij ziet als een toenemend gebrek aan solidariteit en loyaliteit, en Phillips ergert zich aan het gebrek aan competitie en geldingsdrang. In beide gevallen gaat het om een normatieve beoordeling van het proces van individualisering en van individualisme als zodanig. De norm van het individualisme wordt niet voldoende gehaald of het individualisme overschrijdt juist de norm van wat in het licht van andere waarden nog aanvaardbaar is. In het eerste geval wordt het individu als het ware in zijn ontplooiing gehinderd door de tegendruk van collectieve en traditionele waarden, in het laatste geval is er zorg over een toenemend gebrek aan gemeenschapszin, onderlinge solidariteit en loyaliteit als gevolg van een te ver doorschieten van een ontwikkeling in de richting van een individualisme, dat als egocentrisch en uiteindelijk ook als egoïstisch gezien wordt.

Dit is een klassieke tegenstelling, die door A. de Tocqueville in zijn *De la démocratie en Amérique* (1840; 1971) al werd gesignaleerd en die ook altijd weer gevoeld wordt in het motto van de Franse Revolutie als de spanning tussen vooral het vrijheidsstreven enerzijds en de opdracht tot broederschap anderzijds. Het gelijkheidsideaal kan daarentegen worden gezien als de basis voor echte vrijheid en tegelijk als de bron van echte broederschap. Het cultuurkenmerkenmodel van Hofstede maakt de ideologische tegenstelling minder scherp en biedt een mogelijkheid tot genuanceerde beschrijving van culturen op zich en in onderlinge vergelijking. De mate van individualisme is dan één dimensie naast de polariteit masculien-feminien, de mate van hiërarchie in de verhoudingen en de geneigdheid onzekerheid uit de weg te gaan of juist flexibel te zijn. In de visie van Hofstede is Nederland zowel individualistisch als feminien, weinig hiërarchisch en behoorlijk flexibel. Dat is iets heel anders dan 'ieder voor zich en God voor ons allen'.

9 *Individualisme als idee en ideaal*

Er is hier steeds gesproken over individualisme en individualisering zonder dat deze begrippen nader zijn gedefinieerd. Dat kan omdat deze begrippen al zozeer deel zijn gaan uitmaken van het algemene gespreksrepertoire, dat ook zonder nauwkeurige definitie wel een beeld bestaat van wat de betekenis is, terwijl in de voorgaande paragrafen bovendien duidelijk is geworden dat de betekenis mede wordt bepaald door het kader waarin het begrip gebruikt wordt. Een begrip als individualisme is een soort paspop die afhankelijk van de behoefte, de omstandigheden, het doel en ook de mode steeds anders wordt aangekleed. De kern verandert daardoor niet, maar de functie kan wisselen en de verschijningsvorm nog veel meer.

Het individualisme en de individualisering waar we ons tot nu toe mee bezig hebben gehouden, zijn sterk empirisch van karakter: enerzijds het proces van toenemende verzelfstandiging van de afzonderlijke mensen in de samenleving, anderzijds het proces van toenemende verzelfstandiging van iedere mens in de loop van zijn ontwikkeling van boreling tot volwassene. In het ene geval leidt het proces van individualisering tot wat maatschappelijk gezien een cultuur van individualisme genoemd kan worden en in het andere geval tot wat psychologisch gezien een toestand van individualiteit mag heten. In de moderne westerse samenlevingen worden beide processen versterkt door een zeer positieve houding ten aanzien van de verwerving van een zo groot mogelijke individualiteit. Individualisme is niet alleen een feit, maar ook een norm, zij het niet onomstreden. Waar Phillips nog een tekort aan individualisme vaststelt, zijn in Nederland zelf velen toch eerder bang voor een teveel. Individualisme wordt dan op het niveau van het individu gezien als synoniem voor egocentrisme, egoïsme en indifferentisme, terwijl het op het niveau van de samenleving min of meer gelijk zou staan met het verlies van iedere vorm van sociale cohesie. Een 'atomisering' van de samenleving wordt gevreesd. Hofstede heeft laten zien dat dit een te simpele, te brede en te generaliserende interpretatie van het begrip is.

In deze paragraaf wil ik de aandacht van individualisme als empirisch verschijnsel en als omstreden maatschappelijke ontwikkeling verplaatsen naar individualisme als een filosofisch, politiek en moreel concept, dat gebaseerd is op een aantal expliciete uitgangspunten en een aantal impliciete veronderstellingen. Individualisme is een idee en een ideaal, dat geleidelijk aan contour heeft gewonnen en tegelijkertijd inhoud heeft gekregen in de pogingen het ook als politieke praktijk vorm te geven. De Engelse filosoof Steven Lukes onderscheidt in zijn mooie studie *Individualism* (1973) de volgende vier uitgangspunten van het individualisme:

1. Erkenning van de *waarde en de waardigheid van de mens*. Ieder mens is gelijk in waarde en heeft een gelijke waardigheid, onafhankelijk van ieder ander kenmerk (geslacht, ras, afstamming, macht, geloof, rijkdom, intelligentie). Ten aanzien van de principiële gelijkheid in waarde en waardigheid is er geen uitsluitingscriterium (het principe geldt voor ieder mens), noch is er een hoger criterium, hetgeen

inhoudt dat mensen niet kunnen worden gezien of behandeld als middel tot het bereiken van een hoger doel. Historisch gezien is de reikwijdte van het gelijk(wa ardig)heidsprincipe steeds groter geworden. Het geldt voor steeds meer mensen, meer kenmerken en meer situaties.

2. Erkenning van de *autonomie van het individu, van zijn mogelijkheden tot zelfbepaling en van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid*. Het mensbeeld van het individualisme is van oorsprong niet deterministisch: de mens heeft in principe zijn lot in eigen hand; wel moet hij de kans hebben het lot in eigen hand te houden of te krijgen. Dit impliceert grote terughoudendheid van anderen in het uitoefenen van macht over of invloed op medemensen, maar het houdt ook een opdracht in aan ieder individu afzonderlijk. Autonomie is niet zonder meer vrijheid, ze impliceert ook het dragen van verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag en de eigen keuzes. De impliciete veronderstelling is dat de mens zozeer begiftigd is met rationaliteit en als wezen zozeer sociaal is, dat het 'risico' van erkenning van de autonomie niet alleen beperkt blijft, maar uiteindelijk zelfs winst zal opleveren. Het individualisme vertrouwt dus op de inherente en voor het samenleven positieve kwaliteiten van de mens.
3. Erkenning van de *waarde van het onderscheid tussen het openbare en het private leven*. De individuele mens heeft het recht op een 'privaat leven', waarin hij onbespied en ongestoord door instanties van het gemeenschapsleven zijn gang kan gaan. Anders gezegd, het private leven is niet een afgeleide van het openbare leven, maar het openbare leven is een afgeleide van het private leven. In het individualisme is de erkenning van de privacy, van de persoonlijke controle over de eigen levenssfeer, een fundamenteel gegeven. Het onderscheid tussen beide levenssferen lijkt evident, maar wordt vanuit het openbare leven altijd weer bedreigd en wordt in feite in geen enkele dictatuur in zijn waarde erkend. Belangrijker dan het feitelijke onderscheid in tijd en ruimte tussen beide sferen, is het principe van het onderscheid.
4. Erkenning van de *waarde van de zelfontplooiing en zelfverwerkelijking van het individu*. De veronderstelling van het individualisme is dat zelfontplooiing van de individuele mens niet alleen tot groter persoonlijk geluk leidt, maar ook in hoge mate bijdraagt aan de kwaliteit van het samenleven. Het individualisme ziet de mens als begiftigd met talenten, waarmee het de moeite waard is te woekeren. Het zelf vormgeven aan het eigen leven, het eigen ontwerp van de toekomst en het maximaliseren van de eigen mogelijkheden zijn typisch individualistische waarden, die in de meer op aanpassing, invoeging, onderschikking en continuïteit gerichte collectivistische en traditionele mensbeelden niet zijn terug te vinden.

10 *Individualisme en Verlichting*

Nu de vier uitgangspunten van het individualisme in de vorm van erkenningen op een rijtje zijn gezet, wordt ook duidelijk dat de kern van het individualisme wordt gevormd door de typische Verlichtingsidealen van vrijheid en gelijkheid, waarbij

vrijheid staat voor privacy, zelfontplooiing en autonomie, en gelijkheid voor gelijkwaardigheid, wederzijds respect en verantwoordelijkheid. Het gelijkheidsprincipe stuurt en beperkt het vrijheidsprincipe. In het kader van het individualisme is het gelijkheidsprincipe een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor vrijheid. Vrijheid kan alleen dan goed gerealiseerd worden, wanneer het principe van gelijkheid in voldoende mate werkelijkheid is geworden en ook werkelijkheid blijft. Het gelijkheidsprincipe is de lijst, die de grenzen van het schilderij van de vrijheid markeert. De impliciete ondergrond van de vrijheid, het doek dus waarop de schildering tot stand komt, maar dat zelf onder de schildering verdwijnt, wordt gevormd door het derde grote ideaal van de Verlichting en de Franse Revolutie: de broederschapsgedachte.

De broederschapsgedachte is altijd het meest problematische van de drie idealen geweest en lijkt zich op gespannen voet te bevinden met de principes van het individualisme (Van Stiphout 1988). Ze wordt er ook vaak als de antipode van gezien en gelijkgesteld met begrippen als solidariteit, loyaliteit, verbondenheid en gebondenheid. Vandaar is de stap naar de traditie of de natuurlijke orde van de groep al snel gezet. De essentie van de oorspronkelijke gedachte is daarmee wel verloren gegaan, maar dat is niet zo vreemd, omdat in het denken van de Verlichtingsfilosofen de broederschapsgedachte niet stond voor de menselijke verbanden als het historisch product van het samenleven en daarmee als het kader voor de socialisatie van nieuwe leden van de samenleving, maar voor de verbanden die vrije mensen uit vrije wil en op grond van eigenbelang met elkaar zouden aangaan om door een gemeenschappelijke inzet individuele doelstellingen te kunnen realiseren.

In het Verlichtingsdenken is individualisme niet los te zien van een politieke filosofie, die afstand wilde scheppen tussen de individuele burger en de staat. De staat zou zich meer uit de levens van de burgers moeten terugtrekken en de positie van de burgers (in de zin van de op het gebied van de staat wonende personen) in de samenleving zou minder sterk bepaald moeten worden door hun relatie ten opzichte van de staat. Voor de staat zouden alle burgers gelijk moeten zijn en ten opzichte van de staat zouden de burgers vrij moeten zijn. De verhoudingen van de burgers ten opzichte van elkaar zouden daardoor ook principieel anders worden, 'democratisch' en 'egalitair', in de vrijwillige verbanden die zij als individuen met elkaar zouden aangaan, uit eigen belang zowel als uit algemeen belang. Daarin komt de broederschap direct en als zodanig tot uiting, als het ware binnen het kader van de gelijkheid en als achtergrond voor de vrijheid. Impliciet ligt ook hieraan weer de veronderstelling ten grondslag dat het sociale karakter van de mens een onproblematisch gegeven is, dat pas problematisch, dat wil zeggen onproductief wordt in een situatie waarin mensen in onvrijheid en ongelijkheid worden gehouden.

De retoriek van het Verlichtingsdenken stond in dienst van de maatschappelijke en politieke emancipatie van de ontwikkelde en economisch onafhankelijke burger, die per definitie een volwassen man was. Arbeiders, boeren, vrouwen, kinderen, huispersoneel enzovoort worden in de retoriek van de 'mens' als de maat van alle dingen principieel niet uitgesloten, maar praktisch wel. Het duurde heel lang – het

proces is ook in het Westen nog niet afgesloten – voor hun emancipatie, met een beroep op dezelfde universele waarden, kon worden bevochten. De Verlichtingsidealen werden ontwikkeld zonder dat men zich bewust was van de reikwijdte van het revolutionaire potentieel dat hierin besloten lag, zoals men ook niet bedacht kon zijn op het feit dat het vergroten van de afstand tussen staat en individu juist ruimte deed ontstaan voor een besef van de eigen betekenis van samenleving en maatschappij als gebied tussen individu en staat. Het proces van individualisering heeft niet alleen de relatie tussen staat en individu opnieuw bepaald, maar ook de relatie tussen individu en maatschappij een nieuwe inhoud gegeven.

11 *Kwantitatief en kwalitatief individualisme*

De relatie tussen individu en staat wordt in moderne samenlevingen gekenmerkt door een *kwantitatief individualisme*, de relatie tussen individu en maatschappij door een *kwalitatief individualisme*. Georg Simmel (1908) heeft onderscheid in typen individualisme gemaakt, maar hij zag ze eerder als opeenvolgende typen in een historische ontwikkeling dan als de uitkomst van een differentiatieproces tussen staat en samenleving (Schnabel 1983). Om het verschil tussen beide duidelijk te maken, is het nuttig om de belangrijkste kenmerken kort tegenover elkaar te zetten en te vergelijken:

Kwantitatief individualisme	*Kwalitatief individualisme*
– gelijkheid van alle mensen als belangrijkste principe	– vrijheid van ieder mens als belangrijkste principe
– verbonden met staat en wetgeving	– verbonden met samenleving en maatschappij
– legalistisch en rationeel georiënteerd	– moreel en emotioneel georiënteerd
– nadruk op de mens als teleenheid, 'einzelheit', hetzelfde als ieder ander (kwantitatief principe)	– nadruk op de mens als leefeenheid, 'einzigkeit', anders dan alle anderen, eigen bijzonderheid (kwalitatief principe)
– atomistisch en a-historisch van aard	– sociaal en historisch van aard
– accent op gelijke rechten en plichten; voorkeur voor gelijke kansen	– accent op bijzondere, persoonlijke kwaliteiten; voorkeur voor eigen mogelijkheden
– onpersoonlijk	– persoonlijk
– accent op menselijke waardigheden	– accent op zelfontplooiing
– openbaar leven	– privaat leven
– bescherming privacy	– persoonlijke autonomie

De beide vormen van individualisme staan niet tegenover elkaar, maar hun onderlinge relatie is wel gespannen, zoals de relatie tussen staat en maatschappij en tussen individu en staat gespannen is. Historisch gezien gaat het kwantitatieve individualisme (de achttiende-eeuwse rationalistische opvatting van individualisme)

aan het kwalitatieve individualisme (de negentiende-eeuwse romantische opvatting) vooraf, zowel wat de theorie als de praktijk betreft. In moderne staten is het kwantitatieve individualisme, met name ook in de verzorgingsstaten, zeer ver ontwikkeld. Daar waar een democratische staatsvorm samengaat met een hoogontwikkelde economie heeft ook het kwalitatieve individualisme alle kansen gekregen. Dat geldt met name voor West-Europa en Noord-Amerika. Het geldt niet voor Japan, waar het onderscheid tussen staat en samenleving traditioneel gering is en beide ondergeschikt zijn gemaakt aan het primaat van de (nationale) economie. Het gold evenmin voor de communistische landen van het Oostblok, waar staat en samenleving ondergeschikt waren gemaakt aan het regime van één partij. Zodra dit begon te veranderen, werd ook een kwalitatief individualistische stroming onmiddellijk zichtbaar.

In het onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief individualisme komt niet alleen het verschil tussen de openbare en de publieke sfeer tot uitdrukking, maar wordt tevens een differentiatie in het broederschapsstreven van de Verlichting zichtbaar. In het kwantitatieve individualisme, met gelijkheid als belangrijkste principe, krijgt de verbondenheid tussen mensen op het niveau van de staat vorm als solidariteit op fiscale grondslag, middelen bijeengebracht zonder aanzien des persoons en verdeeld zonder aanzien des persoons, alles op grond van redelijk objectieve maatstaven met betrekking tot inkomen. Zeker in de verzorgingsstaten is er sprake van een gegeneraliseerde solidariteit, waarbij oude systemen van persoonlijke afhankelijkheid zijn vervangen door een systeem waar in zekere zin iedereen van afhankelijk is geworden, maar waarbij zich dat nooit manifesteert als een directe afhankelijkheidsrelatie tussen personen. Tussen geldgever en geldontvanger heeft de staat een herverdelingsmachine geplaatst, die beiden het zicht op elkaar ontneemt. Bovendien is de geldgever van het ene moment (de belastingbetaler) in een andere rol op een ander moment ook zelf weer de ontvanger van via belastingen of sociale verzekeringen vergaarde middelen (als uitkeringsgerechtigde of gewoon als burger die van voorzieningen gebruik maakt).

In het kwalitatieve individualisme, met vrijheid als belangrijkste principe, krijgt de verbondenheid tussen mensen op het niveau van de samenleving vorm op affectieve en morele grondslag. De relaties tussen mensen zijn op een historisch unieke manier en in steeds toenemende mate gebaseerd geraakt op wederzijdse toeneiging, gemeenschappelijke belangstelling en onderlinge afspraken. Familie-, gezins- en huwelijksbanden zijn nog altijd zeer belangrijk, maar nauwelijks meer bepalend voor wat dan ook en worden uiteindelijk alleen als zinvol voor de dagelijkse omgang en interactie beschouwd, wanneer ze voorzien in een affectieve behoefte en ook alleen voorzover ze daarin voorzien. Zelfs de verplichting voor de kinderen te zorgen is daaraan ondergeschikt geraakt.

Het interessante is dat een ontwikkeling die mensen meer en meer aan elkaar gelijk maakt in rechten en plichten, niet alleen een verzwakking inhoudt van het machtsaspect in tussenmenselijke relaties, maar ook een versterking van de neiging als individu anders te worden dan de anderen. Dat dit in de praktijk vaak minder dramatische vormen aanneemt dan de theorie of zelfs de eigen pretentie lijkt voor te

schrijven, doet aan dit principe niets af. De ruimte voor zelfverwerkelijking neemt toe en daarmee de accentuering van verschillen, die men zelf als bijzonder of interessant wil zien. De verplichting tot wederzijdse instemming bij bepaalde gemeenschappelijke ondernemingen – een seksuele relatie bijvoorbeeld – versterkt ook het onderhandelingskarakter van de relaties die eraan ten grondslag liggen (Van Stolk 1991; Schnabel 1990).

De gevoeligheid voor machtsmisbruik neemt daarbij voortdurend toe. Het is in dit verband veelbetekenend dat schending van de integriteit van het lichaam en de persoon van de ander – zoals in geval van seksueel geweld, ook in het huwelijk, of van mishandeling – steeds meer een zaak van de openbaarheid wordt. Het gaat hier kennelijk om een zo belangrijk principe in de sfeer van het gelijk(waardig)heidsprincipe, dat een schending ervan niet meer tot de private sfeer wordt gerekend, maar een zaak van algemeen belang is geworden. Het vrijheidsprincipe vraagt in toenemende mate om beheersing van gedrag en een hoge graad van civilisatie in de onderlinge omgang (De Swaan 1988). Daarin komt weer de werking van het gelijkheidsprincipe tot uitdrukking, dat het gebied van de vrijheid steeds meer beperkt tot de eigen persoon en het eigen leven. De vrijheid om het leven van anderen te bepalen is zeer beperkt. Het gelijkheidsprincipe ontkracht zo het machtsaspect van de vrijheid.

12 *Individualisering als toenemende vrijheid en gelijkheid*

De normen van het filosofisch individualisme vinden hun praktische vertaling in een differentiatie van kwalitatief en kwantitatief individualisme, waarbij deze beide vormen zich ook zelf weer steeds verder, ten dele onafhankelijk, ten dele in wisselwerking met elkaar ontwikkelen. Samen bepalen zij de dynamiek van het proces van individualisering van de samenleving, dat door Jansweijer (1987) in een studie over 'een overheidsbeleid (sic!) met betrekking tot individualisering' omschreven is als 'het proces, waarin de afhankelijkheid van het individu, zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anonieme verbanden via partiëlere relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt, en dat niet zozeer de invloed, alswel het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert'.

De vrijheid neemt toe, omdat mensen steeds minder afhankelijk worden van specifieke anderen (en daardoor neemt ook de gelijkheid toe, omdat steeds minder mensen onafhankelijk van anderen zijn of over het lot van anderen kunnen beschikken) en afhankelijkheidssituaties steeds meer functioneel van karakter en gedifferentieerd naar type zijn geworden. Van een totale afhankelijkheid van bijvoorbeeld één instantie, laat staan van één persoon, is in onze samenleving vrijwel nergens sprake meer: de coördinatie van de verschillende afhankelijkheidsrelaties met hun verschillende graden van afhankelijkheid wordt ook steeds meer door het individu zelf verzorgd. In de hier verdedigde visie is individualisering eerst en vooral een sociaal proces en veel minder de realisering van een normatief ideaal voor het individu. Toch heeft het normatieve aspect een belangrijke sturende werking ten aanzien van

de richting waarin het proces zich ontwikkelt: de werkelijkheid schiet steeds tekort in het licht van de klassieke Verlichtingsidealen en dat wordt het meest direct zichtbaar in het streven van achterblijvende groepen naar emancipatie.

De achterblijvers kunnen zowel bestaan uit groepen die de Verlichtingsidealen voor het eerst op zichzelf beginnen te betrekken (en die idealen ook voor zich tot werkelijkheid willen brengen), als uit groepen die bij de verwerkelijking van deze idealen de aansluiting hebben verloren. De gelijkheids- en vrijheidsidealen leiden immers wel tot een steeds sterker gevoelde ontwikkeling van het gelijkwaardigheidsbesef, maar zeker niet tot een toenemende gelijkheid in de samenleving. Wie oud, slecht opgeleid, gehandicapt of werkloos is, heeft niet veel kans meer op zelfontplooiing in een maatschappij waarin juist zelfontplooiing een sterk op prestatie gericht karakter heeft gekregen en vrijwel geheel gebaseerd is op een hoge mate van sociale competentie.

De posities verschuiven en daarmee verandert ook de ideologiekritiek. Historisch is dat heel goed te zien. In de negentiende eeuw richtte de conservatieve (niet-Verlichte) kritiek, zoals van Tocqueville, zich op een teveel aan gelijkheid, en in de twintigste eeuw, onder anderen Lasch (1979), op een teveel aan vrijheid. In beide gevallen was er zorg over de maatschappelijke samenhang, de integratie van het individu in de samenleving. De progressieve kritiek richtte zich in de negentiende eeuw op een teveel aan vrijheid bij te weinig echte gelijkheid (het socialistische standpunt) en in de twintigste eeuw op een teveel aan gelijkheid bij te weinig echte vrijheid (Frankfurter Schule bijvoorbeeld). In beide gevallen gaat het om zorg over een ongelijke verdeling van de macht, die in de negentiende eeuw te veel bij één klasse terecht dreigde te komen en in de twintigste eeuw de vorm van een ondoordringbaar systeem heeft aangenomen (Habermas 1981).

Wat de conservatieve en progressieve kritiek toen en nu met elkaar verbindt, is een sterk normatief uitgangspunt en een zeer beperkte empirische oriëntatie. Wat het proces van individualisering betreft is er bijvoorbeeld steeds opvallend weinig reflectie op de schaalgrootte en de schaalhoogte van het proces. Een beoordeling van het individualiseringsproces in het licht van de Verlichtingsidealen zou niet alleen aan de hand van de norm zelf moeten geschieden, maar ook aan de hand van het 'dekkings'-percentage van de erkenning van vrijheid en gelijkheid ten opzichte van alle individuen in de samenleving.

Hetzelfde geldt voor de schaalhoogte. Als de norm even hoog wordt gesteld als de idealen zelf, zal geen enkele samenleving er ooit aan kunnen voldoen, maar als samenlevingen met elkaar of met hun eigen geschiedenis worden vergeleken, is in de regel wel een antwoord mogelijk op de vraag of er meer vrijheid en gelijkheid is dan vroeger of elders.

Literatuur

Doorn, J.J.A. van, *Rede en Macht*. VUGA, Den Haag 1989.

Habermas, J., 'Philosophische Anthropologie', in: idem, *Kultur und Kritik*. Suhrkamp, Frankfurt 1973, pp. 89-111.

—, *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, Frankfurt 1981.

Hofstee, E.W., 'Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid', in: *Universiteit en Hogeschool*, 27 (1981) 4, pp. 229-251.

Hofstede, G., *Consequences: international differences in work-related values*. Beverley Hills sage, 1980.

Hoppe, M.H., 'Validating the Masculinity/Femininity Dimension on Elites from 19 countries', in: G. Hofstede e.a., *Masculinity and Femininity. The Taboo Dimension of National Cultures. Sage*, Thousand Oaks 1998, pp. 29-43.

Jansweijer, R.M.A., *Private leefvormen, publieke gevolgen*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1987.

Kakar, S., *The Inner World. A psychoanalytic study of childhood and society in India*. Delhi 1978.

Knulst, W.P., *Van vaudeville tot video*. Diss., Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1989.

Knijn, T., en C. Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing*. ITS, Nijmegen 1988.

Kroft, H., G. Engbersen e.a., *Een tijd zonder werk*. Stenfert Kroese, Leiden 1989.

Lasch, Chr., *The Culture of Narcissism*. Norton, New York 1979.

Lukes, S., *Individualism*. Harper and Row, New York 1973.

Mahler, M.S., e.a., *The psychological birth of the human infant*. Basic Books, New York 1975.

Ours, J.C. van, *Gezinsconsumptie in Nederland*, 1951-1980. Diss., Meppel 1985.

Pels, T., 'Tussen zwart en wit', in: *Intermediair*, 24 (1988) 46, pp. 49-53.

Phillips, D., *De Naakte Nederlander*. Bert Bakker, Amsterdam 1985.

Schnabel, P., 'Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat', in: Ph.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*. Meulenhoff, Amsterdam 1983, pp. 25-67.

—, 'Het verlies van de seksuele onschuld', in: G. Hekma e.a., *Het verlies van de onschuld*. Wolters Noordhoff, Groningen 1990, pp. 11-50.

Simmel, G., 'Individual and Society in Eighteenth and Nineteenth Century Views of Life' (1908), in: Kurt H. Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*. Free Press, New York 1950, pp. 58-84.

Sociaal en Cultureel Rapport 1988. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1988.

Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1998.

Stiphout, H.A. van, *Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij*. Diss., dop, Den Haag 1988.

Stolk, B. van, *Eigenwaarde als groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten 1991.

Swaan, A. de, *In Care of the State*. Polity Press, Cambridge 1988.

Tocqueville, A. de, *Democratie en Revolutie*. DeBussy, Amsterdam 1971.

Verhulst, F.C., *De ontwikkeling van het kind*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989.

Verweij-Jonker, H., *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.

Wouters, C., Van Minnen en Sterven. *Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Bert Bakker, Amsterdam 1990.

Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool

Carlo van Praag

1 *Inleiding*

Het begrip individualisering staat bol van de paradoxen. Het is verbonden met gelijkheid én uniciteit, met autonomie én afhankelijkheid, met klassiek liberalisme én met de verzorgingsstaat. Het wordt geassocieerd met de Verlichting, maar ook met het romantisch verzet daartegen, met verzakelijking van relaties en met emotionalisering daarvan, met pluriformiteit en met culturele convergentie, met privacy en met gedrang. Het is, last but not least, verbonden met de totstandkoming van het kerngezin, maar ook met de aantasting daarvan.[1]

Dat individualisering zoveel gedaanten aanneemt, is mede een gevolg van de historische reikwijdte van het verschijnsel. De modernisering van de westerse samenleving strekt zich uit over de helft van het millennium dat wij op het punt staan af te sluiten. Het idee dat wij een individuele ziel hebben is zelfs aanzienlijk ouder, evenals de gedachte dat wij daarmee een individuele toegang hebben tot een hiernamaals waarin, onder voorbehoud, veel aan ons wordt goedgemaakt.

In de modernisering vervult individualisering een sleutelrol. Het is zelfs verleidelijk om de hele ontwikkelingsgang in termen van individualisering te beschrijven. In verschillende perioden doet het verschijnsel zich echter op tal van manieren voor. Zo kan de Reformatie worden gezien als een verdere uitwerking van de metafysische individualisering waarvan zojuist gewag werd gemaakt. De mens is als individu verantwoordelijk tegenover zijn Schepper en hij kan deze verantwoordelijkheid niet delegeren aan de godsdienstige gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt of aan de leiders daarvan. Na deze vaststelling neemt de geschiedschrijving van de individualisering vervolgens meestal een sprong naar de tijd van de Verlichting, in welke periode de denkbeelden over individuele rechten van mensen als burgers en als economische subjecten tot wasdom komen. In de negentiende eeuw volgt de individualisering een meersporig traject. De gelijkheidsgedachte van de Verlichting wint verder terrein, maar is tegelijk verzet daartegen een romantische reactie, waarin de nadruk op het unieke karakter van de mens ligt. De psychologie ontstaat, niet alleen als wetenschap van wat de mensen gemeen hebben, maar ook, zij het in minder exact uitgewerkte vorm, als wetenschap van wat hen scheidt. Het tijdperk van de industrialisatie gaat ook gepaard met de erosie van diverse familiale en territoriale groepsverbanden en met de opkomst van het kerngezin. Deze ontwikkeling bereikt in het

1 Zie voor een goed gedocumenteerde en desondanks compacte uiteenzetting van het begrip: Bussemaker 1993.

midden van de twintigste eeuw in onze contreien wellicht haar hoogtepunt.

In deze bijdrage richten we de blik niet zozeer op de evolutie van waarden, mensbeelden of filosofieën, als wel op eigentijds menselijk gedrag met betrekking tot het meest intieme verband waarvan het merendeel van de mensen nog steeds deel uitmaakt, te weten het gezin. De vraag die zich opdringt is of het gezin een eindproduct is van de individualisering in de sfeer van de primaire relaties, een basismolecuul van de samenleving als het ware, dat geen verdere splitsing toelaat. Voor deze visie zijn zowel abstract-theoretische, als empirische argumenten voorhanden. Er zijn echter ook verschijnselen die wijzen in de richting van een nog verdere individualisering die, ter wille van de analogie, met de term atomisering zou kunnen worden aangeduid. Deze atomisering vindt overigens een limiet in het feit dat een samenleving van alleen maar individuen niet goed denkbaar is, al was het maar omdat afhankelijke kinderen niet als zelfstandig individu door het leven kunnen gaan. In een derde mogelijke opvatting zou de individualisering haar hoogtepunt al hebben bereikt en een inverse trend van de-individualisering (ofwel recollectivisering) zich reeds aankondigen. Deze ontwikkeling kan bogen op aanhangers, maar mist vooralsnog substantiële empirische evidentie. Dat is althans de strekking van onze bijdrage, die niet alleen ingaat op de toekomst van het gezin, maar ook op enkele pogingen tot recollectivisering van het primaire domein. Een van die pogingen is de commune of de woongroep als alternatief voor het gezin. Een veel minder ver gaande vorm van recollectivisering is gelegen in *carpooling*. Het betreft hier een functioneel specifieke vorm van collectivisering die niet erg diep ingrijpt in het leven van de betrokken individuen, maar die hier wordt belicht omdat hij een zeldzame tegentrend vertegenwoordigt.

2 *Het gezin*

Het kerngezin, ideaaltypisch bestaande uit een door huwelijk verbonden man en vrouw met afhankelijke kinderen, is zelf een product van de individualisering in vroeger eeuwen. Het heeft zich immers losgemaakt van de grotere familiale en territoriale eenheden die de overwegend agrarische samenlevingen in de vorige eeuw domineerden. Nederland was dat stadium trouwens ook in de vorige eeuw al grotendeels voorbij. Het kerngezin is, ook thans nog, de eenheid van procreatie, opvoeding en consumptie. Het is ook de eenheid waarbinnen affectieve en seksuele behoeften van de partners idealiter geabsorbeerd worden en waarin men elkaar vast (en zo mogelijk aangenaam) gezelschap biedt. Vooral via de mannelijke kostwinner is het verbonden met het economische productieproces en in dat opzicht verschilt het van de productief-consumptieve eenheden uit een vroeger stadium. Het is verder op de publieke sector aangesloten via de grote beleidssystemen als de fiscus, de sociale zekerheid en het onderwijs. Onder de neutrale term 'huishouden' (het cbs publiceert vrijwel geen statistieken over 'gezinnen') is het ook een belangrijke statistische teleenheid. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1994* wordt gesproken van 'een gedurende

lange tijd concurrentieloze multifunctionele eenheid, die complementair is aan grotere maatschappelijke systemen' (p. 36). De sociologische bewondering voor het raffinement dat in deze 'spil van de maatschappelijke organisatie' ligt opgeslagen, is nauw verholen. In dat opzicht bezigt bijvoorbeeld Weeda (1983) een andere toon. Zij noemt het gezin 'een van de meest ingrijpende metaforen' van de eeuw, daarmee te kennen gevend dat het gezin niet zozeer een maatschappelijke realiteit vertegenwoordigt, als wel een beeld dat mensen, de beleidsvoerders in het bijzonder, daarvan hebben (p. 86). Zij laat in haar artikel doorschemeren dat dit beeld de mensen door de strot wordt gewrongen, dat zij in werkelijkheid andere belangen hebben en buiten het gezin, in het bijzonder in een vriendschapsnetwerk, beter aan hun trekken komen. Ook in het begin van de jaren tachtig, toen zij deze inzichten ontvouwde, werd zij al in brede kring serieus genomen, hetgeen niet zozeer naar de waarde van deze inzichten hoeft te verwijzen, als wel naar het feit dat ook twee decennia geleden het gezin al op de tocht stond, althans niet meer de vanzelfsprekendheid vertoonde van voor die tijd.

Het kerngezin werd hierboven aangeduid als een getrouwd stel met kinderen, waarbij voorzichtigheidshalve werd toegevoegd dat dit een ideaaltypische definitie is. Die toevoeging is niet ten overvloede. Het begrip zelf ondervindt namelijk de druk van de maatschappelijke ontwikkelingen en kan niet meer bogen op consensus onder de gebruikers. Onenigheid of op zijn minst verwarring ontspruit aan alle drie de criteria die in de definitie zijn opgesloten. Moet het wel gaan om een stel, of is een eenoudergezin ook een gezin? In een kleine enquête van enkele jaren geleden onder gezinnen met kinderen merkte 21% van de respondenten een dergelijk gezin niet als gezin aan (wat het overigens in alle officiële definities wél is). En moet het stel wel getrouwd zijn? Volgens de bij het CBS gangbare statistische praktijk is dit een vereiste (CBS 1996), maar volgens de Nederlandse regering doet de huwelijkse band niet ter zake. Het vorige kabinet heeft ervoor gekozen gezinnen te definiëren als 'leefeenheden van een of meer volwassenen, die zorg dragen voor de opvoeding van een of meer kinderen' (*Notitie gezin*, 1996). Tot op zekere hoogte vindt het hierin steun onder de bevolking (zie tabel 1). Het is opmerkelijk dat de mensen in meerderheid bereid zijn de meest buitenissige huishoudensvormen nog als gezin te beschouwen, mits er maar kinderen in huis zijn. Zelfs dat 'in huis' is blijkens tabel 1 voor een belangrijke minderheid niet meer noodzakelijk. Daarentegen is de meerderheid van de respondenten ook weer niet bereid een getrouwd paar zonder kinderen het gezinspredikaat te onthouden.

Tabel 1 Percentage van de respondenten dat diverse samenlevingsvormen als gezin aanduidt

een vrouw en een man die getrouwd zijn, met kinderen	100
een vrouw en een man die samenwonen, met kinderen	96
twee mannen die samen met een pleegkind in een huis wonen	81
gescheiden vrouw die met haar zoontje samen in een huis woont	79
twee vrouwen die samen met de dochter van een van de vrouwen in een huis wonen	79
een man en een vrouw die getrouwd zijn, zonder kinderen	56
een vrouw en een man die samenwonen, zonder kinderen	43
drie samenwonende broers	39
man en vrouw, gescheiden, waarvan het zoontje nu bij de vader woont	38
een vader die twee dagen per week voor zijn dochter zorgt	37

Bron: Van der Avort e.a., 1996

Schermutselingen rond het begrip illustreren de maatschappelijke dynamiek. Het cbs verandert niet gemakkelijk zijn definities en telt als weleer. De regering legt echter de essentie van het gezin bij de enige onaantastbare functie die het nog heeft: de opvoeding van kinderen. Daarmee zal zij niet de bedoeling hebben de overige functies van het gezin te miskennen, maar zij ziet in deze functies kennelijk geen beleidsobject meer (hetgeen niet helemaal strookt met het beleid dat zij via de belastingen en de sociale zekerheid in feite voert).

Geen verschijnsel of institutie staat zo sterk in het teken van de individualisering als het gezin. De meeste definities van individualisering liggen op een hoog genoeg abstractieniveau om een veelheid van eigentijdse ontwikkelingen te omvatten. Zij zijn eerder gecentreerd rond begrippen als zelfontplooiing en morele autonomie dan rond huishoudensverdunning, maar in dit laatste verschijnsel vindt individualisering wel haar meest tastbare gedaante. Het gezinscomplex vormt de arena bij uitstek waarbinnen het proces kan worden gadegeslagen. Enkele simpele cijfers kunnen deze bewering illustreren.

In 1960 vormden gezinnen met kinderen 61% van alle huishoudens, in 1995 nog maar 38%. Het aandeel van de alleenstaanden nam in die periode toe van 12% tot 31% (*Sociaal en Cultureel Rapport 1998*, p. 77). Deze verschuiving van gezinsleven naar 'alleenstand' is nog steeds gaande. De ontwikkeling is spectaculair en blijft dat ook als gecorrigeerd wordt voor de factor vergrijzing. Deze correctie is wel noodzakelijk. De groei van het aantal weduwen mag nu eenmaal niet worden uitgelegd als een resultaat van de individualisering.

Tabel 2 Alleenstaanden naar burgerlijke staat (percentages van alle huishoudens)

	1960	1996
nooit gehuwd geweest	5,2	16,0
verweduwd	5,5	9,7
gescheiden	0,8	5,9
gehuwd	0,5	0,5
totaal alleenstaanden	11,9	32,0

Bron: Ploegmakers en Van Leeuwen 1983, p. 126; CBS, bevolkingsstatistiek

Het gaat in tabel 2 over alleenstaanden: personen die weliswaar niet gehuwd zijn, maar toch met een ander samenleven, zijn buiten beschouwing gelaten. In 1960 vormden deze ongehuwd samenwonenden ongeveer 3% van alle huishoudens, in 1995 reeds 10%. Deze opkomst van het ongehuwd samenwonen is hier dus niet aan het verschijnsel individualisering toegerekend, maar heeft er wel iets mee te maken.

De toename van de 'alleenstand' weerspiegelt geen afkeer van het gezinsleven, maar een grotere behoedzaamheid in de vorming van het gezin en een toegenomen bereidheid dit in geval van teleurstelling weer te ontbinden. De vroegere vanzelfsprekendheid van trouwen en kinderen krijgen heeft plaatsgemaakt voor een keten van afwegingen, waarvan de uitkomst geruime tijd onzeker kan blijven. De gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun eerste kind nadert in Nederland de 30 jaar en 20 tot 25 procent van de vrouwen wordt in het geheel geen moeder meer. Een op de drie huwelijken strandt ergens onderweg, en bij niet gehuwd samenwonenden is de scheidingsratio nog aanmerkelijk hoger (Sociaal en Cultureel Rapport 1998, p. 79 e.v.).

Dergelijke demografische parameters verwijzen naar een onzekerheid in het leven, niet slechts bij degenen die op het punt staan om een relatie aan te gaan of anderszins verwikkeld zijn in besluiten omtrent gezinsvorming, maar bij de deelnemers aan de samenleving in het algemeen. Fenomenen die blijkens deze parameters op het maatschappelijke macroniveau hun uitzonderlijkheid hebben verloren, delen zich aan de enkeling mede als optie en worden tot onderwerp van, soms moeizame, besluitvorming. Als project heeft het gezin een grote betekenis, ook in het leven van de non-participanten. Terwijl de sociale druk tot gezinsvorming afneemt en het aantal feitelijk betrokkenen daalt, is de preoccupatie met het gezin als levensperspectief alleen maar toegenomen. Het moderne individu gedijt evenmin als de traditionele mens in eenzaamheid. Relatievorming is eerder meer dan minder belangrijk geworden en er bestaat in dit opzicht nog steeds geen wezenlijk alternatief voor het gezin. Deze ontsnapping aan de eenzaamheid verloopt evenwel steeds minder langs institutioneel getrokken lijnen en wordt steeds meer tot individueel project. Daarbij dient de gezinsvorming volgens eigentijdse idealen een hoger doel dan de banale

ontsnapping aan de eenzaamheid: het is, paradoxaal, de vervolmaking van de eigen identiteit,[2] de kroon op het werk van een reflexively organised project of the self, om met Giddens (1991) te spreken. De moderne (huwelijks)relatie draait om intimiteit, onderling vertrouwen en authenticiteit. De mens is de architect van zijn eigen lot geworden en het gezin zijn chef d'oeuvre. Het bouwwerk staat gedurig in de steigers en bij tekenen van bouwvalligheid of uitwoning is sloop een voor de hand liggende oplossing.

De individualisering heeft zich dus niet alleen meester gemaakt van de gezinsvorming, maar ook van de invulling van het gezinsleven. De persoonlijke ontplooiing van de betrokkenen staat centraal. Het ideaal van de persoonlijke ontplooiing verdraagt zich niet meer met de seksegebonden rollen van kostwinner en huisvrouw. Met de emancipatie van de vrouw en haar grootschalige entree op de arbeidsmarkt staan de partners, veel meer dan vroeger, parallel geschakeld ten opzichte van de samenleving. Tabel 3 laat zien hoezeer de rolverdeling in het gezin sinds Weeda's artikel is geëvolueerd. Nog steeds (althans in 1994) domineert bij gezinnen met kinderen het klassieke kostwinnersmodel. Dat wil zeggen dat de man de kost verdient en de vrouw haar rol binnenshuis, in elk geval niet op de arbeidsmarkt, vindt. Gezinnen waarin de vrouw ook een baan – en daarmee een directe aansluiting op de grote maatschappelijke systemen – heeft, worden echter steeds gebruikelijker. Gewoonlijk is dat een deeltijdbaan en is het gezin daarmee in de terminologie van het Sociaal en Cultureel Planbureau een 'anderhalfverdienersgezin' geworden (Hooghiemstra 1997, p. 55). Gezinnen met twee volledig werkzame partners zijn nog zeldzaam, hoewel hun aandeel sinds 1981 wel stijgt. Let wel, het gaat hier om gezinnen met minderjarige kinderen wier aanwezigheid een volledige participatie van beide partners in de weg staat.

Tabel 3 Gezinnen met minderjarige kinderen naar aantal inkomens uit arbeid (horizontaal gepercenteerd)

	1	tussen 1 en 2	2*	geen
1981	69	20	4	
1994	51	35	6	8

* I.c. twee banen van 35 uur per week of meer

Bron: CBS, Woningbehoeftenonderzoeken, SCP-bewerking

2 Contactadvertenties werpen licht op de ontplooiingsideologie waarmee hedendaagse relatievorming is omgeven. De volheid van het eigen leven wint het in de tekst meestal van de behoeftigheid, die toch het motief tot plaatsing moet zijn geweest. In deze advertienties zijn mensen bij uitstek zelfreflexief bezig. Zij verkopen hun levensproject. Vanaf het midden van de jaren zeventig tot aan het eind van de jaren tachtig vindt een grote verandering plaats in de inhoud van deze adevrtenties. Het aantal door de stellers genoemde eigen persoonlijkheidskenmerken en persoonlijke interesses stijgt in deze periode explosief. Zie voor een vergelijking contactadvertenties over de periode 1945-1990: Zeegers 1990.

De toenemende parallellie tussen de rollen van mannen en vrouwen in het gezin wordt bijna alom als wenselijk gezien en zal verder voortschrijden. Aan het gezin als systeem komt daarmee de interne arbeidsverdeling als integratiebasis te ontvallen. Het succes van het huwelijk hangt nog meer dan vroeger van de kwaliteit van de relatie af. Uit een recent onderzoek blijkt dat relaties kwetsbaarder zijn naarmate mannen en vrouwen meer overeenkomstige rollen vervullen (Janssen e.a. 1998).

Ook de langdurige, zo niet definitieve afwezigheid van kinderen in een gezin, die weer samenhangt met de aspiraties van beide partners op de arbeidsmarkt, werkt in deze richting. Ook hier valt een integratieve factor weg, waardoor het voortbestaan van de relatie meer dan voorheen afhankelijk is geworden van haar kwaliteit. De sociale druk tot bestendiging van de relaties is welhaast in zijn tegendeel verkeerd. Vasthouden aan een onbevredigende relatie is geen heroïsche zelfopoffering meer, maar een verwijtbare persoonlijke keuze en/of een psychisch mankement.[3]

Het mag duidelijk zijn dat het ethos van de persoonlijke ontplooiing noch de vorming, noch de instandhouding van gezinnen begunstigt. Dat betekent overigens niet dat het gezin zijn tijd heeft gehad en dat de atomiseringshypothese uit de inleiding van dit artikel wordt bevestigd. In diezelfde inleiding werd al gesteld dat een samenleving van individuen (en zonder gezinnen) niet goed denkbaar is. In de conclusie wordt op de atomiseringshypothese teruggekomen.

3 *Huishoudensverdunning en individualisering van leefruimte*

Vergrijzing en individualisering hebben geleid tot huishoudensverdunning. Het gemiddeld aantal personen per woning daalde van 3,56 in 1960 tot 2,34 in 1995 (Van Praag en Niphuis-Nell 1997, p. 15). Tezelfdertijd zijn de woningen in Nederland groter geworden. Dat houdt in dat de woonruimte per individu aanmerkelijk is gestegen. De toegenomen woonruimte heeft het proces van huishoudensverdunning zelfs enigszins geremd, doordat jongeren minder bezwaar kregen tegen een verlenging van het verblijf in het ouderlijk huis. Het is een van de zeldzame vormen van recollectivisering van de laatste decennia. De invloed van deze factor is overigens slechts marginaal. De zelfstandigheidsgraad van 18-24-jarigen steeg van 7% in 1971 naar 23% in 1994 (*Sociaal en Cultureel Rapport 1998*, p. 33).

Het deel van de bevolking dat collectief is gehuisvest, is alleen maar gedaald. Op het ogenblik woont niet meer dan een kwart miljoen mensen in bejaardenhuizen, verpleeghuizen en andere internaten, en daarbij gaat het overwegend om sterk hulpbehoevende individuen. De zelfstandigheidsgraad van de 75-plussers steeg van 30,6% in 1971 naar 66,6% in 1994 (ibidem).

3 De door Brinkgreve en Korzec (1978) geanalyseerde relationele adviezen van het blad *Margriet* aan zijn lezeressen over de periode 1938-1978 zijn in dit verband bijzonder illustratief. Zo signaleren de auteurs het volgende: 'De beslissingsbevoegdheid en ook de verantwoordelijkheid ten aanzien van het eigen gedrag wordt in 'Margriet weet raad' meer dan vroeger bij het individu gelegd. Het beroep op het eigen geweten en de raad om zich niet zoveel van anderen aan te trekken houdt een proces van individualisering in' (p.73).

Het niet hebben van eigen huisvesting wordt als een vorm van grove deprivatie ervaren. Ook een lang verblijf van asielzoekers in opvangcentra wordt niet aanvaardbaar geacht.

Al met al nadert het bezit van zelfstandige huisvesting voor al of niet in gezinsverband levende volwassenen zijn verzadigingsgraad. Dat wil niet zeggen dat de huishoudensverdunning ten einde is gekomen, want die hangt af van de neiging in de bevolking om gezinnen te vormen en van het kindertal per gezin.

De individualisering in de residentiële sfeer schrijdt ook binnenshuis voort. Bij hun ouders woonachtige jongeren beschikken meestal over een eigen kamer die door andere huisgenoten niet zonder kloppen kan worden betreden. Dat geldt vermoedelijk ook voor steeds meer ouders wier woning zulks toelaat. Van feministische zijde is al geruime tijd geleden gepleit voor woningen die twee centrale ruimtes bevatten, opdat man en vrouw hun particuliere hobby's beter kunnen beoefenen, maar ook opdat zij elk hun eigen sociale leven kunnen leiden. Deze woningen zijn vrijwel niet tot stand gekomen, maar veel gezinnen zitten inmiddels ruim genoeg in hun jasje om, al improviserend en verbouwend, een zekere mate van interne segregatie te realiseren. Tal van inrichtingselementen laten zich daarbij gemakkelijk medeprivatiseren. Voor hun kijk- en luistergenot behoeven mensen niet meer afhankelijk te zijn van een met huisgenoten gedeelde voorziening en ook telefoneren kan steeds meer in de beslotenheid van het eigen subdomicilie plaatsvinden. Sinds de tijd dat zelfs een eigen bed geen vanzelfsprekendheid was, is de individualisering aardig voortgeschreden! Hier is evenwel de verzadiging nog lang niet ingetreden. Voor interne residentiële segregatie is niet alleen een ruime woning nodig, maar ook het verlangen naar een zekere afzondering binnenshuis. Voor velen zal dit verlangen niet verder gaan dan een eigen knutselkamertje. Bij het overgrote deel van de Nederlandse bevolking zal het gescheiden ontvangen van gasten door man en vrouw vermoedelijk (cijfers zijn hierover niet) nog bevreemding oproepen.

Het ligt niet in de rede dat uiteindelijk elk individu over een eigen woning komt te beschikken. De bij de overgrote meerderheid van de bevolking levende wens tot gezinsvorming en de afhankelijkheid van kinderen stellen grenzen aan de residentiele individualisering. Wel is het mogelijk dat het aangaan van een vaste liefdesrelatie minder snel gevolgd wordt door samenwoning en dat daarmee de lat-relatie de facto aan populariteit wint.

4 *Groepswonen*

Het kerngezin als voorlopig product van de individualisering kwam in de jaren zestig aan toenemende kritiek bloot te staan. Het was ondanks functieverlies ten opzichte van vroeger dagen nog steeds het multifunctionele systeem waarin consumptie, kinderopvoeding, seks en gezelschapsleven onder een en hetzelfde dak waren samengebracht. De geslotenheid en de seksuele restricties waarmee dit systeem gepaard ging, werden mikpunt van verschillende protestbewegingen. De vrouwenbeweging begon zich te keren tegen de rolverdeling die het gezin aan de echtelieden oplegde.

Het patriarchaat moest het ontgelden, niet alleen omdat vrouwen hiervan het slachtoffer waren, maar ook omdat het gezagselement in welke relatie dan ook steeds meer ter discussie kwam te staan.

De utopische bewegingen uit die dagen zochten het niet in een vanuit het gezin vertrekkende verdere individualisering, maar juist in recollectivisering van de primaire groepsrelaties in de vorm van communes, waarin de diverse functies van het gezin in een breder verband zouden worden opgelost. In deze communes zouden de lasten en risico's van het gezinsbestaan over meer personen worden verdeeld, terwijl de deelnemers werden bevrijd uit de beknelling van de exclusieve tweerelatie. Vaak strekte deze bevrijding zich ook uit tot het seksuele domein. Zo mogelijk manifesteerde de commune zich bovendien als productieve eenheid en keerde zich daarmee tegen de scheiding van productieve en consumptieve functies die kenmerkend was voor de industriële gezinssamenleving (Jansen 1985; Van der Lans en De Ruyter 1985). Niet ten onrechte wordt de commune opgevoerd als een poging tot reconstructie van het sociale domein tussen individu en staat en als alternatief voor het gezin (Van der Lans en Ruyter 1985).

In hoeverre deze communes feitelijk voorkwamen, blijft enigszins mistig. In 1972 bedroeg het aantal volgens een onderzoek van Van Ussel (1977) tussen de 100 en 200. Het grootschalige onderzoek van Jansen onthulde er in 1981 reeds een kleine 7000. De naam commune had toen plaatsgemaakt voor het minder radicaal klinkende begrip woongroep. Als woongroep gold bij dat onderzoek een samenwonende eenheid van drie of meer niet-verwante volwassenen, al of niet met kinderen. De gemiddelde omvang van de woongroepen bedroeg 5,6 volwassenen; 64% van de groepen telde 3, 4 of 5 volwassen leden. Van de leden was 80% niet ouder dan 30 jaar. Het ging overwegend om combinaties van alleenstaande volwassenen (41%) of een combinatie van een paar met een of meer alleenstaanden (26%). Ook combinaties van paren kwamen nog tamelijk vaak voor (14%). De overige woongroepen werden gevormd door combinaties waarbij gezinnen met kinderen waren betrokken (19%) (Jansen 1985). Meer dan 60% van de woongroepen werd gevonden in universiteitssteden. Van de volwassen leden had 85% een hbo- of universitaire opleiding afgerond of was daarmee doende. Bijna de helft van de leden was op het moment van het onderzoek student. De politieke oriëntatie was uitgesproken links. Het ledenbestand van de woongroep kende een vrij grote doorstroming: jaarlijks wisselde 20% van de leden.

De woongroepen die Jansen in het begin van de jaren tachtig aantrof, waren naar ideologie en structuur minder communaal dan die van tien jaar eerder. In consumptief opzicht vormden zij slechts tot op zekere hoogte een eenheid. Goederen als een keukeninventaris, een televisietoestel en gereedschap waren meestal privé-bezit; voor een auto gold dat vrijwel altijd. Het huishoudelijk budget was maar zeer ten dele gecollectiviseerd. De interne arbeidsverdeling vertoonde veel trekken van het kerngezin. De kinderen werden vooral opgevoed door hun natuurlijke ouders en de zorgtaken berustten overwegend bij de moeder, terwijl het zwaartepunt van het

kostwinnerschap bij de vader lag. Tussen de groepsleden bestond een vrij grote mate van vertrouwelijkheid en intimiteit, maar seksualiteit werd vrijwel uitsluitend beleefd bij een vaste partner die geen deel uitmaakte van de groep, tenzij het paar al bestond bij de vorming van de groep. In dergelijke gevallen beschikte het paar altijd over een duidelijk gemarkeerd eigen domein in de groepswoning. De groepsleden waren vrijwel steevast politiek geëngageerd, maar de groep als geheel diende meestal geen politiek doel en trad ook niet als politieke eenheid naar buiten.

Het aantal woongroepen is sinds 1981 vermoedelijk nog toegenomen. Jansen schatte het aantal in 1985 op 10.000 (Jansen 1990, pp. 59-60). Sindsdien zijn geen verdere schattingen ondernomen. Volgens het Woningbehoeftenonderzoek 1994, dat voor specifieke gegevens over woongroepen geen ideale bron is, betitelen slechts 5500 huishoudens in Nederland zichzelf als zodanig. In deze woongroepen vertoeven in totaal slechts ruim 17.000 personen.

Het gebrek aan continuïteit in het onderzoek doet op zichzelf al vermoeden dat het verschijnsel groepswonen sinds de jaren tachtig niet sterk om zich heen heeft gegrepen. In numerieke zin is het nooit een alternatief voor het gezin geworden. De geciteerde onderzoekers signaleren zelf al dat het verschijnsel zich niet leek te verbreiden buiten de kring van linkse intellectuelen, terwijl deze pioniers inmiddels al veel van hun aanvankelijk radicalisme en utopisme hadden prijsgegeven en aldus de drempel verlaagd hadden. De woongroep biedt in de jaren tachtig zelden nog het beeld van de commune die het leven van de leden geheel absorbeert. In veel gevallen benadert de privacy van de leden die van alleenstaanden, dan wel van gezinnen elders in de maatschappij, en is het voornaamste onderscheidende element van de woongroep gelegen in de aard van de huisvesting.

Dat geldt in nog sterkere mate voor de projecten in het kader van 'Centraal Wonen', waarin huishoudens hun formele zelfstandigheid bewaren. Ook deze woonvorm heeft geen hoge vlucht genomen. Tussen 1977 en 1991 kwamen er jaarlijks slechts vier van deze groepen bij (Kesler 1991, pp. 415-416). Het relatief succesvolle groepswonen bij ouderen, waartoe ruim 15 jaar geleden het eerste initiatief van de grond kwam, is naar de mate van collectivisme vergelijkbaar met Centraal Wonen. De onderlinge hulpverlening, die juist bij deze groepen een bijzonder belang heeft, gaat in het algemeen niet verder dan wat onder buren gebruikelijk is. Er bestaan in Nederland een kleine 200 van deze ouderenprojecten, die in totaal ongeveer 4500 woningen omvatten. Nederland schijnt hierin uniek te zijn. Het aantal van deze projecten neemt nog steeds toe, maar in deze toename is geen versnelling te onderkennen (*Van idealisme naar realisme*, 1998).

Waarom zou er, gegeven de twijfels waarmee huwelijk en gezin zijn omgeven, zo weinig schot zitten in de ontwikkeling van de woongroep als alternatief? Vermoedelijk heeft dat niet alleen te maken met een gebrek aan animo. De woongroep is niet, zoals het gezin, institutioneel verankerd in de Nederlandse maatschappij. De woongroep staat niet, zoals het gezin, als een vorm in de samenleving afgetekend waarin de primaire relaties alleen maar hoeven te stollen. Een gezin wordt nog altijd niet gesticht zoals de uitdrukking luidt, maar het ontstaat; de woongroep daarentegen

wordt wel degelijk gesticht. Het vinden van medestanders, van passende huisvesting en van een op de specifieke behoefte toegesneden juridische vorm voor de interne en externe relaties van het collectief vergt meer sociaal kapitaal dan de meeste mensen in huis hebben. Dat zal nochtans niet de voornaamste barrière zijn die grootschalige totstandkoming van woongroepen belemmert. Die is eerder gelegen in de verlangens die mensen met betrekking tot de inrichting van hun leven koesteren. Die gaan nog steeds in de richting van de vaste tweerelatie. Uit onderzoek naar levensverwachtingen van jongeren en feitelijk gedrag van jongvolwassenen blijkt bij herhaling dat de individualisering niet zozeer de tweerelatie als levensdoel aantast, als wel het proces dat tot het doel moet leiden. Zoals gezegd verloopt de gezinsvorming niet meer langs de gebaande paden van het culturele voorschrift. In plaats daarvan volgt zij het individuele keuzeproces. In de afwegingen die mensen daarin maken wordt vrijheid afgezet tegen geborgenheid, privacy tegen de beschikbaarheid van een luisterend oor, het verlangen naar kinderen tegen loopbaanperspectieven, voortzetting van de relatie tegen scheiding. Bij aarzeling worden opties zoveel mogelijk open gehouden. In het geval van 'alleenstand' zal deze leidraad meestal neerkomen op een continuering van de status quo. Gezinsvorming wordt uitgesteld, maar het perspectief blijft overeind. Welke positie zou onder deze omstandigheden het groepswonen in de kosten-batenafwegingen van individuen kunnen hebben?

Vooropgesteld dat de mogelijkheid tot een dergelijke relatievorm voorhanden is, voorziet zij in een behoefte aan constant gezelschap voor de betrokkenen, gepaard gaande met een zekere mate van intimiteit. Deze intimiteit heeft echter niet de affectieve lading en de exclusiviteit waarnaar de meeste mensen op zoek zijn. Het groepswonen is er nu juist op berekend om de intimiteit te decentraliseren en van haar totalitaire karakter te ontdoen. De baten van het groepswonen zijn in deze zin dan ook beperkt. Daar staat tegenover dat ook de kosten van toetreding lager zijn dan die bij gezinsvorming. De beslissing om deel te gaan uitmaken van een woongroep heeft een lager gehalte aan *commitment*, en de deelnemer die zijn lidmaatschap opzegt, richt niet die mate van emotionele en materiële ravage aan als de scheidende echtgenoot. Dat wil niet zeggen dat groepswonen niets kost. De woongroep maakt bijvoorbeeld bewust inbreuk op de privacy van het individu en zij vraagt ook investeringen in tijd en geld. Het ligt in de rede dat het individu in zijn beslissingsproces om al of niet tot een woongroep toe te treden veel meer dan bij gezinsvorming rationeel te werk gaat en genoemde kosten en baten voor zichzelf expliciet maakt. In het verlengde daarvan ligt dat hij na een kort en koel afwegingsproces de woongroep als mogelijkheid laat schieten, omdat hij tot de conclusie komt dat het alleenstaan minder kost en nauwelijks minder oplevert. Eenzelfde nuchtere wijze van afwegen leidt bij veel jongeren tegenwoordig tot het besluit om het verblijf in het ouderlijk huis nog wat te rekken in plaats van op kamers te gaan wonen. Een voortgezet verblijf bij de ouders levert materieel comfort op, terwijl de kosten in termen van opgeofferde privacy in het moderne gezin vaak maar gering zijn.

Deze kosten-batenbalans is tot zover betrokken op enkelingen en niet op reeds bestaande gezinnen. Ook gezinnen kunnen deel hebben aan een woongroep. De

ervaring leert dat zij dit meestal slechts voor een beperkt aantal jaren doen. De eisen van het gezinsleven hebben bijna altijd prioriteit boven de groepsrelaties. Vindt een van beide partners werk in een andere regio of zoekt het gezin eenvoudigweg meer woonruimte dan de groep kan bieden, dan zal het gezin verhuizen. Ook uitgesproken liefhebbers van het groepswonen zullen op hun nieuwe locatie zelden een andere woongroep van hun gading vinden die gereed staat om hen te ontvangen. Het vinden van een gewone woning is al moeilijk genoeg. Dit staat nog los van het feit dat het gezinsgewijze wonen in een groep toch al hogere eisen stelt dan de individuele deelname aan de groep. Terwijl de deelnemende enkeling alleen voor zijn eigen functioneren in de groep verantwoordelijk is en in relatie tot de groep een persoonlijke balans van geven en nemen dient te vinden, is de relationele configuratie in geval van gezinsgewijze deelname aan een woongroep gecompliceerder. Het 'beheer' van de verschillende relaties vergt een veel grotere mate van spanningsregulatie. Het opduiken van loyaliteitsconflicten is daarbij niet denkbeeldig. Dit type conflict ligt besloten in de verantwoordelijkheid die gezinsleden niet alleen voor het welzijn van de groep, maar ook en daarenboven voor dat van elkaar hebben.

Het bovenstaande is niet meer dan een evaluatie ex ante van de woongroep. De empirische data die dit betoog zouden moeten ondersteunen, beperken zich tot het simpele gegeven dat woongroepen in Nederland naar alle waarschijnlijkheid nog steeds betrekkelijk zeldzaam zijn. Specifiek onderzoeksmateriaal dat de redenering zou kunnen ondersteunen (of daarmee in tegenspraak zou zijn) ontbreekt.[4] Wellicht is dat laatste significant. De belangstelling voor het ooit met aplomb aangekondigde alternatief voor het gezin is kennelijk gedoofd.

5 *Carpooling*

De term individualisering wordt ook nogal eens gebruikt voor het individueel beschikbaar komen van duurzame consumptiegoederen. Ook daarin is, net als bij het proces van huishoudensvorming als zodanig, de getrapte diffusie onderkenbaar. Eerst kwamen goederen ter beschikking van gezinshuishoudens, vervolgens van individuen binnen die huishoudens. Het feit dat er steeds meer alleenstaanden zijn betekent dat voor een toenemend deel van de bevolking de twee stappen van het diffusieproces in een keer worden genomen.

Individualisering van duurzame consumptiegoederen gaat niet steeds zover dat elk individu zich persoonlijk van het goed meester maakt. Dat hangt van het artikel af. Een aantal goederen is direct verbonden met het onderhoud of de uitrusting van huis en tuin en hierbij zal het huishouden het natuurlijk eindpunt zijn in het individualiseringsproces. Het heeft weinig zin te verwachten dat elk lid van het huishouden zich een eigen stofzuiger, wasmachine of grasmaaier verwerft. Op

4 In dat opzicht onderscheidt dit betoog zich overigens niet van de pleidooien ten gunste van de woongroep, waarin de kwetsbaarheid van het moderne gezin juist breed wordt uitgemeten (zie bijvoorbeeld Van der Lans en De Ruyter 1985; Jansen 1990).

huishoudensniveau zal men in het algemeen ter wille van het schaalvoordeel deze goederen delen. Ook ruimte is in dit opzicht een beperkende factor voor verdere individualisering.

In het geval van goederen die de vrijetijdsbesteding dienen ligt dat anders. Audio- en videoapparatuur alsmede computers zijn in hoog tempo in het bezit geraakt van individuen binnen het huishouden. Bij deze goederen ligt het gerief op individueel niveau en doet het gedwongen delen van de apparatuur met huisgenoten afbreuk aan de luxe. Daarbij komt dat deze goederen in het algemeen minder ruimte vergen. De toegenomen hoeveelheid woonruimte per persoon en groeiende leefstijlverschillen binnen het huishouden werken katalyserend. In 1995 beschikte reeds 53% van de Nederlandse meerpersoonshuishoudens over twee of meer kleuren-tv's tegen 9% in 1985. In 1995 had 15% van deze huishoudens zelfs 3 of meer kleurentoestellen (*Tijdbestedingsonderzoeken*).

Het belangrijkste consumptiegoed waarover huishoudens in het algemeen beschikken, is de auto. Ook dit goed heeft de neiging zich te individualiseren tot onder het niveau van het huishouden, zij het dat de beperkingen die aan subhuishoudelijke diffusie zijn opgelegd, stringenter zijn. Een auto legt door zowel aanschafprijs als overige kosten een zwaar beslag op het huishoudelijk budget (meer dan 11%) en dit laat dan ook lang niet altijd toe dat er meer dan een wordt aangeschaft. De eerste auto is al niet voor elk huishouden weggelegd. Bovendien zijn voor het besturen van een auto meerderjarigheid en het bezit van een rijbewijs noodzakelijk.

De individualisering in meer algemene zin heeft, samen met de groeiende welvaart, geleid tot een toename van het autobezit en een toename van het autogebruik. Tussen 1985 en 1995 groeide het aantal personenauto's in Nederland met ruim 1 miljoen (ofwel met 22%). Het autobezit onder vrouwen tussen 25 en 45 jaar gaf zelfs een verdubbeling te zien. Het aantal *per dag* met de auto afgelegde kilometers nam toe met 64 miljoen, waarvan 38% aan de bevolkingstoename kan worden toegerekend en 62% aan het gegroeide kilometrage per persoon in de bevolking. Van dat laatste percentage kwam weer de helft voor rekening van vrouwen tussen 25 en 50 jaar, de categorie die in die periode op grote schaal de arbeidsmarkt betrad (*Auto's in Nederland*, 1996; *7 trends*, pp. 43-44). Veel tweede auto's hangen met dit verschijnsel samen. De aanschaf daarvan dient vaak voor de woon-werkverplaatsing die voor de tweede baan in het huishouden nodig is. Er is echter een belangrijk kielzogeffect van deze aanschaf in de vorm van autogebruik ten behoeve van boodschappen, kindervervoer en recreatie. Als in een huishouden een tweede auto ten behoeve van de partner aanwezig is, worden daarmee veel meer kilometers afgelegd voor dit soort bezigheden dan voor werk (*Auto's in Nederland*, 1996, p. 33).

Trouwens, eenvijfde van de kilometrage-groei kwam voor rekening van 50-64-jarigen van beiderlei kunne en van deze groei is stellig een groot deel het gevolg van boodschappenverkeer en recreatie.

Als geen andere machine is de auto verbonden met de persoon van de gebruiker. Stofzuigers en wasmachines hebben huisvrouwen bevrijd van inspannende, onaangename en tijdrovende handarbeid, maar zij bezitten weinig meer dan hun instru-

mentele waarde. Zij hebben geen expressieve functie en hun rol in het affectleven van de gebruikers is gering. Het zijn kortom gebruiksvoorwerpen die voor niet veel meer dienen dan het comfort. De auto speelt daarentegen in op behoeften die maar gedeeltelijk in de nutssfeer liggen. Chauffeurs ervaren hun auto tot op zekere hoogte als een verlengstuk van hun persoon en de kracht en snelheid die het voertuig ontwikkelt als voortbrengsel van hun eigen actie. De auto voorziet in een archetypische behoefte van de mens. Hoewel de mensen zich desgevraagd plegen te beroepen op noodzaak of nut van hun auto, liggen voor velen de motieven meer in het machtsgevoel en de positieve sensaties die gepaard gaan met het rijden op zich. Dat verklaart waarom mensen niet slechts willen autorijden, maar daarbij ook zelf aan het stuur willen zitten. Uit onderzoek is talloze malen gebleken dat autobezitters zich deze elementaire geneugten niet dan onder grote dwang laten ontnemen, en zich ook in hun eigen auto blijven verplaatsen als deze door files en parkeerproblemen veel van zijn objectieve nut heeft verloren. Er zijn overigens nog verschillende andere redenen om auto te willen rijden. Zo is de auto, evenals de woning, een visitekaartje dat sociale status en levensstijl vertegenwoordigt (zie voor motieven van autorijders Slotegraaf e.a. 1997). De wens om persoonlijk een auto te bezitten is daarmee een gegeven; deze wens is op zichzelf geen gevolg van de individualisering, evenmin als de begeerlijkheid van het rijpaard dat in vroeger dagen was. Het gebruik van de auto ondervindt echter wel een sterke impuls van de individualisering. De particuliere auto biedt het individu de mogelijkheid een persoonlijk gekozen traject op een persoonlijk gekozen tijd af te leggen en deze mogelijkheid past bij de moderne geïndividualiseerde tijdsbesteding, waarbij in het huishouden man en vrouw elk hun eigen agenda en hun eigen verplaatsingsbehoefte hebben. Zouden zij op het openbaar vervoer zijn aangewezen, dan zouden in veel huishoudens onoverkomelijke logistieke problemen optreden. Daarnaast biedt de auto zijn bezitter het wellicht meest begeerde goed dat een moderne maatschappij haar welvarende burgers heeft te bieden: geprivatiseerde ruimte. De behoefte aan armslag en privacy blijkt overduidelijk uit de bestedingen van onze welvarende medeburgers. Wie het enigszins kan betalen zoekt het eigen afgeschermde domein, thuis, op vakantie en onderweg. De geïndividualiseerde burger is beducht voor ongekozen gezelschap. Het beschavingsoffensief heeft ons afstandelijk gemaakt, zowel in figuurlijke als in letterlijke zin. De eigen tennisbaan is slechts voor weinigen weggelegd, maar de eigen auto ligt binnen het bereik van bijna elk huishouden.

Dit alles heeft zoals bekend geleid tot een verstopping van de wegen en een omnipresent parkeerprobleem. Voor deze problemen zijn geen pijnloze oplossingen meer voorhanden: de autorijder wordt belast, beboet of helemaal geweerd. Het autorijden krijgt steeds meer het odium van een schadelijke gewoonte waarvan de mensen moeten worden afgeholpen. In dat opzicht lijkt het op het roken.

Een van de manieren waarop de regering tracht het autogebruik terug te dringen, is de bevordering van het carpoolen. In de jaren negentig deden carpoolpleinen en carpoolstroken hun intrede, terwijl het carpoolen fiscaal werd begunstigd. Daarnaast werden nieuwe overheidsgebouwen indien mogelijk in de nabijheid van een

treinstation gebouwd en het aantal parkeerplaatsen voor auto's in de werkomgeving opzettelijk beperkt gehouden. Op het niveau van de gehele samenleving vallen de resultaten tot op heden niet tegen. In 1996 wordt het aantal regelmatige carpoolers in Nederland op 750.000 geschat (*Nederlanders voor carpoolen*, 1997). De carpoolers leggen gemiddeld 35,3 km per carpooldag af. Als deze groep de helft van de week feitelijk poolt en daarbij in de helft van de gevallen een eigen auto ongebruikt laat, dan zouden de carpoolers samen bijna 2 miljard reizigerskilometers per jaar in andermans auto afleggen. Op een totaal woonwerkverkeer per auto van ongeveer 25 miljard kilometers is dat niet te verwaarlozen. Op het totale aantal personenvoertuigkilometers van bijna 100 miljard is het natuurlijk minder indrukwekkend, zij het dat juist het spitsverkeer door de carpoolers wordt ontlast. Bij de carpoolers zijn bussende bouwvakkers waarschijnlijk inbegrepen, terwijl ook gezinsleden die voor het woon-werkverkeer een auto delen vermoedelijk deel uitmaken van het aantal. Zij worden althans in het aangehaalde onderzoek niet uitgezonderd. Uit ditzelfde onderzoek blijkt overigens dat het aantal carpoolers met 750.000 nauwelijks uitkomt boven het in 1993 reeds bereikte niveau. Van de 350 carpoolpleinen in Nederland heeft driekwart een bezettingsgraad van onder de 60% (Ligtermoet + Louwerse 1997, p. 11). Het feit dat de Nederlandse bevolking in diezelfde periode steeds positiever over carpooling is gaan denken, is een troost.

Terwijl een niet onaanzienlijk, maar stagnerend aantal mensen zich laat overhalen een auto met een buurman of collega te delen, schaffen talrijke anderen zich een extra dosis van het begeerde artikel aan. Anno 1985 bezat 16% van de huishoudens waarin überhaupt een auto aanwezig was, er meer dan één. In 1995 gold dat voor 23% van deze huishoudens (gegevens ontleend aan *Tijdbestedingsonderzoek* uit beide jaren).

6 *Conclusie*

Verreweg de meeste volwassenen zullen ook in de toekomst vaste relaties aangaan, samenwonen met een liefdespartner en kinderen nemen. Zij zullen, kort gezegd, gezinnen blijven stichten. Als levensdoel en feitelijk perspectief zijn gezinnen onverminderd belangrijk. Niets wijst erop dat alternatieven als het vriendennetwerk of de woongroep de positie van het gezin zelfs maar marginaal aantasten. Het is zelfs de vraag of het homoseksuele huwelijk en de (vooralsnog beperkte) mogelijkheden tot adoptie veel afbreuk zullen doen aan de hegemonie van het biologisch ouderschap. Dat wil evenwel niet zeggen dat de individualisering in het huidige gezinsleven haar eindpunt heeft gevonden. De ontwikkeling van de laatste decennia heeft laten zien dat individualiseringstendensen wel degelijk in het gezin hebben ingegrepen en er is nauwelijks een reden te bedenken waarom deze ontwikkeling thans voltooid zou zijn. De spectaculairste veranderingen van de afgelopen periode zijn gelegen in de vertraagde gezinsvorming en in de rolverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin.

De gezinsvormingsfase is uitgesmeerd over een veel langere periode van het leven dan vroeger. Korte en langdurige relaties wisselen elkaar af, waarbij samenwoning

vaak nog niet aan de orde is. In deze zin is de lat-relatie een normaal verschijnsel geworden. Van een alternatief voor het gezinsleven is daarbij meestal geen sprake, althans niet in die zin dat de lat-relatie deel zou uitmaken van het levensplan. Hooguit het uitstel van de gezinsvorming beantwoordt aan een dergelijk plan.

'Alleenstand' is de nevenopbrengst van tijdelijke preferenties, van onzekerheid en van falende relaties. Het verschijnsel komt steeds meer voor en is ook steeds meer aanvaard. Het is echter voor verreweg de meeste mensen geen aantrekkelijk perspectief. De steeds langduriger fase van 'alleenstand' beleven weinig jongeren dan ook als definitief. Trouwens ook na scheiding op wat rijpere leeftijd volgt vaak een nieuwe samenwoningsrelatie met kinderen en al. De 'alleenstand' is in dit perspectief vaak niet meer dan 'frictie-alleenstand' tussen twee samenwoningen in, hoewel de betrokkenen dat op het moment zelf niet zo hoeven te ervaren. De lange aanloop tot de vorming van een gezin en het veelvuldige optreden van 'frictie-alleenstand' hebben, naast de vergrijzing, het aandeel van de alleenstaanden in de bevolking opgedreven en deze ontwikkeling is nog niet tot staan gekomen. In dat opzicht gaat de individualisering haar verdere gang. Tot hoever?

Men zou zich kunnen voorstellen dat de lat-relatie het in de toekomst wint van de vaste samenwoningsrelatie. Behoefte aan privacy, bindingsangst, behoedzaamheid bij de vormgeving aan het eigen leven zouden meer mensen ertoe kunnen bewegen hun opties open te houden en van samenwoning af te zien. De samenwoningsrelatie met een vaste partner wordt bijvoorbeeld zo lang uitgesteld dat er afstel van komt. Het gebeurt op het ogenblik immers ook al dat zo lang wordt geaarzeld met het nemen van kinderen dat het moment gepasseerd blijkt te zijn. Onder die omstandigheden zou het gezin vervagen en de atomisering van de samenleving intreden. Dat deze ontwikkeling zich in enige mate zal voordoen is niet uitgesloten, maar dat zij zich op grote schaal zal voltrekken, is niet waarschijnlijk. Zo zouden van dit scenario noodzakelijkerwijs eenouderschap, dan wel definitieve kinderloosheid deel uitmaken. Beide ontwikkelingen hebben volgens de jongste CBS-prognoses hun grenzen bereikt. De opvoeding van de meestal toch wel gewenste kinderen verzet zich tegen een ruimtelijke scheiding van de partners. Daarnaast is er kennelijk een algemene behoefte aan intimiteit, die het wint van de drang om het eigen leven af te schermen en de private relationele opties open te houden. Het is zelfs de vraag of de geïmpliceerde tweestrijd in een meerderheid van de gevallen wel aanwijsbaar is. Er zullen, ook bij onze moderne medeburgers, velen zijn die niet alleen hun partner, maar ook het daarbij behorende gareel omhelzen. Deze overwegingen leiden tot de conclusie dat de individualisering haar limiet vindt in het moderne kerngezin. Enige erosie is nog mogelijk, maar de maatschappelijke ontwikkeling heeft een schiervlakte nagelaten waarop de elementen steeds minder vat krijgen.

Individualisering kan zich evenwel ook binnen het gezin voltrekken. Zo uit de individualisering zich in de schepping van huishoudelijke subdomicilies. Toenemende welvaart en huishoudensverdunning maken het mogelijk dat individuen binnen een gezin hun eigen min of meer autonome domein stichten dat van diverse moderne

levensgemakken is voorzien. Het moderne gezin kent een tweevoudig kostwinnerschap en een gedecentraliseerde vrijetijdsbesteding. De individualisering van het autobezit past in deze trend, maar het is duidelijk dat de hoge kosten en de beperkingen van de infrastructuur voor de auto een hoge drempel opwerpen. Het is opmerkelijk dat, ondanks alle natuurlijke en beleidsmatige barrières waarop autobezit en autogebruik stuiten, de verbreiding van het goed voortgang vindt. Het aantal met personenauto's afgelegde reizigerskilometers neemt elk jaar nog enigszins toe. In deze ontwikkeling speelt de aanschaf van de tweede auto in het huishouden een voorname rol. De individualisering blijkt een sterke kracht te zijn die de tegenkrachten van congestie, ontmoedigingsbeleid en sociaal klimaat trotseert. Aan de andere kant lijkt een zekere mate van recollectivisering te zijn opgetreden in de vorm van carpooling. Over de mate waarin carpooling reeds plaatsvond in de periode voorafgaand aan de peilingen (die werden gehouden tussen 1993 en 1997) is overigens niets bekend. Verder schijnt carpooling thans te stagneren.

Het jaar 1998 betekende een recordjaar voor de handel in nieuwe auto's. Los van het feit dat de mensen hun leven in het kerngezin willen doorbrengen, is individualisering kennelijk een onstuitbare kracht.

Literatuur

7 trends. Mobiliteit in veranderend Nederland. Adviesdienst Verkeer en Vervoer, Rotterdam z.j.

Auto's in Nederland. Cijfers over gebruik, kosten en effecten. Centraal Bureau voor de Statistiek / Kluwer, Heerlen/Deventer 1996.

Avort, A. van der, P. Cuyvers en K. de Hoog, *Het Nederlandse gezinsleven aan het einde van de twintigste eeuw. Een survey-onderzoek onder Nederlandse ouders in het kader van het Internationale Jaar van het Gezin*. Nederlandse Gezinsraad, Den Haag 1996.

Brinkgreve, C., en M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Het Spectrum, Utrecht/ Antwerpen 1978.

Bussemaker, Jet, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. SUA, Amsterdam 1993.

CBS, 'Personen en gezinnen per gemeente', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, 1996, nr. 10, pp. 31-47.

Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge, UK 1991.

Hooghiemstra, Erna, 'Een-en tweeverdieners', in: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw*. Deel 4: *Veranderingen in de primaire leefsfeer*. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1997.

Jansen, Harrie, 'De woongroep als leefvorm: het gezin voorbij', in: T. Weggemans, S. Poldervaart en H. Jansen (red.), *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*. Het Spectrum, Utrecht/ Antwerpen 1985, pp. 54-74.

—, *Woongroepen in Nederland*. Academisch Boeken Centrum, De Lier 1990.

Janssen, J.P.G., A. Poortman, P.M. de Graaf en M. Kalmijn, 'De instabiliteit van huwelijken en samenwoningsrelaties in Nederland', in: *Mens en Maatschappij*, 1998, nr. 1, pp. 4-25.

Kesler, Beatrice, *Centraal Wonen in Nederland. Een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Landbouwuniversiteit, Wageningen 1991.

Lans, Jos van der, en Dick de Ruyter, 'Het wankele evenwicht tussen individualiteit en soci-

abiliteit', in: T. Weggemans, S. Poldervaart en H. Jansen (red.), *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1985, pp. 75-91.
Ligtermoet + Louwerse bv, *Evaluatie bestaande transferpunten*. Gouda 1997.
Nederlanders en carpoolen. Uitkomsten uit de vijfde meting Beleidsmonitor Vervoersmanagement. Research voor Beleid, Leiden 1997.
Notitie gezin. De maatschappelijke positie van het gezin. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Rijswijk 1996.
Ploegmakers, M.J.H., en L.Th. van Leeuwen, *Veranderende huishoudens in Nederland. Statistische analyse over de periode 1960-1977*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag 1983.
Praag, C.S. van, 'Demografie', in: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.), *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1997, pp. 13-41.
Slotegraaf, G., E.M. Steg en C.A.J. Vlek, *Diepere drijfveren van het autogebruik*. Sociale Psychologie en Organisatiepsychologie, Rijksuniversiteit Groningen, 1997.
Sociaal en cultureel rapport 1994. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1994.
Sociaal en cultureel rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, Rijswijk/Den Haag 1998.
Tijdbestedingsonderzoeken, uitgevoerd door Intomart (Dataverwerking Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag). Hilversum, diverse jaren.
Ussel, J.M.W. van, *Leven in communes*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1977.
Van idealisme naar realisme. Over 15 jaar groepswonen van ouderen. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag 1998.
Weeda, C.J., 'Dynamiek in leefvormen', in: Ph. A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen*. Meulenhoff, Amsterdam 1983, pp. 68-101.
Zeegers, Wil, *Langs deze mij onsympathieke weg. Contactadvertenties in Nederland 1945-1990*. Bert Bakker, Amsterdam 1990.

Van huis uit: individualisering en opvoeding

Christien Brinkgreve

1 *Verandering in waardering*

Weinig begrippen worden zo vaak gebruikt in fora en debatten, blijven zo onhelder en zijn zo sterk veranderd in waardering als de term individualisering.

Waar meestal naar verwezen wordt als het begrip wordt gebruikt, is het toegenomen aantal eenpersoonshuishoudens of het aantal echtscheidingen, en ook de verzelfstandiging binnen gezinnen: de ontwikkeling dat vrouwen een eigen inkomen verdienen, hun eigen naam blijven dragen, en kinderen een eigen kamer krijgen. Bij meer beschouwende bijdragen gaat het over de mentaliteitsverandering waarbij mensen steeds meer zelf moeten kiezen en voor zichzelf zorgen. In die laatste opsomming zit al de veranderende waardering besloten: ging het aanvankelijk om de als positief beschouwde ontwikkeling van keuzevrijheid en het belang van zelfontplooiing, thans ligt de nadruk meer op de tot zorgelijkheid stemmende gedachte dat mensen 'alleen nog maar voor zichzelf zorgen' en dus niet meer voor anderen – 'als iedereen voor zichzelf zorgt, wie zorgt er dan nog voor elkaar?' – en dat individualisering eigenlijk neerkomt op toenemend egoïsme.

Of dat laatste het geval is, laat ik nu even in het midden. Nu gaat het me om de verandering in waardering die sterk is, en eigenlijk zo geruisloos is gegaan dat menigeen vergeten lijkt dat hij of zij 25 jaar geleden nog zo vóór individualisering was. Vooral in de vele discussies over het toegenomen geweld onder jongeren duikt voortdurend individualisering op als modern kwaad dat aan dit geweld ten grondslag zou liggen, of het nu aan de moeders wordt geweten die uit eigenbelang zouden zijn gaan werken en geen toezicht meer houden op hun kinderen, of dat de blik op de kinderen wordt geworpen die geen oog meer zouden hebben voor anderen, en hun eigen impulsen niet meer bedwingen. Welke begrippen hierbij ook de revu passeren – zelf, zelfontplooiing, toenemende mondigheid –, ze verwijzen allemaal naar hetzelfde: het individu, het ik, wordt belangrijker gevonden dan het wij, de groep, de familie, de samenleving. En dat heeft ontwrichtend gewerkt, is de verontrusting.

2 *'Wij' wordt 'ik'*

Duidelijk zal zijn dat ik deze analyse te beperkt vind, al ligt in het laatste wel de kern van wat het proces van individualisering inhoudt: dat mensen hun eigen wensen, behoeften en gevoelens belangrijker gaan vinden dan het belang van het gezin, de familie, of de andere groepen waartoe ze behoren, van klasse, etniciteit of levensbeschouwing. Ze gaan zich losmaken uit als beknellend ervaren banden van gezin of religie, willen een 'eigen leven' opbouwen, zelf bepalen wat ze willen, en trekken zich minder aan van wat ouders of andere 'machthebbers' wensen. En minder van

echtgenoten, want ook het emancipatieproces kan als proces van individualisering beschouwd worden.

Uit de adviesrubriek 'Margriet Weet Raad' vallen mooie illustraties van dit proces van individualisering te halen (Brinkgreve en Korzec 1978). Zo blijkt uit adviezen uit de jaren zestig dat bijvoorbeeld bij meningsverschillen over een nieuwe vriend, de eigen wensen en gevoelens van jongeren serieuzer worden genomen dan in de daaraan voorafgaande jaren. Luidde in 1958 het advies nog dat je je in zo'n geval moet onderwerpen aan de beslissing van je ouders, in 1970 wordt deze onderwerping verkeerd gevonden, en zijn het de ouders die rekening moeten gaan houden met de gevoelens van hun kinderen: 'je ouders trekken zich niets van jullie gevoelens aan... een beetje strijdbaarheid van jouw kant... zou niet misplaatst zijn.'[1]

Ten aanzien van vrouwen zijn de veranderingen het opzienbarendst. Vrouwen krijgen, afgaand op de rubriek, meer bewegingsvrijheid, of moeten dit althans gaan eisen. Vooral het recht op zelfontplooiing komt in deze periode – de jaren zeventig – sterk naar voren, en verdringt het oude adagium van opoffering als belangrijk 'wapen van de liefde' geheel van zijn plaats. Een vrouw wier man raast en tiert en zich van huis en gezin niets aantrekt, wordt in 1950 geadviseerd zich te gedragen als een stille zorgzame fee die zich uitput in liefdevol zorgen, die niet alleen liefdevol doet wat haar man wenst, maar zelfs zijn wensen vóór is. Een dergelijke onderschikking wordt in de jaren zeventig als schrikbeeld opgevoerd. Gold in 1955 nog dat men 'met begrip en liefde meer bereikt dan met ruzie', in 1977 klinkt streng het omgekeerde: 'Het wordt tijd dat u uw mond opendoet. Dit is geen leven. Uw huwelijk is mensonwaardig.' De eigen gevoelens hoeven niet langer weggedrukt te worden in naam van een hoger belang – het huwelijk, het gezin, de man –, niet langer ondergeschikt gemaakt te worden aan iets anders, andere belangen, andermans belangen.

Voor vrouwen die zijn opgevoed in gerichtheid op anderen komt dit zo ongeveer neer op een mentale heropvoeding: ze hoeven zich niet langer te schikken naar de behoeften van anderen, maar mogen – zelfs moeten – meer uitgaan van wat ze zelf willen. Daartoe moet een idee bestaan van wat dat zelf is en wil, nu dat niet meer wordt bepaald door de sociale categorieën waartoe men behoort – de klasse, sekse, religie, etnische groep. Een recept ligt niet klaar, en het nieuwe is dat dat ook niet voorhanden is: men moet nu zelf kiezen wat men wil, hoe men wil leven en wie men wil zijn.[2] Sommigen ervaren dit overwegend als bevrijding, anderen voornamelijk als verlies van houvast (hier kom ik later op terug).

1 Dit citaat zou ook als illustratie kunnen dienen voor wat ook wel 'emotionalisering' wordt genoemd, of 'psychologisering': het proces waarin aan gevoelens meer aandacht wordt besteed. Ook het proces van democratisering wordt in dit citaat zichtbaar: de verkleining van machtsverschillen, in dit geval tussen ouders en kinderen. Al deze processen raken elkaar, houden onderling verband, maar verwijzen naar andere aspecten.

2 Deze ontwikkeling is ook wel aangeduid als die van de 'standaardbiografie' naar 'keuzebiografie'. Zie o.m. Du Bois-Reymond e.a. 1994 en Peters 1992.

'Wij' wordt 'ik'. En dit komt niet alleen tot uiting in het aantal alleenstaanden, het sterk gestegen echtscheidingscijfer, de vrouwenemancipatie, maar ook in het soort netwerken waarin mensen leven, wat een belangrijk aspect is van de manier waarop mensen in het leven staan. Er zijn mensen die zichzelf in de eerste plaats zien als lid van een groep. In die groep zijn ze geboren, en die zal als ze zijn overleden gewoon voortbestaan. Hun hele familie behoort ertoe en de onderlinge contacten zijn veelal hecht. Aan de andere kant zijn er mensen voor wie de groep waarin ze zijn geboren – familie, sociale klasse, geloofsgemeenschap, etnische groep – minder belangrijk is, en die zelf een eigen netwerk hebben opgebouwd van vrienden en zielsverwanten. Ze staan zelf in het midden van dit persoonlijk opgebouwde netwerk, dat vaak uiteenvalt als de persoon in kwestie overlijdt. De aard van het netwerk valt af en toe duidelijk af te lezen in rouwadvertenties: in het algemeen zijn dit familieberichten, maar steeds vaker is uit deze berichten op te maken hoeveel banden er bestonden met vrienden en vriendengroepen.

De manier waarop mensen in hun netwerk staan heeft invloed op de manier waarop ze hun kinderen willen opvoeden, zo bleek uit de interviews voor *Van huis uit*, een onderzoek naar de waarden en houdingen waarin mensen, afkomstig uit verschillende milieus, zelf zijn opgevoed en die ze hun kinderen willen meegeven (Brinkgreve en Van Stolk 1997). Er zijn mensen die hun groepsbinding vooropstellen, en aan de andere kant zijn er mensen die voornamelijk leven in een zelf gevormd netwerk van vrienden en kennissen. Eerstgenoemden zijn meer gericht op het overdragen van tradities, en hun is er veel aan gelegen dat hun kinderen in hun voetspoor treden. Ze zijn erop uit hun kinderen deelgenoot te maken van hun traditie en manier van leven, en willen de thuis geleerde houding en oriëntatie aan hun kinderen doorgeven. De meer geïndividualiseerd levende mensen hebben een andere opvoedingsstijl, niet gericht op groepsbinding maar op de zelfontplooiing van hun kinderen, op de ontwikkeling van hun eigen persoonlijkheid. Ze hebben hun leven ingericht naar eigen inzichten en voorkeuren, en willen hun kinderen ook zoveel mogelijk de vrijheid geven om dit op hun eigen manier te doen. Al heeft dit grenzen – alle ouders hanteren regels die niet mogen worden overtreden: criminaliteit en prostitutie horen niet tot de opties –, het ligt niet vast. Mensen kunnen in de loop van hun leven op hun geïndividualiseerde schreden terugkeren en zich weer meer gaan richten op de eigen familie of de eigen groep. Zo zijn sommige Surinamers weer meer bezig met hun 'roots' dan in eerdere jaren het geval was. Ook al is er niet altijd sprake van een ontwikkeling in één bepaalde richting, toch is de dominante verschuiving in deze samenleving die van groepsnetwerken naar zelf gevormde 'ego-centrische' netwerken (in de letterlijke betekenis: de persoon als middelpunt, en niet waarderend of misprijzend bedoeld).

4 *Verandering van opvoedingswaarden*

De verschuiving van 'wij' naar 'ik' is ook zichtbaar in ander onderzoek naar opvoedingswaarden. Hedendaagse ouders blijken groot belang te hechten aan autonomie, aan zelfstandigheid. Deze waarde scoort hoger dan conformisme en presteren, waarden die vroeger hoger genoteerd stonden, en nog altijd heel belangrijk worden gevonden in lagere klassen, en ook onder Marokkaanse en Surinaamse moeders (Rispens e.a. 1996; De Regt en Brinkgreve 1999; Pels 1998; Distelbrink 1998).

Ook in de interviews die we hielden voor *Van huis uit* bleek hoezeer tot veel ouders niet alleen de idealen van openheid en overleg, maar ook van zelfontplooiing en zelfstandigheid waren doorgedrongen. Kinderen moeten leren hun eigen koers te varen en zelf te kiezen wat ze willen worden, en dat moet het liefst iets zijn wat past bij hun eigen wensen en talenten. Weinig ouders zeggen bijvoorbeeld openlijk dat ze hopen dat hun kind het familiebedrijf zal voortzetten. Het meest open hierover was nog een boer uit Oude Pekela, met wie het boek opent. Zijn vrouw was meer bij de tijd en vond dat hun zoon zelf moest kiezen wat hij wilde worden, maar haar man, die zelf ook het bedrijf van zijn vader had overgenomen, was erg teleurgesteld over het gedrag van de zoon, dat hij als eigengereid en deloyaal ervoer. Deze boer was in het hele palet van geïnterviewden een uitzondering, en zijn verhaal en emoties, hoe invoelbaar ook, zijn in deze tijd ouderwets geworden. De meeste ouders, zo ze al teleurstelling voelden over de andere koers die hun kinderen insloegen, lieten dat niet merken, en verklaarden dat kinderen hun eigen weg moesten zoeken. 'Voor mijn part gaat hij in een garage werken', zoals een geslaagde ondernemer uit *Van huis uit* zei. Dat is in elk geval de officiële toon geworden: je moet je kinderen vrijlaten, en vooral niet dwingen om jouw pad te volgen. Je kunt proberen hun veel mee te geven, maar sommige paden waarlangs ouders gestegen zijn worden door hun kinderen niet aantrekkelijk bevonden, en sommige wegen of manieren zijn ook verouderd geraakt.

Niet alleen autonomie wordt hoger gewaardeerd in de opvoeding dan vroeger. Vergeleken bij eerdere generaties valt er ook een verschuiving te zien in de richting van meer 'sociale' of 'relationele' deugden, zoals rekening houden met anderen (Rispens e.a. 1996), en overleggen in plaats van bevelen en gehoorzamen. De eisen die aan mensen gesteld worden en die in deze opvoedingswaarden besloten liggen zijn veranderd, en zeker niet minder zwaar geworden. Een 'onderhandelingscultuur' vereist een subtielere en complexere zelfsturing van mensen dan de bevels- en gehoorzaamheidscultuur waarin de sturing meer 'van buiten' komt, waarin anderen opdrachten geven, eisen stellen, verbieden dan wel straffen. Een onderhandelingshuishouding staat of valt met het vermogen het eigen gedrag te sturen en af te stemmen op dat van anderen. Het betekent een grotere vrijheid van handelen, maar het vereist ook dat het eigen gedrag gestuurd wordt. Nu er minder vaste principiële regels gelden, moeten mensen zelf meer bepalen wat ze doen en laten. Dit laatste vraagt om en veronderstelt een andere moraal, waarbij het vooral van belang is of de ander ermee instemt. Het vraagt ook om andere vermogens: mensen moeten in staat zijn om aan

te voelen wat anderen wensen of willen. En dat is, hoe preferabel misschien ook als omgangsideaal, ingewikkelder dan wanneer er vaste verboden en geboden gelden. Het vraagt het vermogen te weten wat je wilt, en de beheersing om dit op anderen af te stemmen. Soms, en sommigen, is dit teveel gevraagd, en niet iedereen kan aan deze nieuwe eisen aan houding, gedrag en emotiesturing voldoen.

5 *Beknelling en beschutting*

Ook de veranderingen in leefvormen – de verschuiving van gesloten naar open netwerken – doen een beroep op andere competenties. Het leven in een geïndividualiseerd netwerk – een netwerk van eigen makelij – is kwetsbaarder, en vraagt veel van de 'sociale vermogens' van mensen. Wie daar in geringe mate over beschikt, loopt de kans de hulp en steun te ontberen die in gesloten netwerken vanzelfsprekend zijn.

Het zich losmaken uit traditionele banden kan voor menigeen een bevrijding betekenen, maar het creëren van een eigen netwerk kan ook een zware opgave zijn. Het lukt lang niet iedereen om een eigen kring op te bouwen, en deze is vaak minder stabiel dan familie. Vriendschapsbanden vragen onderhoud en kunnen breken of verbleken: het lidmaatschap is niet vanzelfsprekend. Dit kan heimwee oproepen naar de oude traditionele familiebanden, naar de vanzelfsprekendheid van familiebetrekkingen, die blijven ook als het je minder voor de wind gaat. Met de inkrimping van de verzorgingsstaat wordt het belang van en de behoefte aan familiale bindingen om op terug te vallen – in geval van ziekte, armoede, werkloosheid – alleen maar groter: 'er gaat niets boven je familie'.

Beide kanten – zowel de beknellende als de beschuttende – komen mooi tot uiting in de roman van Meir Shalev, *De grote vrouw* (1998), waarin een familie wordt beschreven zonder enige privacy, waarin iedereen op zijn plaats wordt gehouden. De warmte en de zorgzaamheid zijn bijna fysiek voelbaar, maar ook de benauwenis van deze familiale bindingen, waarbij de kanten van beschutting en gevangenis in elkaar overlopen.

Het belang van familierelaties voor zorg en steun blijkt uit verschillende portretten in *Van huis uit*. De strategische waarde van familiebanden om werk te krijgen blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van de strokartonarbeider, en ook wordt duidelijk hoe dit sociale kapitaal in de loop der tijd zijn waarde heeft verloren en vervangen is door ander vermogen: diploma's. Het belang van familierelaties voor zorg en steun blijkt ook duidelijk bij de joodse families; het familiebedrijf van een van hen biedt daarbij werk aan opeenvolgende generaties, mits men beschikt over de juiste houding van vechtlust en ondernemingszin. Familiale of andere groepsnetwerken – op grond van geloof, politieke partij, etniciteit – kunnen, zoals de beschreven familiegeschiedenissen in dit boek laten zien, een belangrijke vorm van steun zijn. Maar mensen kunnen elkaar ook vasthouden in denkbeelden en gewoonten die belemmerend zijn, zowel voor hun persoonlijke als hun maatschappelijke ontwikkeling. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren bij een van de Surinaamse gezinnen en bij de ex-communist. En indirect bij de Marokkaan die zo succesvol kon opereren omdat hij zich oriënteert op Nederlanders, en juist niet op andere Marokkanen.

6 *Houvast of bevrijding*

Wat individualisering voor mensen betekent varieert. Veel hangt af van het vermogen dat mensen hebben, het soort kapitaal waarover ze beschikken: economisch, cultureel, sociaal kapitaal, en iets wat 'persoonlijkheidskapitaal' genoemd zou kunnen worden (vrij naar Bourdieu).[3] Veel hangt ook af van de vraag welk kapitaal hoog genoteerd staat in een samenleving, en welk kapitaal in waarde zakt. Cruciaal – en sterk variërend – is de manier waarop mensen hun vermogen 'beheren': of ze er gebruik van maken, het verwaarlozen, of het op tijd weten om te zetten in een kapitaalvorm die waardevoller of waardevaster is.

Sommige mensen varen wel bij een geïndividualiseerde samenleving, en de toename van maatschappelijke kansen en mogelijkheden die dat biedt; anderen beduidend minder. 'Je had niets te kiezen', zeggen mensen als ze over vroeger spreken. Individualisering betekent in elk geval dat mensen zelf meer mogen bepalen wat ze willen doen en worden, hoe ze willen leven, en met wie ze willen omgaan. Maar het afnemen van externe geboden en verboden, de afname van collectieve dwang geeft ook onmiskenbaar verlies van houvast. En waar voor de een het gevoel van bevrijding overheerst, is dat voor de ander het verlies aan houvast.

Dit laatste speelt bijvoorbeeld duidelijk in het middelbaar onderwijs. Ook hier is de individualisering doorgedrongen, en wordt een steeds sterker beroep gedaan op het zelfstandig verwerven en verwerken van kennis (het veel besproken 'studiehuis' is hier een goed voorbeeld van). Maar een meerderheid van de rectores van havo/vwo scholen vindt dat hun leerlingen niet over de vereiste normen en waarden beschikken voor deze mate van zelfstandig leren. Velen vrezen dat leerlingen uit sociaal-cultureel zwakkere milieus het met deze op individuele zelfstandigheid gerichte onderwijsvorm moeilijk krijgen, en een achterstand zullen oplopen (Becker e.a. 1999). Een dergelijk beroep op zelfstandigheid en zelfdiscipline zou in het voordeel werken van sociaal hogere milieus, wat – alle goede sociaal-democratische bedoelingen ten spijt – de maatschappelijke ongelijkheid zou versterken. Ook buiten school wordt een groter beroep gedaan op zelfstandigheid en zelfdiscipline, en ook hier zou kunnen gelden dat dit mensen uit hogere klassen bevoordeelt, omdat deze meer in deze waarden en houdingen zijn grootgebracht.
In het boek van Connie Palmen, *De erfenis* (1999), komt een passage voor die gezien kan worden als verwoording van de positieve kanten van individualisering, van individualisering als bevrijding (al gebruikt ze het woord individualisering niet).

'De verzuchting van ouders in de tweede helft van deze eeuw, die uiting van verba-

3 De Franse socioloog Pierre Bourdieu onderscheidt naast economisch kapitaal (geld en goederen) ook verhuldere vormen van kapitaal, zoals cultureel kapitaal (onderwijs, smaak, stijl) en sociaal kalitaal (connecties, relaties, netwerk). Hier zou persoonlijkheidskapitaal aan toegevoegd kunnen worden: de houdingen en eigenschappen die in een bepaalde samenleving goed van pas komen, waarmee iemand het ver kan brengen (Bourdieu 1989).

zing dat alles zo snel veranderd is, dat is de verbijstering over de toegenomen ruimte van het verlangen en de ogenschijnlijke verzwakking van de machtige greep van het lot. Wat aan verlangen gewonnen is, werd veroverd op het gebied van het lot. Geen afkomst en geen afstand veroordeelden de kinderen van onze ouders om te blijven waar ze waren en lichaam noch geslacht veroordeelden hen tot een voorgeschreven leven.' (pp. 51-52)

Dit is een mooie verwoording van wat ik als de winst beschouw van individualisering, een grotere vrijheid om naar eigen wensen, verlangens en vermogens te leven, niet gehinderd door overwegingen van afkomst of geslacht. Het is wel een vrijheid die voor sommigen geen geringe opgave is, die een sterk beroep doet op de eigen verantwoordelijkheid. En meer zelfkennis en ook zelfbeheersing vraagt dan menigeen lief is of aankan.

Dat zijn de schaduwzijden van een ontwikkeling die ik als belangrijk cultuurgoed ervaar, maar die wel andere eisen stelt aan de opvoeding dan voor eerdere generaties golden. Eisen waaraan sommige mensen, en sommige groepen, beter kunnen voldoen dan andere.

Literatuur

Becker, F., e.a. (red.), *Om de kwaliteit van het onderwijs*. 19de jaarboek voor het democratisch socialisme. Wiardi Beckman Stichting/ De Arbeiderspers, Amsterdam 1999.

Bois-Reymond, M. du, E. Peters en J. Ravesloot, *Keuzeprocessen van jongeren. Een longitudinale studie naar veranderingen in de jeugdfase en de rol van ouders*. VUGA, Den Haag 1994.

Bourdieu, P., 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', in: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Van Gennep, Amsterdam 1989.

Brinkgreve, C., 'De zorg voor een goede toerusting', in: C. Brinkgreve & P. van Lieshout (red.), *Geregelde gevoelens. Collectieve arrangementen en intieme leefwereld*. Elsevier/De Tijdstroom, Maarssen 1999.

— en M. Korzec, *Margriet Weet Raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978.

Brinkgreve, C., en B. van Stolk, *Van huis uit. Een onderzoek naar sociale erfenissen*. Meulenhoff, Amsterdam 1997.

Distelbrink, M., *Opvoeding in Surinaams-Creoolse gezinnen in Nederland*. Van Gorcum, Assen 1998.

Pels, T., *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Van Gorcum, Assen 1998.

Peters, E., *Veranderingen in de jeugdfase van meisjes. Generaties vergeleken*. DSWO, Leiden 1992.

Regt, A. de, en C. Brinkgreve, 'De verborgen agenda voor sociale plaatsing', in: I. van der Zande (red.), *Deugt de jeugd? Normen en waarden in gezin, school en politiek*. Elsevier/De Tijdstroom, Maarssen 1999.

Rispens, J., J. Hermanns en W. Meeus, *Opvoeden in Nederland*. Van Gorcum, Assen 1996.

Individualisering en sociale ongelijkheid

Erik Snel en Godfried Engbersen

1 *Institutionele veranderingen in de verzorgingsstaat*

Twee belangrijke doelstellingen van de Nederlandse naoorlogse verzorgingsstaat zijn geweest het bestrijden van onaanvaardbare vormen van ongelijkheid en het realiseren van gelijke kansen voor alle burgers. De uitwerking van deze doelstellingen kan men terugvinden op diverse beleidsterreinen van de Nederlandse overheid: sociale zekerheid, onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, welzijn enzovoort. Over de mate waarin de Nederlandse verzorgingsstaat erin slaagt om beide doelstellingen te realiseren bestaat echter verschil van mening. Sommige auteurs en instituten wijzen op het toegenomen open en welvarende karakter van de Nederlandse samenleving waardoor achtergestelde burgers in staat zijn om sociaal en materieel te stijgen op de maatschappelijke ladder. Anderen zijn van mening dat de verzorgingsstaat er niet in geslaagd is om onaanvaardbare vormen van ongelijkheid terug te dringen of nieuwe vormen van ongelijkheid effectief te bestrijden (*Tweedeling in perspectief*, 1996; Ganzenboom en Ultee 1996; Engbersen 1997).

Er is overigens wel consensus over het feit dat in de jaren negentig de ongelijkheid, in het bijzonder de inkomensongelijkheid, weer is toegenomen – zij het dat niet iedereen dat een ongewenste ontwikkeling vindt. De toegenomen inkomensongelijkheid hangt samen met vier institutionele veranderingen. We stippen deze ontwikkelingen kort aan.

De eerste institutionele verandering heeft betrekking op de overgang van een industriële naar een postindustriële samenleving waarin de diensteneconomie centraal staat. Die kennissamenleving is nauw vervlochten met het proces van mondialisering van de economie. De overgang van de industriële naar de postindustriële economie heeft diverse vormen van arbeidsonzekerheid opgeleverd, zoals het verschijnsel van langdurige werkloosheid en het ontstaan van allerlei vormen van flexibele en tijdelijke arbeid, waardoor sommige burgers permanent moeten rondkomen van een inkomen rond het sociaal minimum en anderen slecht in staat zijn om zich via arbeid adequaat te verzekeren tegen de risico's van baanloosheid.

Ten tweede hebben zich veranderingen voorgedaan binnen de vorming van relaties. Het kerngezin is niet meer de dominante leefvorm. Er is sprake van een grotere diversiteit aan primaire leefvormen en een toename van de alleenstand. In 1970 was 17% van alle huishoudens een eenpersoonshuishouden; dat aandeel is eind jaren negentig verdubbeld en zal nog verder stijgen (*Sociaal en Cultureel Rapport 1998*). De veranderingen die zich in de sfeer van de primaire relaties voltrekken hebben eenzelfde effect als in de sfeer van de arbeidsmarkt, namelijk een toename van *onzekerheid*. Mensen worden geconfronteerd met bepaalde breuken in hun persoonlijke biografie, hetgeen soms ook gepaard gaat met financiële onzekerheid. We zien

dit vooral bij eenoudergezinnen en alleenstaande ouderen die zich in een precaire financiële situatie bevinden.

Een derde institutionele verandering betreft de overgang van een relatief homogene samenleving naar een multiculturele samenleving. Nederland telt inmiddels 1,5 miljoen burgers die tot etnische minderheden gerekend kunnen worden (vgl. ibidem). Daarbij wordt de categorie etnische minderheden steeds heterogener van samenstelling. Migranten komen niet meer alleen uit de traditionele gastarbeiderslanden of vroegere koloniale gebieden van Nederland, maar uit alle delen van de wereld. Ten slotte kent Nederland steeds meer verschillende typen migranten (traditionele arbeidsmigranten en hun nakomelingen, erkende vluchtelingen, gedoogde asielzoekers, illegale migranten, enzovoort). Juist bij etnische minderheden, zeker waar sprake is van een onduidelijke juridische verblijfsstatus, is sprake van een concentratie van achterstand en ongelijkheid.

Een vierde institutionele verandering heeft betrekking op de veranderende rol van de verzorgingsstaat. Het (voort)bestaan van ongelijkheid in het land is deels het bedoelde of onbedoelde gevolg van diverse politieke keuzen. De Nederlandse overheid heeft in de afgelopen twee decennia diverse beleidskeuzen gemaakt die hun invloed op de financiële en sociale positie van burgers niet hebben gemist. De algemene noemer van het nieuwe beleid is minder collectieve staatszorg, meer eigen verantwoordelijkheid voor burgers en particuliere organisaties en hogere arbeidsparticipatie. Dit heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de uitgaven van burgers voor woonlasten en gezondheidszorg sterk zijn gestegen. Tegelijkertijd hebben de opeenvolgende 'stelselherzieningen' in de sociale zekerheid een selectieve vermindering van de beschermingsfunctie in de hand gewerkt: de inkomens van uitkeringsgerechtigden zijn achtergebleven bij de gemiddelde welvaartsgroei of zelfs gedaald. Hier staat echter tegenover dat negatieve inkomenseffecten door de meer activerende werking van de sociale zekerheid ('meer mensen aan het werk') voor veel burgers vooralsnog zijn uitgebleven (Van der Veen en Trommel 1997).

Deze institutionele veranderingen kunnen worden gerelateerd aan het proces van *individualisering*. Individualisering kan worden gedefinieerd als een maatschappelijk proces waarin burgers onder invloed van de toegenomen veranderlijkheid, verscheidenheid en fragmentering van traditionele integratiekaders in toenemende mate zelf vorm moeten geven aan hun levensplanning en persoonlijke biografie (Bauman 1998). In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd wat dit proces van individualisering betekent voor het vraagstuk van sociale ongelijkheid in de Nederlandse samenleving.

2 *Individualisering*

Als er in Nederland over individualisering wordt gesproken en geschreven, gaat het vaak over veranderingen die zich voordoen in primaire relatievorming en -beëindiging. Kort gezegd gaat het om het betekenisverlies van het traditionele kerngezin als dominante leefvorm, het toenemend aantal echtscheidingen, de toename van de alleenstand en van het aantal eenoudergezinnen en ten slotte de opkomst van

andere samenlevingsvormen *naast* (niet in plaats van) het traditionele gezin. Volgens auteurs als Bauman, Beck en Giddens is dit echter een vrij beperkte opvatting van individualisering. Individualisering impliceert méér dan het betekenisverlies van het gezin en de opkomst van andere leefvormen. Individualisering is het proces van het *'oplossen' van traditionele sociale categorieën* (nationale staat, familie, klasse, buurt en sekserollen) als integrerende en identiteitverlenende instituties. Het gevolg daarvan is dat burgers, meer dan voorheen, *zelf invulling moeten geven aan hun eigen levenswijze en biografie* (vgl. Bauman 1997 en 1998; Beck 1986; Giddens 1992).

Beide aspecten zijn van belang voor de manieren waarop burgers de problemen van het samenleven dienen op te lossen. In de naoorlogse samenleving werd het individuele leven van veel mensen voorgestructureerd door vastgelegde verwachtingspatronen. Meer algemeen verliep het persoonlijke leven van velen volgens de lijnen van de zogenoemde 'normaalbiografie'. De centrale stelling van Beck (1986; vgl. ook Beck & Beck-Gernsheim 1994) omtrent individualisering is echter dat deze normaalbiografie steeds meer heeft plaats gemaakt voor een *keuzebiografie* of zelfs *knutselbiografie*. Mensen bepalen veel meer dan vroeger wat ze op bepaalde momenten van hun leven willen doen. Dit is niet alleen een kwestie van grotere *persoonlijke autonomie*. Burgers zijn in de hedendaagse samenleving wel *gedwongen* tot een meer bewuste en individuele levensplanning.

Als voorbeeld wijzen Beck en Beck-Gernsheim (1994) op de positie van vrouwen. Juist door de grotere kans op echtscheiding zijn vrouwen genoodzaakt om zelf een beroepscarrière na te streven. Toenemende arbeidsdeelname vergt echter ook meer opleiding, geografische mobiliteit en een bepaalde levenswijze (bijvoorbeeld het opkomen voor eigen belangen), hetgeen de tendens tot individualisering versterkt. Binnen moderne relaties moeten voortaan twee individuele levensplanningen worden ontwikkeld en op elkaar afgestemd. Dit lukt niet altijd, waardoor de kans op breuken in de relatie groter wordt. Individualisering is op deze wijze een zichzelf versterkend proces. Individualisering is volgens de beide Becks de manier om met onzekerheden van de hedendaagse risicomaatschappij om te gaan. Tegelijk ontstaan er door individualisering ook nieuwe onzekerheden en risico's in het persoonlijk leven van mensen.

Volgens Giddens (1992) vormden de traditionele instituties van de samenleving zoals de familie, buurtgemeenschap, kerk, politieke partij en vakbond een *beschermende cocon*, die het individu voorzag van een min of meer vanzelfsprekend handelingsrepertoire voor het alledaagse leven. Nu deze instituties en vanzelfsprekendheden van karakter veranderen, moet het individu in toenemende mate *zelf* kiezen. Een dergelijke actieve levensplanning vereist echter bepaalde cognitieve en sociale vermogens waarover niet iedereen beschikt, waardoor veel levensplannen mislukken. Of zoals Beck en Beck-Gernsheim zeggen: de moderne knutselbiografie wil nogal eens op een brokkenbiografie uitlopen.

Deze algemene noties over individualisering zijn op twee manieren relevant voor de analyse van actuele vormen van sociale ongelijkheid. Uit het werk van met name Ulrich Beck kunnen twee thesen worden afgeleid over de aard van moderne vormen

van armoede en werkloosheid (vgl. Leibfried e.a. 1995; Leisering 1997). De eerste these is dat armoede en werkloosheid veelal een *tijdelijk karakter* hebben. Er wordt gesproken van de 'vertijdelijking' (*Verzeitlichung*) van armoede. Armoede is in veel gevallen een verschijnsel dat zich voordoet in bepaalde episoden van het leven waarin mensen geconfronteerd worden met breuken in de persoonlijke biografie, zoals scheiding, verlies van werk, maar ook de keuze om elders te werken of van partner te veranderen. Door dergelijke breuken bestaat de kans dat mensen in een situatie van armoede en uitkeringsafhankelijkheid terechtkomen. Tegelijkertijd ligt het vanuit dit individualiseringsperspectief voor de hand dat zulke armoede- en uitkeringssituaties veelal slechts tijdelijk zijn. Perioden van armoede hebben een begin, een bepaald verloop, maar meestal ook een einde. Duurzame of zelfs chronische armoede behoort tot de uitzonderingen.

De toenemende vluchtigheid van armoede heeft echter ook een ander effect, namelijk dat veel meer mensen er ooit in hun leven mee te maken krijgen. Armoede blijft niet beperkt tot de traditionele kwetsbare groepen van de samenleving, maar dringt als tijdelijke levenservaring door tot in het brede maatschappelijke midden. Hiermee is de tweede these verwoord. Er zou, naar de mening van Beck, sprake zijn van een *democratisering* van armoede: 'Was früher als Gruppenschicksal zugewiesen wurde, wird – mit vielen Einschränkungen – heute sozusagen biographisch querverteilt. [...] Überspitzt die beobachtbare Tendenz, daß die Lebensläufe mit der Individualisierung vielfältiger, gegensätzlicher, brüchiger, unsicherer, auch für katastrophaler Einbrüche anfälliger, aber auch bunter, umfassender, widersprüchlicher werden, bis hin zu der Tatsache, daß ein wachsender Teil der Gesamtbevölkerung mindestens "vorübergehend" Arbeitslosigkeit (und Armut) ausgesetzt ist' (Beck 1986, p. 149).

Het individualiseringsperspectief van Beck en andere auteurs leidt tot een nieuwe visie op de aard van moderne armoede en andere vormen van sociale ongelijkheid. Er bestaat een neiging om armoede, werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid als kenmerken van duidelijk af te bakenen groepen te zien. Ook veel gebruikte termen als 'sociale uitsluiting' en 'sociale tweedeling' suggereren dat bepaalde maatschappelijke categorieën in een problematische situatie verkeren en niet in staat zijn hun positie te verbeteren. Beck c.s. benadrukken daarentegen de dynamiek en democratisering van armoede en uitkeringsafhankelijkheid. Het gaat veelal om korte perioden in een gefragmenteerd bestaan. Vandaag gehuwd, morgen bijstandsmoeder, maar binnen afzienbare tijd weer een werkende vrouw met carrièreperspectief. In de komende paragrafen gaan we na in hoeverre de tijdelijkheids- en democratiseringsthesen relevant zijn voor de Nederlandse situatie.

3 Dynamiek van armoede en bijstandsafhankelijkheid in Nederland

Het onderzoek naar armoede en bijstandsafhankelijkheid heeft in Nederland meestal een statisch karakter. Bij kwalitatieve studies van arme huishoudens wordt veelal een beeld geschetst van hun financiële problemen, de beleving daarvan en de

wijzen waarop betrokkenen met hun situatie omgaan. Uit dergelijke beschrijvingen komt vaak het beeld naar voren van een opeenvolging van misère, die onvermijdelijk tot de huidige problemen heeft geleid en waaruit geen ontsnappen meer mogelijk is. Het zou echter interessant zijn om juist deze mensen na een aantal jaren nogmaals op te zoeken en te kijken hoe het hun vergaat. Verkeren zij inderdaad nog in dezelfde precaire financiële situatie of zijn ze toch in staat geweest hun positie te verbeteren?

Ook kwantitatief onderzoek naar armoede en bijstandsafhankelijkheid draagt meestal een statisch karakter. Armoede wordt volop gemeten en in kaart gebracht. We weten dat er in Nederland ruim 650 duizend huishoudens van een inkomen op of rond het bijstandsniveau leven en dat dit aantal sinds begin jaren negentig vrij stabiel is gebleven. We weten ook welke groepen het sterkst door armoede worden getroffen en ook in welke gebieden sprake is van een concentratie van armoede (*Armoedemonitor* 1997 en 1998). Soortgelijke gegevens zijn bekend over het aantal bijstandsuitkeringen in Nederland. Uit dergelijke onderzoeken kan echter niet worden opgemaakt of degenen die in het ene jaar arm zijn c.q. een bijstandsuitkering hebben, dezelfde personen zijn als degenen die een jaar eerder ook arm waren c.q. in de bijstand zaten. Ook weten we niet of steeds dezelfde huishoudens in bepaalde arme buurten wonen óf dat er sprake is van doorstroming van bewoners, waarbij degenen die het beter krijgen uit de buurt wegtrekken waarna hun plaats wordt ingenomen door nieuwe, gedepriveerde groepen.

Met andere woorden, veel statistisch armoedeonderzoek is gebaseerd op momentopnamen en biedt daardoor momentinzichten. Het zegt weinig over de dynamiek van armoede. We willen echter nagaan hoe het mensen die op een bepaald moment in armoede of in de bijstand terechtkomen, verder vergaat. We hebben daarom niet zozeer behoefte aan een *snap shot*, maar aan een video die de betrokkenen een aantal jaren volgt. In het onderstaande doen wij verslag van onderzoek dat een poging heeft gewaagd de dynamiek van armoede en bijstandsafhankelijkheid in kaart te brengen. Voordat we op enkele beschikbare bevindingen ingaan, dient eerst iets gezegd te worden over de methodologie van longitudinaal armoedeonderzoek.

De armoede- of bijstandsduur kan in principe op twee manieren in kaart worden gebracht. De meest gebruikelijke is de zogenaamde peildatummethode. Bij deze methode wordt op een bepaald moment een dwarsdoorsnede van de armoede- of bijstandspopulatie gemaakt om te bekijken hoe lang de dan zittende gevallen al arm zijn c.q. in de bijstand zitten. Zo weten we uit recente gegevens van het CBS dat bijna één op de drie van de huidige sociale minima (ruim 240 duizend huishoudens) al drie jaar of langer zo'n laag inkomen heeft (*Armoedemonitor*, 1998). Ook weten we dat meer dan 40 procent van alle bijstandsgerechtigden al drie jaar of langer van een uitkering leeft (zie tabel 1). Zulke momentopnames geven echter een vertekend beeld van de langdurige armoede en bijstandsafhankelijkheid. Die vertekening ontstaat doordat niet alle gevallen worden meegeteld. Indien men slechts korte tijd arm is of een uitkering heeft, is de kans groot dat die situatie op het moment van de peildatum al is beëindigd. Langdurige armen en bijstandsuitkeringen zijn veelal nog wel aanwezig en tellen daardoor in de momentopname zwaar mee. Schattingen op basis van

de peildatummethode leiden daarom tot een overschatting van het aandeel langdurige armen en bijstandsuitkeringen (Snel en Karyotis 1998).

Bane en Elwood (1986) verduidelijken deze statistische vertekening met het beeld van een ziekenhuis. Het aandeel patiënten dat dermate ziek is dat langdurige opname vereist is, is verhoudingsgewijs klein. Verreweg de meeste patiënten verblijven slechts kort in het ziekenhuis, velen mogen zelfs dezelfde dag al weer naar huis. Het aandeel langdurige patiënten op alle patiënten van het ziekenhuis is dus verhoudingsgewijs gering. Maar als we vragen welk deel van de beschikbare bedden van het ziekenhuis op een bepaald moment door langdurig zieken wordt bezet, dan luidt het antwoord: relatief veel. De meeste patiënten die slechts kort in het ziekenhuis verblijven, zijn op de peildatum al weer naar huis. Hetzelfde geldt voor schattingen van de armoede- en bijstandsduur. We moeten niet becijferen welk deel van de huidige gevallen al langer arm zijn of van de bijstand leven, maar bij welk deel van *alle gevallen* dat zo is. Dit gebeurt bij de berekening van de armoede- en bijstandsduur volgens de zogenaamde *spell*-methode.

Gewapend met dergelijke inzichten en met gegevens over de in- en uitstroom uit de bijstand (ABW en RWW) over de periode 1980-1994 konden we een inschatting maken van het aandeel langdurige bijstandsafhankelijken in Nederland. Op basis van de beschikbare gegevens konden we nagaan hoe lang degenen die in een bepaald jaar afhankelijk werden van een uitkering, in de bijstand bleven. Vervolgens konden we nagaan welk deel van alle ingestroomde gevallen één, twee, drie jaar enzovoort in de bijstand zit en welk deel vijf jaar of langer een uitkering heeft. Deze laatste categorie betreft deels gevallen die inmiddels – na een aaneengesloten bijstandsperiode van minstens vijf jaar – weer zijn uitgestroomd en deels gevallen die nog steeds in de bijstand zitten. Ten slotte is er nog een categorie 'onafgesloten gevallen'. Ook dit zijn nog lopende uitkeringen, die echter nog geen vijf jaar duren. Deze gevallen, waarvan we dus niet weten hoe lang ze zullen duren, zijn niet in de berekeningen opgenomen.

Tabel 1. Bijstandsduur in Nederland (spells en momentopnamen)

	spells[1]		momentopnamen[2]	
	1980-1994	**1987**	**1991**	**1995**
tot 1 jaar	40	28	26	27
2-3 jaar	27	32	26	29
4-5 jaar	10	21	16	14
meer dan 5 jaar	14	20	33	30
onafgesloten gevallen	9	–	–	–
	100%	101%	101%	101%

1 Snel en Karyotis (1998, p. 9) op basis van gegevens verstrekt door het ministerie van SZW (N = 2.226.333).
2 CBS, Statistiek van de Algemene Bijstand 1987-1989 en 1990-1991. Gegevens uit 1995 uit *Sociaal-Economische Maandstatistiek*, 1997.

In totaal zijn er in de periode 1980-1994 ruim 2,2 miljoen bijstandsuitkeringen verstrekt. Uit de eerste kolom van tabel 1 kan worden opgemaakt, dat iets minder dan een kwart van alle uitkeringen (24 procent) als 'langdurig' kan worden aangemerkt in de zin dat ze drie jaar of langer duurden. Dit is veel, maar toch beduidend minder dan tot dusver werd aangenomen. Bij berekeningen volgens de gebruikelijke peildatummethode varieerde het aandeel langdurige uitkeringen van 41 procent in 1987 tot zelfs 44 procent in 1995. Geen wonder dat de bevoegde instanties zich zorgen maken over de toenemende bijstandsduur in Nederland. In een recente nota over het armoedebeleid heette het zelfs, dat '... voor bijna de helft van de bijstandscliënten [...] de kans om van hun uitkering af te komen zeer gering is' (*De andere kant van Nederland*, 1997, p. 14). Uit onze berekeningen blijkt echter, dat dit pessimisme niet geheel terecht is: 40 procent van de bijstandsuitkeringen duurt hooguit één jaar, 60 procent van de uitkeringen is binnen twee jaar beëindigd (niet in tabel). Mensen vinden dus sneller hun weg uit de bijstand dan de officiële statistieken doen vermoeden. Sterker, het aandeel kortdurende uitkeringen (hooguit 1 jaar) is sinds begin jaren tachtig gestaag toegenomen (Snel en Karyotis 1998).

De berekeningen laten zien dat er veel meer dynamiek aan de onderkant van de samenleving is dan veelal wordt aangenomen. Over het algemeen zitten mensen niet gevangen in een situatie van bijstandsafhankelijkheid. De meeste van hen zijn in staat om na korte of langere tijd uit de bijstand – en armoede – te ontsnappen. Toch geldt dit niet voor iedereen. Voor een minderheid van de bijstandsgerechtigden geldt dat ze wel langdurig in een problematische situatie verkeren. Bijna een kwart van alle uitkeringen is langdurig afhankelijk van een bijstandsuitkering (drie jaar of langer) en 14 procent is vijf jaar of langer afhankelijk van de bijstand.

Het nadeel van de gegevens uit tabel 1 is dat geen rekening wordt gehouden met de mogelijkheid van zogenoe mde *multiple spells*. Met andere woorden, het is niet uit te sluiten dat mensen verscheidene keren achtereen een kortdurende bijstandsuitkering hebben gehad. Sterker nog, de ervaring leert dat zulke herhaalde uitkeringen veelvuldig voorkomen. Misschien dat daardoor toch meer mensen in een situatie van langdurige bijstandsafhankelijkheid zitten, zij het met tussenpozen waarin het beter gaat, dan uit de tabel valt af te lezen. De bestaande bijstandstatistiek biedt echter, voorzover wij weten, geen mogelijkheid om dit verschijnsel van herhaalde uitkeringsafhankelijkheid in beeld te brengen. Bij de onderstaande berekening van de armoededuur wordt wel een onderscheid gemaakt tussen duurzame en herhaalde armoede.

Uitgangspunt bij de onderstaande analyse was de overweging dat leven van een inkomen op bijstandsniveau vooral problematisch is als die situatie langer voortduurt. Als mensen tijdelijk onder of rond het sociaal minimum zitten, is het leed veelal nog te overzien. Anders wordt het echter als armoede een duurzaam of zelfs permanent karakter aanneemt, wat voor bepaalde maatschappelijke groepen – eenoudergezinnen, oudere alleenstaande vrouwen, gehandicapten – het geval lijkt te zijn (vgl. Engbersen en Snel 1997; Muffels e.a. 1998).

Er is dus een verfijnder beeld nodig van verschillende typen arme huishoudens of

‘armoedecarrières’. Zo’n analyse is mogelijk als men over longitudinale inkomensgegevens beschikt, waarbij huishoudens door de jaren heen worden gevolgd. In Nederland biedt het Sociaal-Economisch Panelonderzoek (SEP) die mogelijkheid. In tabel 2 wordt van ‘armoede’ gesproken als het huishoudinkomen onder of rond (hooguit 5 procent boven) het bijstandsniveau ligt. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen drie typen arme huishoudens:

– de *incidentele armen*, die in tien jaar tijd slechts eenmaal en niet langer dan één jaar een inkomen onder of rond het sociaal minimum hadden;
– de *herhaaldelijk armen*, die in dezelfde periode minstens tweemaal onder of rond het sociaal minimum zaten, maar nooit langer dan twee jaar achtereen;
– de *duurzame armen*, die drie jaar of langer aaneengesloten onder of rond het sociaal minimum leven.

Tabel 2 Armoedecarrières in Nederland (1986-1995)

	1986-1990	1991-1995	1986-1995
nooit-arm	76	75	66
incidenteel arm	15	11	14
herhaaldelijk arm	8	7	12
duurzaam arm	2	7	7
	101%	100%	99%
	(n = 6920)	(n = 7419)	(n = 3918)

Bron: Muffels, Snel, Fouarge en Karyotis (1998, p. 49) op basis van het SEP (1986-1995)

Allereerst valt in deze tabel op hoeveel Nederlanders over een langere periode bezien worden geconfronteerd met een inkomen onder of rond het sociaal minimum. Tweederde van de Nederlandse bevolking was in tien jaar tijd nooit arm. Dat betekent dat één op de drie Nederlanders minstens eenmaal met armoede in aanraking kwam. Dit betekent tevens dat armoede niet meer beperkt blijft tot bepaalde maatschappelijke randgroepen. Armoede dringt – vaak als tijdelijke levenservaring – door tot in de gegoede middenklassen. Beck (1986, 1997) sprak in dezen van de ‘democratisering’ van de kans op armoede. Dat zoveel mensen met armoede te maken krijgen, hangt samen met de nieuwe onzekerheden en risico’s waarmee hedendaagse burgers geconfronteerd worden. Zaken als verlies van werk, wegvallen van de partner, ziekte of arbeidsongeschiktheid brengen ook een, zij het veelal tijdelijk, risico op materiële armoede met zich mee.

De grootste subcategorie binnen de groep die ooit met armoede te maken kreeg, zijn de *incidentele armen* (14 procent van alle respondenten en ruim 40 procent van de armoedepopulatie). Zij hebben hooguit één jaar een inkomen rond het sociaal minimum en daarna nooit meer. Het is een weinig problematische groep, die het – behalve dat ene jaar – financieel ook niet slecht gaat. Juist deze categorie past goed bij de verhalen van armoedeonderzoekers die wijzen op de individualisering en ‘ver-

tijdelijking' van armoede (vgl. Beck 1986; Leibfried e.a. 1995). Dit is echter slechts één gezicht van de moderne armoede. Daarnaast zijn er ook de duurzame armen en degenen die steeds weer in armoede terechtkomen. De *herhaaldelijk armen* (12 procent van alle respondenten en ruim 40 procent van de armoedepopulatie) komen verscheidene malen onder de armoedegrens terecht. Hoewel het hun in sommige jaren financieel beter gaat, slagen ze er niet in structureel uit de armoede te ontsnappen. De *duurzame armen* ten slotte zijn de kleinste subcategorie (rond 7 procent van alle respondenten en 20 procent van de armoedepopulatie). Het is deze subcategorie van de armoedepopulatie die het beste past bij het enigszins gedramatiseerde beeld van de dreigende tweedeling van de samenleving. Als dit gevaar al reëel is, geldt het slechts voor een relatief klein deel van de armoedepopulatie.

Opmerkelijk is ten slotte de behoorlijke stijging van het aandeel duurzame armen in de eerste helft van de jaren negentig, vergeleken met de jaren daarvoor (van 2 procent in de late jaren tachtig naar 7 procent in de vroege jaren negentig). Deze verschillen hangen deels samen met veranderingen in het onderzoek (andere inkomensmeting), maar lijken ook te duiden op een echte verandering in het vóórkomen van duurzame armoede in de onderzochte periode. Ondanks de relatief gunstige werkgelegenheidsituatie in de eerste helft van de jaren negentig wordt het voor mensen met een inkomen rond het sociaal minimum kennelijk moeilijker om hun materiële situatie te verbeteren. Economische groei en toenemende langdurige armoede sluiten elkaar dus geenszins uit (vgl. Muffels e.a. 1998).

De beide studies uit 1998 (Snel en Karyotis; Muffels e.a.) leveren hetzelfde beeld op. Er is meer dynamiek aan de onderkant van de samenleving dan veelal wordt aangenomen. Voor 40 procent van degenen die arm zijn c.q. in de bijstand zitten, geldt dat dit een kortdurende en incidentele zaak is. Met een jaar is men eruit. Dit is echter slechts één gezicht van de moderne armoede, het gezicht dat past binnen het beeld van de geïndividualiseerde risicosamenleving. Er is echter ook een andere kant van het verhaal. Tegelijk is er een – verhoudingsgewijs kleine – harde kern van personen, die langdurig tot zeer langdurig in armoede leven. Het is deze groep die vaak centraal staat in meer kwalitatieve studies over armoede en langdurige werkloosheid.

4 *Sociale deprivatie en duurzame armoede*

In de periode 1985-1998 zijn drie kwalitatieve onderzoeken naar armoede en uitkeringsafhankelijkheid verricht waarbij de auteurs van dit hoofdstuk betrokken waren. In de eerste plaats de studie *Moderne armoede* (Engbersen en Van der Veen 1987), ten tweede *Een tijd zonder werk* (Kroft, Engbersen e.a. 1989) en ten derde *Armoede in Amsterdam-Noord* (Engbersen, Snel en Ypeij 1998; Ypeij e.a. 1999). In deze drie studies is de leefwereld onderzocht van mensen die langdurig op een sociaal minimumniveau leven. In de eerste studie was de gemiddelde duur van leven op een sociaal minimum ruim 8 jaar, in de tweede was de gemiddelde werkloosheidsduur ruim 6 jaar en in de derde bedroeg de gemiddelde armoededuur maar liefst 9 jaar. Deze cijfers illustreren dat er niet alleen sprake is van een zekere democratisering van de kans

op bestaansonzekerheid, maar dat er tegelijkertijd sprake is van het bestaan van duurzame uitkeringsafhankelijkheid en armoede. Voor een grote groep mag een 'tijd van armoede' veelal een voorbijgaande episode in de persoonlijke biografie zijn (Leidfried e.a. 1995), voor een specifieke groep is armoede een blijvende realiteit. In deze laatste groep zijn eenoudergezinnen, oudere alleenstaanden, chronisch zieken en migranten oververtegenwoordigd. Voor hen is de kans op een verbetering van hun maatschappelijke positie beperkt.

De recente resultaten van het onderzoek in Amsterdam-Noord zijn daarvan een illustratie. De geïnterviewde respondenten leven al geruime tijd in de 'schaduw van de arbeidssamenleving' (Kronauer e.a. 1993), deels vanwege een hoge leeftijd, deels omdat een baan om andere redenen geen realistisch perspectief is. Hun sociale horizon is derhalve niet gericht op sociale stijging, maar vooral op het zien rond te komen met de beschikbare middelen, die men van de overheid verwerft en daarnaast informeel weet te mobiliseren. Daarmee ziet hun 'knutselbiografie' er heel anders uit dan de moderne middenklasse-biografieën die centraal staan in het werk van Beck en anderen. De door Beck geformuleerde thesen over de democratisering en 'vertijdelijking' van armoede gaan voorbij aan deze groep, die overwegend bestaat uit relatief laag- en ongeschoolden (veelal afkomstig uit lagere sociale milieus) die duurzaam afhankelijk zijn van een inkomen rond het sociaal minimum.

Natuurlijk hebben we hier niet te maken met een specifiek Nederlands probleem. In de jaren tachtig barst in West-Europa en Noord-Amerika een hevige discussie los over het bestaan en ontstaan van een sociale groep van mensen die duurzaam in de marge van de samenleving verkeren en niet in staat zijn om op volwaardige wijze deel te nemen aan het maatschappelijke verkeer. Deze groep onderscheidt zich nadrukkelijk van die groepen die slechts tijdelijk te maken hebben met bestaansonzekerheid. In de eerste plaats door het structurele karakter van haar marginale positie en in de tweede plaats door de mate van materiële en sociale deprivatie waarmee zij te maken heeft. Het is moeilijk om deze categorie in traditionele klassentermen te duiden. We zien dan ook dat in de jaren tachtig talloze nieuwe begrippen worden geïntroduceerd om deze groep te benoemen, waaronder onderklasse, buitenstaandersklasse, uitgeslotenen, overbodigen en nieuwe armen.

De eerder gememoreerde kwalitatieve studies naar langdurige uitkeringsafhankelijkheid en werkloosheid wijzen uit dat veel 'langdurige minima' te maken krijgen met een structurele uitsluiting van dominante instituties (arbeid, onderwijs en de vrijetijdssfeer), een inkrimping van de leefwereld en serieuze materiële problemen. Daarmee onderscheidt deze groep zich nadrukkelijk van diegenen die slechts tijdelijk te maken hebben met bestaansonzekerheid (vgl. Engbersen e.a. 1998). De langdurig uitkeringsafhankelijken kunnen veel moeilijker rondkomen van het beschikbare inkomen, hebben vaker problematische schulden, zijn minder vaak lid van een club of vereniging, kunnen minder vaak nieuwe kleren kopen, een warme maaltijd op tafel zetten of op vakantie gaan en hebben vaker gezondheidsproblemen. Ook zien we dat bij hen veelal sprake is van een cumulatie van sociale en materiële problemen.

Het kwalitatieve onderzoek onder de duurzaam armen wijst derhalve op een kloof tussen hun leefwereld en de sociale werelden van hogere inkomensgroepen. Het lijkt echter onjuist om die kloof aan te duiden met het begrip 'maatschappelijke tweedeling'. De metafoor van de tweedeling suggereert het bestaan van twee omvangrijke, duidelijk te onderscheiden sociale segmenten in de samenleving. Daarvan is geen sprake. Een minderheid van de Nederlandse bevolking verkeert duurzaam in een precaire maatschappelijke positie.

5 *Slot*

In deze bijdrage is vastgesteld dat er in de Nederlandse samenleving sprake is van een zekere democratisering van de kans op een financieel onzekere positie. Ook groepen burgers die tot de middenklasse behoren, lijken meer dan voorheen het risico te lopen door verlies van werk en/of partner in een bepaalde fase van het leven genoegen te moeten nemen met een inkomen rond het sociaal minimum. Meestal is dit echter maar zeer tijdelijk. Wanneer we dit gegeven combineren met een belangrijke uitkomst van het Nederlandse stratificatieonderzoek, namelijk dat de kansen voor burgers op sociale stijging zijn verbeterd in de naoorlogse Nederlandse samenleving (Ganzenboom en Luijkx 1995), dan lijkt de openheid binnen de Nederlandse verzorgingsstaat te zijn toegenomen. Deze twee processen kunnen als indicatoren worden beschouwd van het feit dat traditionele klassenverhoudingen aan het vervagen of aan het 'oplossen' zijn. Toch is hiermee niet alles gezegd. Tegelijkertijd is gewezen op een andere realiteit, namelijk het bestaan van een groep arme burgers (onder wie velen uit etnische minderheden) die nauwelijks perspectief hebben op de arbeidsmarkt en kampen met serieuze materiële en immateriële problemen. Voor deze groepen is de Nederlandse samenleving minder open dan wordt verondersteld. Zij zitten veelal gevangen in *dead end*-uitkeringen of *dead end* (additionele) arbeidsplaatsen. Zij zijn de verliezers van de institutionele veranderingen die zich hebben voorgedaan in de Nederlandse samenleving. Want kijken we naar de oorzaken van hun precaire positie dan liggen daaraan meestal verlies van werk, partner, uitkering of oplopende kosten voor levensonderhoud ten grondslag.

De institutionele veranderingen die zich in de Nederlandse samenleving hebben voorgedaan, leveren als het gaat om het vraagstuk van individualisering en sociale ongelijkheid een ambigu beeld op: openheid en geslotenheid komen tegelijk voor in een samenleving waarin enerzijds sprake is van een democratisering van stijgings- en dalingskansen en anderzijds van het bestaan van duurzame armen die worden geconfronteerd met substantiële problemen van materiële en sociale deprivatie.

Literatuur

Armoedemonitor 1997. Sociaal en Cultureel Planbureau & Centraal Bureau voor de Statistiek (cahier 140). SCP/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1997.

Armoedemonitor 1998. Sociaal en Cultureel Planbureau & Centraal Bureau voor de Statistiek (cahier 151). SCP/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1998.

Bane, M.J., en D.T. Ellwood, 'Slipping into and out of poverty: the dynamics of spells', in: *The Journal of Human Resources*, vol. 21, 1986, pp. 1-23.
Bauman, Z., *Postmodernity and its discontents*. Polity Press, Cambridge 1997.
—, *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. Boom, Amsterdam 1998.
Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1986.
—, 'Die uneindeutige Sozialstruktur: Was heißt Armut, was Reichtum in der "Selbst-Kultur"?', in: U. Beck en P. Sopp (red.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Leske und Budrich, Opladen 1997.
— en E. Beck-Gernsheim. *The normal chaos of love*. Polity Press, Cambridge 1994.
De andere kant van Nederland. Voortgangsnota. Nieuwe stappen tegen stille armoede en sociale uitsluiting. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), Den Haag 1997.
Engbersen, G., *In de schaduw van morgen. Stedelijke marginaliteit in Nederland*. Boom, Amsterdam 1997.
— en E. Snel, 'Armoede in perspectief', in: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *De kwetsbaren. Het tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1997, pp. 13-32.
—, E. Snel en A. Ypeij, 'De andere kant van het armoedebeleid. Beleid en realiteit in Amsterdam-Noord', in: Engbersen, Vrooman en Snel, *Effecten van Armoede*, 1998.
— en R. van der Veen, *Moderne armoede*. Stenfert Kroese, Leiden 1987.
—, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1998.
Ganzenboom, H.G.B., en R. Luijkx, 'Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: patronen en historische veranderingen', in: J. Dronkers en W.C. Ultee, *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Van Gorcum, Assen 1995, pp. 14-30.
Ganzenboom, H.G.B., en W.C. Ultee, *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. WRR, Voorstudies en achtergronden nr. 96. Sdu Uitgevers, Den Haag 1996.
Giddens. A., *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge 1992.
Kroft, H., G. Engbersen, K. Schuyt en F. van Waarden, *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Stenfert Kroese, Leiden 1989.
Kronauer, M., B. Vogel en F. Gerlach, *Im Schatten der Arbeitsgesellschaft. Arbeitslose und die Dynamik sozialer Ausgrenzung*. Campus Verlag, Frankfurt/NewYork 1993.
Leibfried S., L. Leisering e.a., *Zeit der Armut. Lebensläufe im Sozialstaat*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1995.
Leisering, L., 'Individualisierung und "sekundäre Institutionen" – der Sozialstaat als Voraussetzung des modernen Individuums', in: U. Beck en P. Sopp (ed.), *Individualisierung und Integration: Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Leske und Budrich, Opladen 1997, pp. 143-160.
Muffels, R., E. Snel, D. Fouarge en S. Karyotis, 'Armoedecarrières. Dynamiek en determinanten van armoede', in: Engbersen, Vrooman en Snel (red.), *Effecten van armoede*, 1998, pp. 45-65.
Snel, E., en S. Karyotis, 'Eenmaal arm, altijd arm. Over de dynamiek van armoede en bijstandsafhankelijkheid', in: *Beleid & Maatschappij*, jrg. 25, 1998, pp. 4-13.
Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1998.
Tweedeling in perspectief. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Sdu Uitgevers, Den Haag 1996.
Veen, R. van der, en W. Trommel, 'De sociale garantie', in: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *De kwetsbaren. Het tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1997, pp. 257-278.
Ypeij, A. e.a., Armoede in Amsterdam. RISBO, Rotterdam 1999.

Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en controlestaat

Romke van der Veen

In deze bijdrage staat de vraag centraal wat de gevolgen zijn van het proces van 'individualisering' voor het sociaal beleid in een moderne verzorgingsstaat. Deze vraag zal op twee verschillende wijzen worden gesteld. In de eerste plaats: wat zijn de gevolgen van processen van individualisering voor de taken en het functioneren van de staat? En specifieker: wat zijn de gevolgen van processen van individualisering voor de inrichting en uitvoering van sociaal beleid? De eerste vraag heeft sociologen van oudsher beziggehouden. Of sterker geformuleerd: ingrijpende maatschappelijke veranderingen, onder meer tot uiting komend in processen van individualisering, hebben ten grondslag gelegen aan de opkomst van het sociologisch denken. Daarom zullen we eerst aandacht schenken aan het klassieke sociologische denken over individualisering en de opkomst van de moderne rechts- en natie-staat (§ 1). Omdat het begrip individualisering wordt gebruikt én misbruikt om een veelheid aan maatschappelijke ontwikkelingen te beschrijven en te verklaren is een nadere verkenning van de sociologische betekenis van het begrip noodzakelijk. Na de korte verkenning van het klassieke sociologische denken zullen we nader stilstaan bij de dubbelzinnige betekenis van het begrip individualisering (§ 2). Vervolgens zal de aandacht uitgaan naar de hedendaagse discussie over de gevolgen van processen van individualisering voor de moderne verzorgingsstaat (§ 3). Er blijkt een opmerkelijke overeenkomst te bestaan tussen de negentiende-eeuwse discussie over industrialisering en modernisering en het huidige debat over de toekomst en de grenzen van de nationale verzorgingsstaat. Ten slotte komen we uit bij de tweede vraag, naar de gevolgen van processen van individualisering voor de inrichting en uitvoering van sociaal beleid (§ 4). Deze vraag blijkt direct samen te hangen met de eerder behandelde discussie over de toekomst en de grenzen van de nationale verzorgingsstaat. Indachtig de klassieke ambiguïteit van het sociologisch denken ten aanzien van processen van individualisering eindigt dit artikel met een conclusie die benadrukt dat de gevolgen van processen van individualisering voor de staat en het sociale beleid niet eenduidig zijn. Zoals de ondertitel van onze bijdrage al duidelijk maakt, kan individualisering leiden tot een sterker interventionistisch optreden van de staat alsook tot een inkrimping van de invloed van de staat op het leven van burgers.

1 *Modernisering en de staat*

In het sociologisch denken wordt het proces van individualisering gezien als onderdeel van een omvangrijker maatschappelijke ontwikkeling die veelal wordt getypeerd met de term 'modernisering'. Met deze, vanwege haar normatieve lading enigszins

ongelukkig gekozen typering wordt verwezen naar een aantal onderling samenhangende lange-termijnontwikkelingen in de westerse samenleving. In navolging van Selznick (1992, pp. 5-6) kunnen deze onder de volgende algemene noemers worden gebracht:

1 *Scheiding van sociale sferen*. In de feodale en pre-industriële samenleving was sprake van een sterke 'verknoping' van sociale sferen. Er was bijvoorbeeld nauwelijks sprake van een scheiding tussen de sfeer van het huishouden en die van de economische productie. Vooral de komst van de industriële productiewijze heeft deze twee sferen van maatschappelijke activiteit soms wreed uit elkaar getrokken. Ook bij andere maatschappelijke activiteiten heeft zich een dergelijke scheiding van sferen voorgedaan, bijvoorbeeld tussen de economische sfeer en de sfeer van het openbaar bestuur. Met de opkomst van de moderne staat zijn het bezit van macht (bijvoorbeeld het bezit van productiemiddelen) en de uitoefening van macht geleidelijk ontkoppeld geraakt: er is een separate bestuurlijke sfeer ontstaan, waarbinnen weer nieuwe scheidingen tussen sferen zijn opgetreden, zoals de scheiding van de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht.

2 *Secularisering van denken en handelen*. De socioloog Weber sprak in dit verband over die Entzauberung der Welt, de onttovering van de wereld. Met de opkomst van het rationele, wetenschappelijke denken en – daarmee samenhangend – van het monotheïsme neemt het belang van religie af en dat van doel-rationeel handelen toe. Weber schetst deze ontwikkeling als een proces van zeer lange termijn. Animistische wereldbeelden, die worden gekenmerkt door een bezielde, levende wereld (waarin ook materiële objecten bezield zijn), worden geleidelijk vervangen door polytheïstische en vervolgens monotheïstische wereldbeelden, waarin de invloed van het bovennatuurlijke op het alledaagse steeds geringer wordt (zie Collins 1986). Deze secularisering van het wereldbeeld impliceert dat de gepercipieerde autonome handelingssfeer van het individu en de mogelijkheden tot beheersing van de sociale en natuurlijke wereld geleidelijk toenemen.

3 *Toename van rationele coördinatie van individueel en collectief handelen*. De scheiding van maatschappelijke sferen en de secularisering van denken en handelen maken een rationelere benadering van maatschappelijke activiteiten mogelijk. Onder rationaliteit verstaan we een bewuste afweging van het nut van bepaalde middelen om een vooraf gedefinieerd doel te behalen: doel-middel-rationaliteit. De toename van rationele coördinatie is bijvoorbeeld waarneembaar in de sfeer van de economische productie: de opkomst van de fabrieksmatige productiewijze, en ook in de sfeer van het openbaar bestuur: de opkomst en geleidelijke dominantie van de bureaucratische organisatievorm.

4 *Individualisering van sociale relaties*. In de moderne leefwereld neemt het belang, de reikwijdte en de afhankelijkheid van directe, persoonlijke relaties af. Tegelijker-

tijd neemt echter de 'interdependentie' (wederkerige afhankelijkheid) toe. Mensen worden op een steeds diffusere manier van steeds meer mensen afhankelijk. Dit is een direct gevolg van de eerder genoemde scheiding van sociale sferen en de toename van rationele coördinatie. De Franse socioloog Durkheim typeert deze ontwikkeling van toenemende interdependentie als een verschuiving van mechanische naar organische solidariteit. Mechanische solidariteit[1] bestaat in meer 'primitieve', weinig gedifferentieerde samenlevingen, waar de verschillen tussen mensen gering zijn en de morele, religieuze en cognitieve orde tamelijk dwingend is. Mensen vormen dan een samenleving als de onderdelen een machine, wat betekent dat er weinig ruimte is voor het individu en dat de keuzevrijheid dus gering is. Organische solidariteit bestaat in moderne, sterk gedifferentieerde samenlevingen die meer ruimte laten voor het individu. In een dergelijke samenleving nemen de waarden van vrijheid en rechtvaardigheid geleidelijk de plaats in die in een mechanische samenleving wordt ingenomen door maatschappelijke orde en sociale dwang.

De sociologen van het eerste uur – Marx, Durkheim, Weber, Tönniës – nemen een ambivalente houding aan ten opzichte van het proces van modernisering. Zij waren zich er terdege van bewust dat bovenstaande processen maatschappelijke risico's als anomie en vervreemding met zich meebrachten. Beide begrippen verwijzen naar de mogelijk negatieve gevolgen van de toenemende afstand tussen individu en groep: een gebrek aan sociale binding, een tekort aan normerende regels of een discrepantie tussen collectieve doelen en individuele mogelijkheden en verwachtingen. Tegenover deze risico's staat echter ook een bepaalde winst. Het proces van modernisering heeft immers ook geleid tot het ontstaan van de moderne rechtsstaat, tot democratisering van het staatsbestel, tot de opkomst en dominantie van de moderne, rationele organisatie in vele verschillende levenssferen (waaronder niet in de laatste plaats de staat), tot een voorheen ongekende maatschappelijke diversiteit en economische voorspoed, en indirect tot de opkomst van de moderne verzorgingsstaat (vgl. Selznick 1992).

De samenhang tussen modernisering en de ontwikkeling van de staat kan op een aantal wijzen worden beschreven. Weber legt de nadruk op het ontstaan van het recht en de bureaucratische organisatievorm. Modernisering ('rationalisering' voor Weber) gaat gepaard met een geleidelijke verandering in gezagsverhoudingen. Machts- en gezagsuitoefening op basis van traditie of charisma worden geleidelijk vervangen door meer legaal-rationele gezagsverhoudingen. Legaal-rationeel gezag is niet gebaseerd op gewoonte (zoals dat het geval is bij traditionele gezagsverhoudingen) of gebonden aan personen (dan spreken we van charismatisch gezag), maar op algemene regels die zonder onderscheid des persoons worden toegepast. Legaal-rationeel gezag ontleent zijn legitimiteit aan het algemene karakter van regels en de onpersoonlijke toepassing ervan. De onpersoonlijke toepassing van deze algemene regels vindt plaats in de moderne, rationele bureaucratie.

1 Het begrip solidariteit wordt door Durkheim gebruikt om de aard van de onderlinge verhoudingen tussen individuen en groepen aan te geven.

Het proces van modernisering komt niet alleen tot uiting in het ontstaan van de moderne natie-staat, die gekenmerkt wordt door zijn rechtsstatelijke karakter en zijn bureaucratische organisatievorm, maar ook in de opkomst van de moderne verzorgingsstaat. Reeds in het begin van de negentiende eeuw wees Tocqueville op de mogelijke onvermijdelijkheid van de komst van een staat die ook verantwoordelijkheid neemt voor het collectieve welzijn van haar onderdanen, wat we nu de 'verzorgingsstaat' zouden noemen. In de moderne, democratische[2] samenleving – die veel sterker 'geïndividualiseerd' is dan haar voorganger: de aristocratische samenleving – ontstaat volgens Tocqueville een cultuur van gelijkheid, die gerichtheid op eigenbelang, onderlinge wedijver en materialisme bevordert. Deze cultuur van gelijkheid leidt tot maatschappelijke fragmentatie, tot versplintering van sociale verbanden en verzwakking van de banden tussen mensen onderling. Maatschappelijke fragmentatie staat gelijk aan een verzwakking van de maatschappelijke organisatie.

De verzwakking van de maatschappelijke organisatie roept een tegenkracht op, die volgens Tocqueville is gelegen in bureaucratisering en centralisatie van de macht. De staat krijgt meer dan voorheen een ordenende en sturende functie. De cultuur van gelijkheid leidt zo tot een toename van de staatsmacht en tot een toename van staatsinterventie in het maatschappelijk leven. De staat vult het gat op dat wordt geslagen door de afnemende maatschappelijke organisatie, en zijn interventies worden volgens Tocqueville gestuurd door de cultuur van gelijkheid. Durkheim formuleerde het later als volgt: de moderne staat zal zich gaan bemoeien met de verdeling van levenskansen en zal streven naar een gelijkere verdeling van kansen. De moderne – industriële – samenleving is gebaat bij een grotere kansengelijkheid om zo de 'juiste persoon op de juiste plaats' te krijgen. De verzorgingsstaat was daarom voor Tocqueville een logisch vervolg op het proces van democratisering (Van der Veen 1997, pp. 4-6).

2 *De morele dubbelzinnigheid van het proces van individualisering*

Uit de typering van het proces van modernisering komt ook een zekere ambiguïteit naar voren ten aanzien van de sociale en morele gevolgen van het proces van individualisering. In het sociologisch denken staat tegenover toenemende vrijheid en rationaliteit een gelijktijdig toenemende gerichtheid op het zelf: nadruk op het najagen van eigenbelang en materialisme. Deze ambiguïteit is het product van de tegenstrijdige gevolgen van het proces van individualisering voor de sociale relaties tussen mensen en voor de 'moraal'.

De gevolgen voor de sociale relaties tussen mensen kunnen worden omschreven als een gelijktijdig toenemende *sociale afstand* en *sociale nabijheid*. De toename van sociale afstand tussen mensen is het resultaat van de vermindering van de onder-

2 Democratie staat voor Tocqueville tegenover aristocratie. In een democratie is sprake van individuele vrijheid en gelijkheid voor de wet. In een aristocratische samenleving daarentegen domineren privileges en standsverschillen. Vgl. Van der Veen 1997.

linge afhankelijkheid. Mensen zijn minder direct afhankelijk geworden van hun naasten: familie, lokale gemeenschap, kerk. De vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten is toegenomen. Tegelijkertijd neemt de afhankelijkheid van anderen op een andere manier weer toe. In de moderne, industriële samenleving zijn wij voor onze voeding bijvoorbeeld afhankelijk van steeds omvattender productienetwerken. Ook voor ons sociale welzijn zijn wij afhankelijk geworden van zich uitbreidende netwerken van ondersteuning, zoals bijvoorbeeld de arrangementen van de moderne verzorgingsstaat. Bauman (1989) typeert dit als een toename van sociale nabijheid: mensen raken ten gevolge van het proces van modernisering steeds meer van elkaar afhankelijk, zij het op een minder directe manier dan voorheen. Of zoals De Swaan (1989) het zou formuleren: met de ontvouwing van afhankelijkheidsnetwerken zijn mensen afhankelijk geworden van meer verschillende mensen, maar op een diffusere manier dan voorheen, toen afhankelijkheidsnetwerken lokaler en kleinschaliger waren. De moderne stad en de moderne fabriek kunnen model staan voor deze ontwikkeling. In een urbaniserende samenleving zijn de gezondheid en veiligheid van burgers meer en meer afhankelijk geworden van de gezondheid en welvaart van anderen. Besmettingsgevaar en de maatschappelijke gevolgen van armoede zijn bijvoorbeeld de mechanismen die het lot van verschillende sociale groepen aan elkaar knopen.

De tegenstrijdige ontwikkelingen in termen van sociale afstand en sociale nabijheid kunnen ook worden geformuleerd in termen van groepsbinding en groepsgrenzen (vgl. Thompson 1990). In kleine, gesloten gemeenschappen bestaan sterke groepsbindingen en sterke groepsgrenzen, denk bijvoorbeeld aan een sekte. Dat betekent dat er een sterk wij-zij-gevoel bestaat. Wanneer dergelijke gemeenschappen zich ontvouwen, en dat is wat er gebeurt wanneer we spreken over modernisering en individualisering, verzwakken de bindingen aan de groep en verzwakken tegelijkertijd de groepsgrenzen. De verzwakking van groepsgrenzen impliceert een vermindering van de kracht van wij-zij-gevoelens, waarmee anderen, die voorheen buiten de groep stonden, naderbij (kunnen) komen.

De verandering in wij-zij gevoelens brengt ons bij de morele gevolgen van processen van individualisering. Terwijl de directe binding aan een groep en daardoor ook de onderlinge betrokkenheid vermindert, heeft de gelijktijdige toename van interdependentie volgens De Swaan een aanzet gegeven tot het ontstaan van een nieuw sociaal gevoel. Dit sociaal gevoel overschrijdt de strikte groepsgrenzen en heeft daardoor een grotere reikwijdte dan de directe onderlinge betrokkenheid en solidariteit binnen een kleine groep, maar is tegelijkertijd afstandelijker en anoniemer. Dit moderne sociale gevoel ligt mede ten grondslag aan het ontstaan van verzorgingsarrangementen als volksgezondheid- en volkshuisvestingsbeleid en het stelsel van sociale zekerheid. Dit impliceert dat mensen – deels noodgedwongen – verantwoordelijkheid nemen voor het lot van een steeds grotere groep steeds anoniemere anderen.

In een mooie, gedetailleerde studie laat Schwitters (1991) zien hoe zich vergelijkbare processen voordoen op de moderne arbeidsmarkt. De veranderingen in het pro-

ductieproces ten gevolge van industrialisering en het ontstaan van de fabrieksmatige productiewijze hebben volgens hem in belangrijke mate bijgedragen aan het ontstaan van de moderne sociale zekerheid. Schwitters studie betreft het ontstaan van de Ongevallenwet van 1901. Omdat werknemers in hoge mate van elkaar afhankelijk zijn geworden, zijn arbeidsongevallen steeds moeilijker te traceren tot individueel falen van een werknemer. Arbeidsongevallen worden meer en meer een risico dat zit opgesloten in het moderne productieproces. De verantwoordelijkheid voor arbeidsongevallen verschuift zo naar de collectiviteit. Dit heeft uiteindelijk een collectieve verzekering tegen arbeidsongevallen mogelijk gemaakt. Een dergelijke collectieve verzekering, die in de plaats kwam van kleinschaliger arrangementen van bedrijven of vakbonden, kan getypeerd worden als een uitbreiding van de kring waarbinnen mensen zich solidair met elkaar betonen. Tegelijkertijd illustreert het voorbeeld van de Ongevallenwet dat dergelijke moderne vormen van solidariteit collectief zijn georganiseerd en ook worden afgedwongen, bijvoorbeeld als de staat een verzekeringsplicht invoert.

Het voorgaande illustreert dat de gevolgen van modernisering en individualisering niet direct in negatieve termen geïnterpreteerd hoeven te worden. Het proces is gecompliceerder en kent zowel een winst- als verliesrekening. Individualisering kan leiden tot een verzwakking van sociale banden, bijvoorbeeld tussen familieleden, maar tegelijkertijd draagt ze bij aan een verruiming van sociale netwerken. Individualisering kan de directe onderlinge solidariteit verminderen, wederom bijvoorbeeld tussen familieleden, maar tegelijkertijd maakt zij een ruimere, weliswaar anoniemere, vorm van solidariteit mogelijk. Vijfentwintig jaar onderzoek door het Sociaal en Cultureel Planbureau bevestigt dit beeld: er kan niet gesproken worden van een vermindering van onderling hulpbetoon, bijvoorbeeld tot uiting komend in het verrichten van vrijwilligerswerk, en evenmin is er sprake van een afname van de solidariteit tussen burgers, gemeten aan de hand van de opinies van burgers over de noodzaak, reikwijdte en hoogte van collectieve arrangementen (*Sociaal en Cultureel Rapport 1998*).

3 Maatschappelijke verandering en interventionistische politiek

De toekomst van de verzorgingsstaat

De moderne verzorgingsstaat is het product van een langdurig traject van maatschappelijke verandering (eerder samengevat onder de noemer modernisering), staatsvorming en politieke ontwikkeling. In het voorgaande is kort geïllustreerd dat de maatschappelijke veranderingen die zich in de negentiende en twintigste eeuw voltrokken in belangrijke mate hebben bijgedragen aan processen van staatsvorming en aan het ontstaan van een interventionistische politiek. Anders geformuleerd: in deze periode hebben processen van (onder andere) individualisering bijgedragen aan het ontstaan van de moderne verzorgingsstaat. De vraag is nu of deze redenering kan worden voortgezet: zal in de toekomst het nog steeds voortschrijdende proces van individualisering vergelijkbare gevolgen hebben voor de staat en de

politiek? Om deze vraag te beantwoorden, wil ik eerst kort stilstaan bij het debat over de 'toekomst van de verzorgingsstaat'. Problemen met de betaalbaarheid en beheersbaarheid van de moderne verzorgingsstaat en processen van 'globalisering' leiden ertoe dat in toenemende mate in zorgelijke termen wordt gesproken over de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat zoals wij die nu kennen, is ontstaan tijdens de hoogtijdagen van de 'natie-staat' en het 'geregelde kapitalisme'. Economische, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen aan het einde van de twintigste eeuw hebben echter tot gevolg, zo wordt door velen gesteld, dat de idee van de verzorgingsstaat haar langste tijd heeft gehad. De verzorgingsstaat is een anachronisme aan het worden. Hiervoor worden verschillende verklaringen aangevoerd. Ik laat ze kort de revue passeren.

In de eerste verklaring ligt de nadruk op de stelling dat het twintigste-eeuwse 'geregelde kapitalisme' nu wordt opgevolgd door een fase van 'ongeregeld kapitalisme' (*disorganized capitalism*: Offe 1985). Dit ongeregelde kapitalisme is het product van veranderingen in de aard van de arbeid en de arbeidsverhoudingen. De opkomst van een diensteneconomie, de sterke afname van industriële arbeid en de internationalisering van kapitaal en bedrijven hebben geleid tot een toenemende differentiatie in arbeidspatronen en tot flexibilisering van arbeidsverhoudingen. Dit ondermijnt het model van het geregelde bestaan waarop de twintigste-eeuwse, fordistische verzorgingsstaat is gebaseerd. De nieuwe, globaliserende economie en de nieuwe arbeidsverhoudingen zijn 'post-fordistisch' aan het worden: gevarieerder, flexibeler, minder geordend en dus minder beheersbaar. Naast veranderingen in de sfeer van de arbeid en het kapitaal wordt ook gewezen op interne contradicties in het model van de moderne verzorgingsstaat. De beheersing van economische crises door verdere regulering van het economisch leven leidt tot afnemende efficiëntie van het economisch systeem, tot toenemende bureaucratisering en uiteindelijk tot fiscale problemen. Tezamen ondermijnen zij de moderne verzorgingsstaat en leiden tot een legitimatie-crisis.

In de bovenstaande redenering wordt de verzorgingsstaat zoals wij die nu kennen beschouwd als een 'gepasseerd station'. Hij is ontstaan in een andersoortige maatschappelijke omgeving dan waarin hij heden ten dage functioneert en dit vraagt om aanpassing. Er is ook een meer sociologische variant van de discussie over het ongeregelde kapitalisme (bijvoorbeeld Pierson 1976) Evenals in het denken over het 'post-fordistische' tijdperk wordt in deze benadering grote nadruk gelegd op toenemende maatschappelijke variëteit en diversiteit.[3] Dit manifesteert zich vooral in een verdere individualisering van sociale relaties. De moderne samenleving is veel gevarieerder en kleurrijker geworden dan de samenleving anno 1950 en dit verdraagt zich slecht met de uniformerende, universele en moralistische regels van de moderne verzorgingsstaat. De moderne burger is ook mondiger en zelfstandiger geworden. Hij of zij is zeer wel in staat zelfstandig keuzen te maken en voor zichzelf op te komen en

3 Zie voor een kritische beschouwing van deze benadering: Teulings, Van der Veen en Trommel 1997, hoofdstuk 5 en 6.

heeft daarom veel minder behoefte aan paternalistische, collectieve arrangementen. Ook de financiële kwetsbaarheid van huishoudens is veranderd. De arbeidsparticipatie van vrouwen is sterk gestegen en de arbeidsrelatie is gevarieerder en flexibeler geworden. Dit heeft geleid tot een snelle opkomst van het tweeverdienershuishouden, dat een veel grotere financiële weerbaarheid heeft dan het voorheen dominante eenverdienershuishouden. Deze veranderingen tezamen vragen om modernisering van bijvoorbeeld het sociale zekerheids- en arbeidsmarktbeleid. Deze roep om modernisering mondt uit in een streven naar verzelfstandiging van sociale rechten, meer ruimte in het beleid voor individuele keuzen en sociale variatie en in het streven naar vermindering van de bemoeienis van de staat met het leven van burgers.

In de tweede verklaring is het idee van een fundamentele breuk in de inrichting van onze wereld en ons bestaan minder nadrukkelijk aanwezig dan in de benadering van het ongeregelde kapitalisme en het post-fordisme.[4] Een meer als geleidelijk gepercipieerde verandering van onze leefwereld heeft echter ingrijpende gevolgen voor de mogelijkheden tot beheersing en voor de wijze van inrichting van onze samenleving. De centrale stelling van deze benadering zou eenvoudig als volgt kunnen worden samengevat: onze pogingen tot inrichting en beheersing van onze leefwereld hebben een eigen dynamiek gekregen die de oorspronkelijke doelstellingen ondermijnt en een andere rationaliteit in het leven roept dan waarop zij oorspronkelijk was gebaseerd (zie Beck 1992; Giddens 1990; Beck, Giddens en Lash 1994). Drie mechanismen spelen in dit proces een belangrijke rol: anticipatie, onbedoelde gevolgen en 'onthechting' van instituties (Giddens 1990, pp. 53-54).

De instituties van de verzorgingsstaat zijn gericht op een zekere planning en beheersing van het sociaal-economische leven (zie Trommel 1997, p. 13). Om planning mogelijk te maken is ordening noodzakelijk. Zo zijn geleidelijk de instituties van het kostwinner-gezin of de loopbaan ontstaan en opgenomen in omvattender collectieve arrangementen van sociale zekerheid, inkomenspolitiek of arbeidsmarktbeleid. Naarmate deze instituties verzelfstandigen en een belangrijkere rol gaan spelen in het leven van alledag gaan zij ook een grotere rol spelen in de overwegingen van burgers. Werkgevers stemmen het ondernemingsbeleid af op bestaande arrangementen (zie Trommel 1995), vakbonden betrekken deze in hun overwegingen tijdens onderhandelingen, en ook individuele burgers, bijvoorbeeld studenten, houden bij de inrichting van hun leven, i.c. hun studieloopbaan, rekening met de bestaande arrangementen van de verzorgingsstaat, i.c. de duur van de studiebeurs. Dit mechanisme van anticipatie, Giddens spreekt van 'institutionele reflexiviteit' (1991, p. 20), geeft instituties vervolgens een eigen dynamiek die onbedoelde gevolgen met zich meebrengt. Zo is de arbeidsongeschiktheidsverzekering in Nederland, ongewild en toch bewust, in de jaren tachtig een instrument geworden voor vervroegde uittreding en voor arbeidsmarkt- en bedrijfspolitiek, hetgeen oorspronkelijk niet de bedoeling was.

Deze dynamiek wordt verder versterkt door, en stimuleert op haar beurt een

4 Daarom spreekt Giddens ook over 'late-modernity' in plaats van 'post-modernity'; vgl. Giddens 1990.

proces van 'institutionele onthechting'. Als gevolg van een toenemende individuele keuzevrijheid – waar de moderne verzorgingsstaat overigens mede debet aan is – en culturele en economische globalisering ontsnappen de overwegingen van burgers en organisaties aan de lokaal vastgelegde institutionele context. Burgers en organisaties stellen als het ware uit een rijk gevarieerde menukaart van institutionele mogelijkheden hun eigen maaltijd samen. De dynamiek van institutionele verzelfstandiging, anticipatie en onbedoelde gevolgen, zo luidt de redenering, vergroot de onbeheersbaarheid van het beleid en maakt het sociale en economische leven steeds moeilijker te plannen.

Ten slotte onderscheid ik een benadering die veel minder aandacht heeft voor de dynamiek in de relatie staat-samenleving, maar het oog vooral gericht heeft op de interne werking van de overheid. Het is dan niet zozeer de autonome dynamiek van de maatschappelijke ontwikkeling die problemen veroorzaakt, als wel het interne functioneren van een uitgebreid en gefragmenteerd bureaucratisch apparaat. Deze benadering is bekend geworden onder de noemer 'managerialism'.[5] Zij stelt dat een nauwkeurige inrichting en sturing van de uitvoering noodzakelijk is, want anders gaan de organisatiebelangen van de uitvoerende diensten domineren over het publieke doel van de organisatie en, tezamen met het streven naar beheersing van de alledaagse werkomstandigheden (zie Lipsky 1980), richting geven aan het functioneren van deze diensten. Deze roep om verdere bureaucratisering gaat vaak samen met een pleidooi voor een minimale staat en een grotere handelingsvrijheid voor de managers (Pollitt 1993). De moderne staat is te omvangrijk en te complex geworden om vanuit één punt aangestuurd en beheerst te kunnen worden.

De overeenkomst tussen de drie hiervoor kort geschetste benaderingen is gelegen in de stelling dat economische (globalisering), maatschappelijke (individualisering) en politieke ontwikkelingen (internationalisering) ervoor zorgen dat het steeds moeilijker of steeds minder wenselijk wordt om een interventionistische politiek te voeren. Ik vat de belangrijkste oorzaken hiervoor samen onder twee noemers: 1. de afnemende mogelijkheden van de natie-staat tot beheersing ten gevolge van economische globalisering en politieke internationalisering, en 2. de afnemende beheersbaarheid van interventies door de staat ten gevolge van – wat Giddens noemt – een toenemende reflexiviteit.

De mogelijkheden van een interventionistische politiek

De Engelse socioloog en directeur van de London School of Economics Anthony Giddens publiceerde in de afgelopen jaren onder meer twee boeken waarin hij zijn opvattingen over de mogelijkheden van een interventionistische politiek in de moderne samenleving verder uitwerkte: *Beyond Left and Right* (1994) en *The Third Way. The renewal of social democracy* (1998).

5 Zie voor een overzicht: Clarke en Newman 1997. Kern van het 'managerialism' is enerzijds een neo-tayloristische benadering van de organisatie en de uitvoering, gecombineerd met een zekere decentralisatie, die vooral een grotere handelingsvrijheid laat aan de managers van publieke diensten. Vgl. Pollitt 1993.

De studie *Beyond Left and Right* heeft als ondertitel *The future of radical politics*. Onder radicale politiek verstaat Giddens: '...progressivism. History [is] there to be seized hold of, to be moulded to human purposes...' (p. 1). De mogelijkheden van een radicale politiek, van doelbewuste maatschappelijke verandering – anders geformuleerd: van een interventionistische politiek – lijken te stagneren. Giddens zoekt de oorzaak hiervan in wat hij noemt *manufactured uncertainty*. Deze onzekerheid is het resultaat van menselijk ingrijpen in de natuur en het maatschappelijk leven en kan niet worden bestreden met de oude remedies van de nationale verzorgingsstaat. Deze nieuwe onzekerheid is het product van de rijping van door de mens bewust gecreëerde instituties (eerder noemden we die institutionele reflexiviteit). Ons eerder ingrijpen in de natuur (via de techniek) en de samenleving (via de instituties van de verzorgingsstaat) hebben de omstandigheden fundamenteel doen veranderen, dit vraagt om een nieuwe interventionistische politiek.

Deze nieuwe onzekerheid is in een stroomversnelling geraakt ten gevolge van drie ontwikkelingen. In de eerste plaats *globalisering*. Giddens verwijst hiermee niet zozeer naar een economisch proces, als wel naar een verandering in ons dagelijks leven: er is sprake van een toenemende verknoping van het menselijk handelen: *action at distance*. 'Our day-to-day activities are increasingly influenced by events happening on the other side of the world. Conversely, local lifestyle habits have become globally consequential' (p. 5). In de tweede plaats spreekt Giddens over de opkomst van een *post-traditional social order*. In een cosmopolitische wereld is traditie niet meer 'gefixeerd', maar staat zij open voor discussie, verliest haar autoriteit en wordt onderdeel van de vrije keuze van burgers. Ten slotte spreekt Giddens over een *expansion of social reflexivity*. Het individu moet in een samenleving waar traditie aan status verliest, steeds vaker zelf informatie verzamelen en afwegen en op basis hiervan een keuze maken. Deze '...growth of social reflexivity is a major factor introducing a dislocation between knowledge and control – a prime source of manufactured uncertainty' (p. 7).

Het verschijnsel van toenemende reflexiviteit is nauw verknoopt met processen van individualisering. Voortgaande individualisering van sociale relaties leidt tot een grotere maatschappelijke diversiteit – bijvoorbeeld in arbeidsrelaties, huishoudenssamenstelling of levensloop – en tot een grotere keuzevrijheid voor individuen. Beide verschijnselen liggen ten grondslag aan wat we eerder – eveneens aan de hand van het werk van Anthony Giddens – het proces van institutionele reflexiviteit hebben genoemd.

Wat zijn volgens Giddens nu de consequenties van toenemende reflexiviteit – sociaal en institutioneel – voor een toekomstige interventionistische politiek? Belangrijk voor hem is de *reconstructie van sociale solidariteit*. Hieronder verstaat hij niet een modieus pleidooi voor de bescherming van de 'civil society' en evenmin de bescherming van 'sociale cohesie' in een steeds meer marktgerichte samenleving, maar het vinden van een zeker evenwicht tussen autonomie en interdependentie. Dit kan niet door het herstellen van traditionele waarden en rollen (een *non-starter*), maar het zal gezocht moeten worden in een vernieuwing van persoonlijke en sociale verantwoordelijkhe-

den. In de tweede plaats moet de politiek steeds meer worden gericht op '[allowing] individuals and groups to make things happen, rather than have things happen to them, in the context of overall social concerns and goals' (p. 15). Daarnaast spreekt hij over *generative politics*. Deze politiek zal zich niet alleen moeten bezighouden met levenskansen, maar ook met leefstijlen, niet alleen met de verdeling van middelen, maar ook met de mogelijkheden van individuen hun leven zelf in te richten. Hiermee samenhangend introduceert hij de notie van *generalized equality*. Eenvoudig samengevat komt dit erop neer dat gelijkheid minder in termen van de verdeling van materiële goederen moet worden gedefinieerd, en meer in termen van zekerheid, zelfrespect en zelfverwerkelijking (p. 191). Een zekere mate van welvaart is hiervoor niet irrelevant, hoewel zij zeker niet het enige bepalende is. Niet alleen afhankelijkheid en werkloosheid zijn bedreigend voor het welzijn van het individu, ook een fixatie op werk en inkomen kunnen dat zijn. Ten slotte zal een moderne interventionistische politiek – Giddens spreekt ook van de reconstructie van de verzorgingsstaat – primair moeten worden gestuurd door een notie van *positive welfare* in plaats van door noties van (her)verdeling. Waar de verzorgingsstaat te veel was gericht op het bieden van bescherming in geval van problemen, zal de reconstructie ervan zich moeten richten op het voorkomen van problemen door het vergroten van de mogelijkheden van individuen (*empowering*).

De kern van Giddens' visie op de verandering die de moderne samenleving ondergaat, is dat zij zich weg beweegt van de mogelijkheden en de wil tot beheersing (*control*). Dit is een proces dat van onderop en van bovenaf komt. Van onderop is de verandering het resultaat van toenemende reflexiviteit, of zoals hij het in *The Third Way* noemt: van individualisering. Van bovenaf is zij vooral het resultaat van het proces van globalisering. De hierboven kort geschetste conclusies die Giddens trekt ten aanzien van de vormgeving van een toekomstige interventionistische politiek, sluiten in mijn ogen vooral aan bij maatschappelijke processen die 'van onderop' de mogelijkheden en de wil tot beheersing doen verminderen. Kort samengevat richten zij zich op het vergroten van de keuzemogelijkheden en sociale verantwoordelijkheden van het individu. Zij geven echter geen antwoord op de problemen die het proces van globalisering opwerpt voor een interventionistische politiek. Deze problemen zijn gelegen in de afnemende mogelijkheden van de natie-staat tot beheersing van economische processen binnen zijn eigen grenzen. In *The Third Way* pleit Giddens, onder het motto *ubi societas, ibi ius* (overal waar wordt samengeleefd, daar zouden wetten moeten zijn) voor een voortgezet streven naar *global governance*. Hoe utopisch ook in de ogen van sommigen, ecologische en economische ontwikkelingen maken een dergelijk streven onvermijdelijk (1998, p. 153). Waarom zouden we op nationale schaal streven naar een gereguleerde economie en deze op supra-nationale schaal dan overlaten aan de markt en relatief machteloze internationale organen?

Giddens stelt dat het niet zeker is dat de verzorgingsstaat in de toekomst de welvaart en de verdeling van deze welvaart kan blijven garanderen op de wijze en het niveau zoals wij nu kennen. Het streven moet er daarom niet op gericht zijn een dergelijke verzorgingsstaat met alle mogelijke middelen overeind te houden. In

plaats daarvan zullen we op een andere manier over verdeling en welzijn moeten gaan denken. Hiertoe introduceert hij in *The Third Way* de noties van de *inclusive society* en de *social investment state*. Met deze noties beoogt Giddens de nadruk te leggen op de mechanismen die verantwoordelijk zijn voor uitsluiting, en de middelen die benodigd zijn om die te voorkomen. Niet de garantie van bescherming en welvaart moet centraal staan in de reconstructie van de verzorgingsstaat, maar het bestrijden van mechanismen van uitsluiting en het verschaffen van de middelen tot deelname. In Beveridge' formulering was de verzorgingsstaat gericht tegen de *Five Great Evils of Want, Disease, Idleness, Ignorance and Squalor*, door Giddens worden deze *negatives* vervangen door *positives*: '...in place of Want, autonomy; not Disease, but active health; instead of Ignorance, education, as a continuing part of life; rather than Squalor, well-being; and in place of Idleness, initiative'.

Het Nederlandse equivalent van Giddens *social investment state* is de 'activerende verzorgingsstaat', waarin een grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van het individu wordt gelegd, rechten directer aan plichten zijn gekoppeld en publieke programma's minder op bescherming en meer op deelname worden gericht. In welke mate een dergelijk programma de toekomst van de verzorgingsstaat veiligstelt is voorlopig een open vraag. Aannemelijk is wel dat zo'n programma beter aansluit bij de erosie van onderop van de mogelijkheden tot beheersing; onduidelijk is in hoeverre het in staat zal zijn de erosie van bovenaf te weerstaan.

Voor de vraag naar de mogelijkheden en de vorm van een nieuwe interventionistische politiek zijn in het bovenstaande twee begrippen veelzeggend: *generative politics* en *generative equality*. Door het domein van de politiek (*life chances* en *life styles*) en de dimensies van ongelijkheid (niet inkomen en welvaart, maar zekerheid, zelfrespect en zelfverwerkelijking) ruimer te definiëren, vergroot Giddens het domein van de collectieve verantwoordelijkheid en de publieke bemoeienis. Hierin schuilt een merkwaardige en niet expliciet gemaakte paradox in het werk van Giddens: de samenleving beweegt zich weg van de mogelijkheden tot beheersing. Om toch een interventionistische politiek mogelijk te maken, moet het beleid niet worden beperkt – de 'grenzen' aan de maakbaarheid – maar juist verbreed. Waar de verzorgingsstaat voorheen vooral bescherming bood, dwingt de *social investment state* van Giddens mensen tot kiezen en tot het nemen van verantwoordelijkheden. Dit vereist een ingrijpender interventie in het sociale leven dan het bieden van bescherming en het aanbieden van voorzieningen.

4 *Individualisering en sociaal beleid: tussen minimale staat en controlestaat*

Eerder is gesteld dat processen van toenemende maatschappelijke diversiteit en toenemende individuele keuzevrijheid ten grondslag liggen aan de verschijnselen van institutionele en sociale reflexiviteit. Beide verschijnselen verkleinen volgens Giddens de mogelijkheden tot beheersing, dus ook die van een interventionistische politiek. Zijn antwoord op deze verschijnselen lijkt echter te vragen om een intensivering van een, weliswaar anders vormgegeven, interventionistische politiek. Om

deze bewering nader te kunnen onderzoeken zullen we in deze paragraaf stilstaan bij de gevolgen van toenemende diversiteit en keuzevrijheid voor het sociale beleid. In mijn ogen manifesteren deze gevolgen zich vooral in problemen in de uitvoering en in de mogelijkheden tot beheersing van het sociaal beleid.

In algemene zin kan worden gesteld dat ten gevolge van individualisering – en dat gebruik ik verder in deze paragraaf als synoniem voor 'toenemende diversiteit en keuzevrijheid' – de *ondoorzichtigheid*[6] van de sociale werkelijkheid voor de beleidsmaker en beleidsuitvoerder toeneemt. Allerlei begrippen die in het sociaal beleid worden gebruikt om de rechten en plichten van burgers vast te stellen, verliezen hierdoor hun – soms toch al beperkte – eenduidigheid. De begrippen 'huishouden' en 'inkomen' zijn voorbeelden van begrippen die in veel sociaal beleid een centrale rol spelen. Afhankelijk van de behoefte en de draagkracht van het huishouden worden rechten op voorzieningen verstrekt. In een individualiserende en dus steeds meer gedifferentieerde samenleving wordt het steeds lastiger vast te stellen wat de omvang en de draagkracht van huishoudens is. De samenstelling van huishoudens varieert sterk, inkomens worden flexibeler en steeds meer huishoudens hebben meer inkomensbronnen. In het beleid wordt op deze ontwikkelingen vaak gereageerd met een verdere differentiatie en categorisering van begrippen en categorieën gerechtigden. Zo ontstonden in de jaren tachtig in de Algemene Bijstandswet de moderne beleidscategorieën van voordeurdelers, samenwonenden, kostgangers, echte minima, alleenwonenden enzovoort (zie Van der Veen 1995).

De toenemende ondoorzichtigheid van de sociale (en dus ook de economische) werkelijkheid frustreert in hoge mate het voeren van sociaal beleid. Niet alleen wordt het telkens lastiger vast te stellen *wie* recht heeft op *wat* – hetgeen voor de beleidsmaker soms grote problemen opwerpt – maar het wordt ook steeds lastiger sociaal beleid *uit te voeren*. De in de wetgeving gehanteerde begrippen zijn soms (of liever gezegd: vaak) meerduidig, en de sociale werkelijkheid is steeds vaker multi-interpretabel. Dit betekent dat in dergelijke situaties uitvoerders zelf beslissingen zullen moeten nemen (zie verder Van der Veen 1990). Of voorzieningen terechtkomen bij de mensen voor wie ze bedoeld zijn is dan moeilijk vast te stellen en ook controle van uitvoerders en cliënten wordt hierdoor lastig.

Ten gevolge van bovenstaande problemen bij de vaststelling en uitvoering van beleid wordt *misbruik en oneigenlijk gebruik* van voorzieningen eenvoudiger. Uitvoerings- en controleproblemen kunnen een dam opwerpen tegen effectieve controle. De afname van effectieve controle kan, tezamen met processen van sociale vergelijking (waarom hij/zij wel en ik niet?), een zichzelf versterkende vicieuze cirkel in werking zetten. Het zijn dergelijke verschijnselen waar Giddens op doelt wanneer hij spreekt over 'institutionele reflexiviteit'. Een en ander vermindert de beheersbaarheid

6 Ik gebruik hier bewust het begrip ondoorzichtigheid en niet het door Van Gunsteren geïntroduceerde idee van de ongekende samenleving. Naar mijn mening is er juist sprake van een situatie waarin we weliswaar steeds meer kennis verzamelen over de sociale werkelijkheid, maar toch de ondoorzichtigheid voor deze beleidsmaker en beleidsuitvoerder toeneemt. Vgl. Van Gunsteren 1993, pp. 3-7.

van het sociale beleid. Een illustratie van dergelijke beleids-, uitvoerings- en controleproblemen kan gevonden worden in de voortdurende problemen rondom de uitvoering en het terugdringen van het beroep op de arbeidsongeschiktheidsverzekering.

De onbeheersbaarheid van (delen van) het sociale beleid wordt verder versterkt door het feit dat het proces van individualisering ook een autonome druk uitoefent in de richting van een toenemend *beroep op overheidsvoorzieningen*. Zo is bijvoorbeeld het beroep op bijstand sinds de jaren zeventig sterk gegroeid door de autonome groei van de aantallen gescheiden vrouwen die als eenoudergezin in de bijstand belandden.

Ten slotte dragen de voorgaande ontwikkelingen tezamen het gevaar in zich dat zij het *draagvlak* voor sociaal beleid verzwakken. De legitimiteit van de moderne verzorgingsstaat kan hierdoor afnemen. Deze stelling behoeft nadere toelichting. In Nederland is namelijk de steun voor de verzorgingsstaat – de steun voor de algemene beginselen ervan – altijd opmerkelijk hoog geweest en gebleven, zo blijkt uit het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Maar onder deze omvangrijke steun voor de algemene beginselen van de verzorgingsstaat ging tot voor kort een afkalvende steun voor bepaalde arrangementen en voorzieningen schuil. Terwijl de legitimiteit van de verzorgingsstaat in Nederland hoog was, onderschreven tegelijkertijd velen de stelling dat van bepaalde voorzieningen veel misbruik werd gemaakt en dat fraude een veel voorkomend verschijnsel was (zie het *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*). In afwijking van het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998* (m.n. p. 113) ben ik daarom van mening dat er in Nederland in de jaren tachtig wel degelijk sprake was van een afkalvend draagvlak voor allerlei verzorgingsarrangementen en een zekere steun bestond voor ingrepen in de verzorgingsstaat.

De voorgaande schets van de mogelijke gevolgen van individualisering voor het sociale beleid is sterk gekleurd door de Nederlandse ervaringen met de toenemende onbeheersbaarheid van het sociale beleid in de jaren tachtig en negentig. Sinds het begin van de jaren negentig is echter een herzieningsproject op gang gekomen dat tot doel heeft deze ontwikkeling te keren (zie voor een overzicht Van der Veen 1999). Welke beleidsmatige opties staan er nu open om de negatieve gevolgen van processen van individualisering voor het sociale beleid te keren? Anders geformuleerd: hoe kan sociaal beleid geformuleerd en uitgevoerd worden onder de randvoorwaarden van toenemende diversiteit en keuzevrijheid?

Ik onderscheid twee mogelijkheden: *minimalisering* van de verzorgingsstaat en een *verharding en activering* van de verzorgingsstaat (Van der Veen e.a. 1996). Een voorbeeld van minimalisering is het basisinkomen. In een stelsel van sociale zekerheid dat is gebaseerd op een basisinkomen neemt de staat een zekere, minimale verantwoordelijkheid voor het *individuele* welzijn van burgers, maar verder dan deze minimale garantie gaat de staat niet. Daarboven geldt de individuele verantwoordelijkheid van burgers. Het traject van minimalisering zal de sociale ongelijkheid doen toenemen. Kwetsbare sociale groepen, als eenverdieners, ouderen, alleenstaanden of mensen met een hoog werkloosheids- of gezondheidsrisico, zullen slecht in staat zijn hun sociale zekerheid boven een dergelijk minimumniveau uit te bouwen. De

oplossing van minimalisering heeft een zekere aantrekkelijkheid. Zij vergroot de uitvoerbaarheid van sociaal beleid en maakt misbruik en oneigenlijk gebruik moeilijk, zo niet onmogelijk. Dit verhoogt de legitimiteit van het sociale beleid. Tegelijkertijd neemt de effectiviteit van het sociale beleid af, dus de mate waarin de staat ook daadwerkelijk de mensen die hulp nodig hebben helpt. Dit kan vervolgens de legitimiteit van een minimale verzorgingsstaat weer ondergraven. Ik acht de tweede ontwikkeling van groter gewicht voor de mogelijkheid en de legitimiteit van een minimale verzorgingsstaat dan de eerste. Uit onderzoek is bekend dat vooral in verzorgingsstaten met tamelijk geringe en weinig universele voorzieningen (zoals bijvoorbeeld het geval is in de Verenigde Staten) het draagvlak voor sociaal beleid gering is (bijv. Lieberman 1998). Hoewel een aantrekkelijk alternatief houdt een minimale verzorgingsstaat dus het gevaar in dat zij het draagvlak voor sociaal beleid verder ondergraaft, en daarmee gevoelens van collectieve verantwoordelijkheid en solidariteit vermindert.

De oplossing van verharding en activering (dat wil zeggen nauwkeuriger omschrijven wie waar recht op heeft, naast rechten ook duidelijke plichten en individuele verantwoordelijkheid, en een stringentere controle en registratie) tracht de oorspronkelijke doelstellingen van de moderne verzorgingsstaat in stand te houden en is in feite de route die in Nederland vanaf het begin van de jaren negentig wordt gevolgd. De centrale vraag bij deze benadering is of sociaal beleid zodanig kan worden geformuleerd en uitgevoerd dat de eerder beschreven problemen van misbruik, oneigenlijk gebruik en onuitvoerbaarheid vermeden kunnen worden. Zonder in details te treden illustreren de huidige ontwikkelingen dat een dergelijke route niet bij voorbaat onmogelijk is. De instrumenten die hierbij worden gebruikt zijn: een zekere privatisering van arrangementen binnen een stelsel van publieke verantwoordelijkheden, aanscherping van regelgeving en uitvoeringsprocessen, en ontvlechting van de institutionele structuur van de verschillende beleidsvelden, zodanig dat verantwoordelijkheden duidelijk gescheiden worden. Hiervoor moet een prijs worden betaald. Deze prijs is tweeledig. Enerzijds zal er sprake zijn van een toenemende controle op burgers en uitvoeringsorganisaties en anderzijds zal veel meer energie moeten worden gestoken in maatregelen om burgers te activeren, om te voorkomen dat mensen uitkeringsafhankelijk worden. Dit vermindert de keuzevrijheid van burgers en vergroot het controlerende optreden van de staat. Vuijsje (1994) heeft in dit verband gesproken van de opkomst van de controlestaat. Instandhouding van de moderne verzorgingsstaat (maar ook een grotere veiligheid, waar Vuijsje vooral over schrijft) vereist een meer controlerende en dwingende staat. De oplossing van de controlestaat zal niet per definitie de legitimiteit van sociaal beleid verminderen, waarschijnlijk eerder het tegendeel. Een dusdanig vormgegeven sociaal beleid zal waarschijnlijk beter de oorspronkelijke doelstellingen van de verzorgingsstaat waarmaken en daarmee het draagvlak voor sociaal beleid versterken.

Samenvattend: het sociale beleid is in een individualiserende samenleving gevangen tussen twee uitersten: minimalisering en verharding. Hoewel vaak gewezen wordt op de onvermijdelijkheid van minimalisering (Pierson 1991), is een dergelijke

ontwikkeling niet evident, integendeel. Ook in een gedifferentieerde en geïndividualiseerde samenleving is de behoefte aan een effectief en universeel stelsel van voorzieningen waarschijnlijk groot, omdat individualisering nieuwe en omvangrijke kwetsbare groepen produceert, die in een minimale verzorgingsstaat aan de marge van de samenleving zullen komen te staan. Handhaving van de klassieke doelstellingen van de verzorgingsstaat kan om deze reden gewenst zijn, de prijs die ervoor betaald zal moeten worden is een toename van controle en registratie, dus juist een toename van de interventies van de staat en niet een minimalisering.

De voorgaande analyse van de mogelijke reacties op de gevolgen van individualisering voor het sociale beleid komt sterk overeen met de eerder geschetste analyse van Giddens. Of en hoe een 'social investment state' of zijn Nederlandse equivalent 'een activerende verzorgingsstaat' van de grond komt is moeilijk te voorspellen en zal waarschijnlijk variëren van staat tot staat en van beleidsterrein tot beleidsterrein. Wel is duidelijk geworden dat processen van individualisering niet onvermijdelijk leiden tot een afnemende legitimiteit van, behoefte aan en mogelijkheid tot het voeren van sociaal beleid.

Literatuur

Bauman, Z., *Modernity and the Holocaust*. Cambridge 1989.

Beck, U., Risk-Society: *Towards a New Modernity*. Londen 1992.

—, A. Giddens en S. Lash, *Reflexive Modernization*. Cambridge 1994.

Clarke, J., en J. Newman, *The Managerial State. Power, Politics and Ideology in the Remaking of Social Welfare*. Londen 1997.

Collins, R., Max Weber. *A Skeleton Key*. Beverley Hills 1986.

Giddens, A., *The Consequences of Modernity*. Cambridge 1990.

—, *Modernity and Self-Identity*. Cambridge 1991.

—, *Beyond Left and Right. The future of radical politics*. Cambridge 1994.

—, *The Third Way. The renewal of social democracy*. Cambridge 1998.

Gunsteren, H. van, 'Eenvoud in veelvoud', in: *Beleid en Maatschappij*, 1993, nr. 1, pp. 3-7.

Habermas, J., *Legitimation Crisis*. Londen 1976.

Lieberman, R., *Shifting the Color Line. Race and the American Welfare State*. Cambridge, Mass. 1998.

Lipsky, M., *Street-level Bureaucracy*. New York 1980.

Offe, C., *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge 1985.

Pierson, C., *Beyond the Welfare State?* Cambridge 1991.

Pollitt, C., *Managerialism and the Public Services*. Oxford 1993.

Schwitters, R., *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de ongevallenwet van 1901 in sociologisch perspectief*. Groningen 1991.

Selznick, Ph., *The Moral Commonwealth*. Berkeley 1992.

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1996.

Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. SCP/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1998.

Swaan, A. de, *Zorg en de Staat*. Amsterdam 1989.

Teulings, C., R. van der Veen en W. Trommel, *Dilemma's van sociale zekerheid. Een analyse van 10 jaar herziening van het stelsel van sociale zekerheid*. 's-Gravenhage 1997.

Thompson, M., e.a., *Cultural Theory*. Boulder 1990.
Trommel, W.A., *Korter arbeidsleven: de wording van een rationele mythe*. 's-Gravenhage 1995.
—, *De doe-het-zelf-loopbaan*. Amsterdam 1997.
Veen, R.J. van der, *De sociale grenzen van beleid*. Leiden/Antwerpen 1990.
—, 'De taal van het beleid', in: L. Aarts e.a., *Het bedrijf van de verzorgingsstaat*. Amsterdam 1995, pp. 80-98.
—, *Een geregelde toekomst. Over veranderingen in de inrichting van het publieke domein*. Oratie, Enschede 1997.
—, 'Institutionele verandering en sociale ongelijkheid', in: G. Engbersen e.a. (red.), *Het vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam 1999.
— e.a., *De toekomst van de sociale zekerheid*. Amsterdam 1996.
Vuijsje, H., 'Terug naar de controlestaat', in: *NRC Handelsblad*, 30-4-1994.

Markt, overheid en samenleving. Over de noodzaak de tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin te overstijgen

Jet Bussemaker

1. *Inleiding*

Het was een klein debat tussen Thom de Graaf, fractiewoordvoerder van d66 en minister-president Wim Kok. Aanleiding: het kamerdebat over de regeringsverklaring eind augustus 1998. Onderwerp: de relatie tussen individualisering, individualisme en gemeenschapszin.

Kok had eerder in het debat een centrale doelstelling van het kabinet geformuleerd: 'In alle bescheidenheid meen ik dat dit tweede Paarse kabinet zich kenmerkt door de wil om de potentiële tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin om te smeden in een synthese.'

De Graaf betuigde zijn instemming met deze boodschap, maar had het over individualisering in plaats van individualisme. De laatste term kon hij niet plaatsen: 'Is dat een ideologie? Wat voor 'isme' is dat? Ik ken het niet.'

Kok lichtte zijn standpunt nog eens toe door individualisme te omschrijven als een 'meer dan gemiddelde neiging om wel heel erg veel aan jezelf en je eigenbelang te denken en weinig aan waar we samen voor staan'. Individualisering is volgens hem een proces en heeft niet die negatieve connotatie, hoewel het in een verkeerde richting kan doorschieten.

Daarmee sloeg Kok de spijker op zijn kop: individualisme is een waarde en een houding. Hij sloot daarmee impliciet aan op het werk van Tocqueville, die rond 1840 individualisme trachtte te definiëren als houding die overeenkomsten vertoont met egoïsme, maar daaraan niet kan worden gelijkgesteld. Tocqueville omschreef egoisme als een gepassioneerde en overtrokken vorm van eigenbelang, terwijl individualisme in zijn ogen een kalme en weloverwogen gemoedstoestand is, waarbij mensen meer aan zichzelf denken en aan de samenleving als geheel minder betekenis toekennen. Iets wat volgens Tocqueville overigens niet zonder gevaren is. Immers, afzondering, in combinatie met het nastreven van eigenbelang of deelbelangen, kan leiden tot onverschilligheid ten opzichte van de sociale omgeving en andere mensen, waardoor het sociale leven kapot kan gaan.

De Graaf kon zich vinden in Koks omschrijving van individualisme, maar voegde daar een andere waarheid aan toe. Hij stelde dat 'individuele ontplooiing een absolute voorwaarde [is] om juist betrokken te raken op die samenleving. In zoverre is er dus hooguit sprake van een paradox, maar nooit van een echte tegenstelling.'

En ook die stelling snijdt hout. Bewustwording en ontplooiing zijn voorwaarden om een rol te kunnen vervullen in het sociale en publieke leven. Immers, men kan

zich alleen bewust zijn van de betekenis van gemeenschapsverbanden, als men zich tevens bewust kan zijn van het eigen 'ik' ten opzichte van andere 'ikken'.

De verwarring over het onderscheid tussen individualisering en individualisme is niet nieuw. Juist omdat de term individualisme inzet is van een ideologische strijd over betekenissen, en behoort tot de zogenaamde 'essentially contested concepts' zal een discussie over de term altijd gaan over de betekenis die eraan toegekend wordt. Dat komt vanzelfsprekend bij uitstek in het politieke debat naar voren. Maar, zoals we zagen, niet zonder accentverschillen. Voor het CDA bijvoorbeeld is het onderscheid tussen individualisering en individualisme minder relevant, aangezien die in de traditie van de organische maatschappijvisie in elkaars verlengde liggen. In het christen-democratisch denken ligt de nadruk op gemeenschapszin. Zo ging De Hoop Scheffer in het bovengenoemde debat vooral in op de aandacht voor gemeenschapszin; over individualisering had hij het niet. Ad Melkert mengde zich, in zijn eerste debat als fractievoorzitter van de PvdA, in de discussie door zijn instemming te betuigen met de 'synthese tussen individu en gemeenschap' die het kabinet zich als opdracht had gesteld. Daarmee koos Melkert de neutraalste formulering. Door over 'het individu' te spreken in plaats van over 'individualisering' of 'individualisme' en de term 'gemeenschap' te gebruiken in plaats van het meer normatieve 'gemeenschapszin' poneerde hij, bewust of onbewust, goed de sociaal-democratische opstelling.

Dat Paars II, in de woorden van Kok, de potentiële tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin wil omsmeden in een synthese, kan voor sommigen wellicht verrassend klinken. Duidt de boodschap van Kok erop dat er tussen Nederlandse politieke partijen geen verschil meer bestaat in hun benadering van individualisme en individualisering? Of is er daarentegen, zoals sommige politicologen recent hebben beweerd, sprake van nieuwe scheidslijnen in de politiek die worden gemarkeerd door de nadruk op het individu dan wel de gemeenschap. Is Paars immers niet de belichaming van individualisering bij uitstek? Verlost van het jarenlange juk van de christen-democratie kon de marktgerichte individualisering van de VVD, de op ontplooiing gerichte individualisering van D66 en de meer ambivalente maar vooral sociaal gerichte individualisering van de PvdA worden samengesmeed tot de ideologische basis van de kabinetten Paars I en Paars II.

Ik zal betogen dat de tegenstelling individu-gemeenschap een veel te simpel onderscheid is om een theorie over nieuwe tegenstellingen op te baseren. Het is ook een te simpele tegenstelling om de belangrijke vragen waar we voor staan adequaat te kunnen beantwoorden. En die vragen zijn er wel degelijk. Hier zal ik ze toespitsen op samenlevingsvormen en leefpatronen, alsmede op nieuwe arbeidsmarktpatronen, en daarbij de discussie over de 24-uurseconomie als illustratie gebruiken.

2 *Nieuwe tegenstellingen in de politiek?*

Verschillende auteurs betogen dat er sprake is van nieuwe politieke tegenstellingen.

De klassieke links-rechts tegenstelling zou aan belang hebben ingeboet ten gunste van andere tegenstellingen, zoals die tussen gemeenschapsmensen versus individualistisch georiënteerde partijen. Het *Jaarboek Beleid en Maatschappij* formuleerde onlangs de hypothese dat er een tegenstelling groeit tussen neo-liberale, individualistisch en op de markt gerichte partijen enerzijds en op de gemeenschap georiënteerde partijen die zich verzetten tegen het liberale marktdenken anderzijds (Bovens e.a. 1998). Met name tussen CDA en GroenLinks zouden interessante overeenkomsten aan het ontstaan zijn, in het bijzonder wat betreft de inspiratie die beide putten uit het communitarisme en de grote aandacht voor kleinschalige maatschappelijke verbanden, sociale cohesie en aandacht voor de *civil society* c.q. het maatschappelijk middenveld.

GroenLinks-ideoloog Jan Willem Duyvendak (1997) betoogde dat tussen cda en GroenLinks nog slechts graduele verschillen bestaan – geen principiële. De verkiezingsprogramma's van beide partijen zouden zich onderscheiden van die van de VVD en D66 (de PvdA wordt door Duyvendak vreemd genoeg buiten beschouwing gelaten) door hun oriëntatie op sociale samenhang en door de visie dat het individu zich weet ingebed in verbanden van de civiele maatschappij. De waardering van beide partijen voor sociale gemeenschappen is wat hen bindt. Dat zou tot uiting komen in de erkenning dat er verscheidene sferen bestaan die ieder hun eigen logica kennen in de aandacht en waardering van zorg, onderlinge hulp en vrijwilligerswerk. Er is kortom, aldus Duyvendak, sprake van een nieuwe sociale pool die zich keert tegen de liberale pool van Paars, in het bijzonder de VVD en D66.

Die stelling vindt steun bij CDA-ideoloog Kees Klop. Maar Klop voegt eraan toe dat het niet het gemeenschapsdenken op zich is dat tot nieuwe politieke tegenstellingen leidt, maar de waarden en normen die daaraan ten grondslag liggen. Klop (1998) analyseert twee kamerdebatten, een over seksuele moraal, onder andere naar aanleiding van voorlichtingscampagnes als 'Ik vrij veilig of ik vrij niet', en een over pluriformiteit van de pers, waarbij de kwestie in het geding is of pluriformiteit primair tot uitdrukking moet komen in kwantitatieve termen (het aantal kranten) of in kwalitatieve (het aantal kranten met verschillende levensbeschouwelijke opinies). Klop komt tot de conclusie dat er inderdaad sprake is van nieuwe politieke tegenstellingen ten aanzien van waarden en normen. Hij stelt dat er 'twee waarden-en-normencomplexen' zijn te onderscheiden, die kunnen worden aangeduid als 'individualisme/markt/neutrale overheid en solidariteit/gemeenschappen/moraal'.

Die conclusie is echter veel te voorbarig. Klop heeft slechts twee debatten geanalyseerd. Beide keren toonden christelijke partijen zich opponent van het regeringsbeleid. In het debat over seksuele moraal waren dat vooral de kleine christelijke partijen, SGP, GPV en RPF, in dat over de pers was 't het CDA dat opkwam voor bescherming van levensbeschouwelijke pluriformiteit. GroenLinks en de SP komen in Klops analyse helemaal niet voor. Als er in de door hem geanalyseerde voorbeelden al sprake is van een tegenstelling, dan kent die eerder de polen confessioneel versus niet-confessioneel. Evenals de analyse van Duyvendak, overtuigt deze allerminst als bewijs voor het ontstaan van nieuwe politieke tegenstellingen.

De analyse van Mark Bovens in hetzelfde *Jaarboek* snijdt wat dat betreft meer hout. Hij constateert dat de aandacht voor het gemeenschapsdenken geen teken is van een nieuwe politieke tegenstelling. Nagenoeg alle Nederlandse politieke partijen kennen een lange traditie op dit gebied. De liberalen hebben een sociaal-ethische traditie, de sociaal-democratie is voor haar gemeenschapsdenken onder andere beïnvloed door het personalistisch socialisme van Banning en het christen-socialisme van de Woodbrookers, terwijl de christen-democraten zich kunnen beroepen op de organische maatschappijvisie, waarbij zowel het katholieke beginsel van subsidiariteit als het anti-revolutionaire beginsel van soevereiniteit in eigen kring niet los van gemeenschapsidealen kan worden gedacht. Het gemeenschapsdenken is volgens Bovens een gemene deler in de Nederlandse politieke verhoudingen. Verschillen van mening doen zich vooral voor binnen partijen, meer dan tussen politieke partijen of stromingen.

De noemer van gemeenschapsdenken – of communitarisme – biedt niet meer dan oude tegenstellingen in nieuwe termen, zo concludeert Bovens dan ook terecht. 'Elke serieuze vorm van communitarisme in westerse, liberale maatschappijen is au fond een liberale beweging omdat onze politieke instituties en gemeenschappelijke waarden inmiddels doordesemd zijn van liberale beginselen en individuele rechten.'

Dat laat onverlet dat individualisering heeft bijgedragen tot ingrijpende maatschappelijke veranderingen: we hebben afscheid genomen van een verzuilde, sterk christelijke natie met vaste waarden en normen, van sterk hiërarchische verhoudingen en een standencultuur. Daarvoor in de plaats is pluriformiteit gekomen. De huidige samenleving is gefragmenteerd en kent geen coherent en vaststaand bouwwerk van sociale gemeenschappen. Daar is op zich niets op tegen. Dat hoort ook bij een open en multiculturele samenleving, bij een samenleving waarin mensen de groep of gemeenschap waarvan ze deel uitmaken kunnen kiezen, en daarin dus ook niet dwingend zijn opgesloten. Dat levert voor alle politieke stromingen nieuwe vragen op naar de relatie tussen die gemeenschappen en dus naar sociale cohesie – naar de samenbindende kracht van afzonderlijke delen (Schuyt 1997).

De zorg om de sociale cohesie kan worden beschouwd als een reactie op nieuwe uitdagingen die het individualiseringsproces heeft voortgebracht. Want waar oude bindingen wegvallen, ontstaat niet direct een geheel nieuwe vorm van sociale integratie, hoewel zich op deelterreinen nieuwe vormen van sociale cohesie ontwikkelen, variërend van woongroep en zelfhulpgroep tot multicultureel vormingswerk.

Het zoeken naar een evenwicht tussen individualistische tendensen en gemeenschapsvorming is een kwestie van nagenoeg alle politieke partijen. Geen enkele partij heeft het monopolie op gemeenschapsidealen, op moraal en op het zoeken naar sociale samenhang. Vanuit dat gezichtspunt moet ook de boodschap van Paars II begrepen worden, namelijk om een nieuw evenwicht te vinden tussen individualisme en gemeenschapszin. En vanuit die gedachte moet ook verder worden nagedacht over vragen voor de toekomst.

3 *Nieuwe arbeidsmarktverhoudingen en leefpatronen*

Een thema dat nauw raakt aan discussies over individualisering en gemeenschap, en bovendien nieuwe beleidsdilemma's oplevert, is de afstemming van arbeidsmarktpatronen en leefpatronen – samenkomend in de discussie over de zogenaamde 24-uurseconomie. Zoals ook in de discussie over opkomend individualisme in de negentiende eeuw het geval was, kunnen we in de discussie over de 24-uurseconomie – en de consequenties ervan voor de sociale samenhang – drie reacties onderscheiden. In de vorige eeuw ging het debat over de effecten van de Verlichting en de waarde van individualisme respectievelijk de organische maatschappijvisie. Nu gaat het over de effecten van internationalisering en flexibilisering van de economie en de individualisering van leefpatronen. De eerste reactie is die van tegenstanders die al het nieuwe afwijzen en omkijken naar het goede dat ooit was. Volgens hen is de 24-uurseconomie het toppunt van doorgeschoten individualisering, die sociale integratie kapotmaakt omdat mensen niet meer toekomen aan gezinsleven, deelname aan sportclubs, vrijwilligerswerk en sociale contacten. De verdediging van deze positie komt vooral uit de hoek van wat Duyvendak en Klop aanduiden met op de gemeenschap georiënteerde stromingen.

De tweede reactie is die van sterke voorstanders, die de ontwikkeling naar de 24-uurseconomie beschouwen als een eendimensionale en logische ontwikkeling die zich onttrekt aan elke politieke keuze. Het maken van kanttekeningen of uiten van bezwaren heeft hier geen zin, omdat sociaal-economische veranderingen ons 'overkomen', alsof het om weersveranderingen gaat. Deze positie wordt, volgens de theorie van de nieuwe politieke tegenstellingen, vooral ondersteund door liberale marktdenkers. De derde reactie ziet zowel positieve als negatieve aspecten aan de sociale verandering, en probeert de ruimte die door nieuwe ontwikkelingen wordt gecreëerd te gebruiken om naar eigentijdse vormen van politieke controle en sociale samenhang te zoeken. Een dergelijke positie is moeilijk te plaatsen binnen de theorie van een nieuwe politieke tegenstelling van individualisme versus gemeenschap.

Hoewel ik allerminst voorstander ben van een ongebreidelde macht van de markt, geven de acties tegen de 24-uurseconomie mij een ongemakkelijk gevoel. Ze zijn een typisch voorbeeld van de eerste manier van reageren op nieuwe verschijnselen, een reactie waarin het nieuwe wordt afgewezen en het bestaande wordt geïdealiseerd. Uit de acties spreekt een nostalgische ondertoon, een terugverlangen naar de veiligheid van traditionele gemeenschappen, variërend van het oude buurtnetwerk tot het gezin. Die benadering is volgens mij inhoudelijk niet vruchtbaar, maar ook strategisch niet slim: het is een achterhoedegevecht dat gericht is op het beschermen van 'wat ooit was'. De positieve reactie, waarin de 24-uurs economie als een noodlot over ons wordt afgeroepen, is evenmin vruchtbaar: ze ontkent de betekenis van saamhorigheid en sociale verbanden, en bovendien ontkent ze de sturingsmogelijkheden van de overheid. Het is zinvoller aansluiting te zoeken bij het derde reactiepatroon, namelijk proberen huidige en toekomstige ontwikkelingen zo in te zetten dat ze bijdragen aan een sociale markteconomie die tegemoetkomt aan de hedendaagse behoeften van burgers.

Dat is mogelijk doordat men op empirische gronden vraagtekens kan zetten bij de bewering dat mensen steeds meer moeten werken en steeds minder tijd hebben voor andere zaken. Er is weliswaar sprake van een verschuiving van arbeidsuren, maar niet van een uitbreiding daarvan. Over de lange termijn gezien is het aantal arbeidsuren afgenomen. In de vorige eeuw werkten arbeiders soms meer dan 300 dagen per jaar en velen ook 's nachts: een arbeidsdag van 16 uur was geen uitzondering. Met de invoering van de Arbeidswet in 1889 en de Arbeidstijdenwet in 1919 werd de arbeidstijd voor het eerst gereguleerd, maar ze is niet te vergelijken met die van heden. Dat geldt ook voor de midden-lange termijn. Vanaf de jaren zestig zijn we met zijn allen minder gaan werken. De verschuiving zit hem erin dat groepen die tot dan toe niet op de arbeidsmarkt aanwezig waren (vrouwen), in een revolutionair tempo de arbeidsmarkt, vooral vanaf de jaren tachtig, hebben betreden. Vrouwen zijn per saldo iets meer gaan werken, met name in (kleinere) deeltijdbanen, mannen zijn per saldo minder gaan werken. Het arbeidspatroon is dus veranderd, meer dan het aantal uren per persoon.

Ook op korte termijn is er geen sprake van een sterke toename van de avond- en nachtarbeid. Weliswaar werkt 48 procent van de beroepsbevolking wel eens 's avonds, in het weekend of in ploegendienst, maar zelden structureel. Bovendien is dat percentage nauwelijks gewijzigd tussen 1992 en 1998 – ook de winkeltijdenwet heeft daarin weinig verandering gebracht. Dat wil niet zeggen dat er geen problemen zijn, zoals stress, belemmeringen in de combinatie van arbeid en zorgtaken, of het vinden van een evenwicht tussen de flexibiliseringsbehoefte van werkgevers en die van werknemers. Het zou echter verkeerd zijn daaruit te concluderen, zoals de critici doen, dat dit afbreuk zou doen aan de sociale integratie. Zoals de rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau steeds weer laten zien zijn mensen nog wel degelijk bereid iets voor elkaar te doen, is er een redelijke tot grote mate van betrokkenheid bij het maatschappelijk leven en is er geenszins sprake van afbrokkeling van gemeenschapszin. In individuele gevallen kunnen flexibele arbeidsrelaties tot afstemmingsproblemen leiden in het gezin of in de participatie aan de voetbalclub, maar dat is alleen het geval als flexibilisering van de arbeidsmarkt eenzijdig door werkgevers wordt opgelegd, en werknemers geen inbreng hebben bij de dagen en uren waarop ze werken. Als die wél worden afgestemd, kunnen flexibele arbeidspatronen juist bijdragen aan het delen van zorgtaken. Bovendien kan variatie in werktijden of de bevordering van thuiswerken op z'n tijd helpen verstopping van de wegen te voorkomen. In dat geval hoeven flexibilisering en individualisering van arbeidsrelaties niet te leiden tot verlies van sociale integratie, maar kunnen we, in het verlengde van de derde reactie, op zoek gaan naar een nieuw evenwicht tussen de uitdagingen die de internationale markt stelt en de wens om te komen tot een houdbaar en evenwichtig sociaal stelsel. Het uitgangspunt daarvan moet de erkenning zijn dat niet alleen de eisen van de economie, maar ook de behoeften van werknemers en de sociale integratiekaders waarin zij leven grondig zijn veranderd.

Het standaard-levenspatroon van leren, werken en uitrusten heeft immers plaatsgemaakt voor een gevarieerd leefpatroon. Het huwelijk duurt niet meer vanzelfspre-

kend een leven lang en een baan voor het leven is evenmin gegarandeerd. We willen een baan, maar ook tijd voor andere bezigheden zoals vrije tijd, onderwijs en zorg, we willen iets te zeggen hebben over het aantal uren dat we werken en het moment waarop dat gebeurt.

Ook de gemeenschappen die ons leven vormgeven zijn van inhoud en vorm veranderd. We kunnen niet meer spreken over gemeenschappen als 'het gezin' of 'het buurtnetwerk', alsof ze keurig netjes af te bakenen zijn. Sociale gemeenschappen zijn zelf gefragmenteerd en veelvormig – praktijken, rollen, beroepen, talen, identiteiten en tradities brengen eigen normen, verwachtingen en sociale kaders voort. Diversiteit en fragmentatie moeten in die context niet worden bestreden, maar gewaardeerd.

De economische structuur is grondig gewijzigd. We hebben te maken met een economisch systeem dat steeds internationaler wordt, wat leidt tot internationalisering en globalisering, met name van handel en financiën. Het evenwicht tussen kapitaal en arbeid raakt daardoor verstoord. Tegelijkertijd hebben we te maken met de opkomst van een flexibele, kennis-intensieve diensteneconomie die nieuwe eisen stelt aan de sociale markteconomie.

In de door mij voorgestane afstemming op elkaar van arbeidsmarkt en leefpatronen wordt rekening gehouden met de behoefte aan keuzevrijheid en pluriformiteit, gekoppeld aan zekerheid en het recht op arbeid. Dat vraagt om een ontspannen arbeidsmarkt, waarin wordt geïnvesteerd in mensen en breed het besef wordt gedeeld dat ieder mens een leven buiten de arbeidsmarkt heeft. Nodig is een offensief sociaal beleid, dat mensen een toekomstperspectief biedt in een tijd dat de zekerheid afneemt. Daarin gaat het niet alleen om traditionele vormen van collectieve bescherming, zoals via inkomensregelingen, maar zeker ook om nieuwe regelingen, zoals ten aanzien van loopbaanonderbrekening, arbeid en zorg, zeggenschap over werktijden en afstemming van maatschappelijke diensten. De overheid is primair verantwoordelijk voor het scheppen van voorwaarden die bijdragen aan een dynamische, maar evenwichtige arbeidsmarkt, waar rekening wordt gehouden met nieuwe behoeften van consumenten en werknemers. Ze dient bescherming te bieden zonder burgers in een keurslijf te dwingen. Individualisering wordt hier als collectieve verantwoordelijkheid opgevat. Dat kan onder andere via:

- het vastleggen een wettelijk recht op deeltijdarbeid, waardoor werknemers minder, maar ook – onder voorwaarde dat er ruimte is – meer kunnen gaan werken, soms ook voor een bepaalde periode;
- het scheppen van mogelijkheden voor werknemers om hun eigen tijd in te richten, bijvoorbeeld via het sparen van vakantiedagen, het toelaten van variabele werktijden en het recht op een bepaalde mate van 'tijdssoevereiniteit' – vrije tijd hoeft niet per se om 6 uur 's avonds te beginnen en voor iedereen de zondag te omvatten;
- het opstellen van uitgangspunten voor 'goed werkgeverschap', in de wetenschap dat dat meer inhoudt dan rekening houden met bedrijfsbelangen. De belangen van werkgevers zijn breder dan die van de arbeidsmarkt alleen. Dat element is al

opgenomen in de Arbeidstijdenwet uit 1996, en het zou verder uitgewerkt kunnen worden;
- de uitbreiding van verlofregelingen, bijvoorbeeld via een vervangend inkomen (zoals bij de Wet op de Loopbaanonderbreking is geregeld), de afstemming van verlofregelingen (via de Kaderwet Zorg en Arbeid wordt daarmee een begin gemaakt), en liefst op termijn ook een recht op andere vormen van loopbaanonderbreking, bijvoorbeeld een sabbatsverlof;
- uitbreiding van kinderopvang, buitenschoolse opvang en afstemming van schooltijden en buurtfuncties. Kinderopvang is niet alleen een middel om arbeidsmarktparticipatie van de ouders mogelijk te maken, maar ook een vorm van sociale integratie;
- een betere afstemming van voorzieningen, het tegengaan van verkokering en het stimuleren van het eigen initiatief van burgers. Er is dringend behoefte aan nieuwe voorzieningen die zich bevinden in het grensgebied van de bestaande of deze integreren, bijvoorbeeld in de vorm van brede buurtscholen, werk- en dienstenwinkels, zakgeldprojecten voor jongeren die de veiligheid van de buurt ten goede komen, en gecombineerde centra voor bijvoorbeeld ouderenzorg, kinderopvang, buurtondersteuning en dienstverlening. Dergelijke initiatieven zijn indertijd op gang gebracht met gelden ten behoeve van sociale vernieuwing, en de afgelopen jaren op lokaal niveau uitgebreid, maar op dat gebied is nog veel meer mogelijk;
- het bevorderen van scholing voor werknemers, in het besef dat we steeds meer in een kenniseconomie leven, bijvoorbeeld door fiscale maatregelen voor werkgevers en werknemers, maar ook door duaal leren te stimuleren, hetgeen de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt vergemakkelijkt;
- het scheppen van randvoorwaarden voor het tot stand brengen van een evenwicht tussen flexibiliteit en zekerheid (de Wet Flexibiliteit en Zekerheid, die 1 januari 1999 is ingegaan, heeft al verstrekkende consequenties);
- de erkenning dat risico's die om bescherming vragen veranderen. Het gaat niet meer alleen om risico's als armoede en arbeidsongeschiktheid, maar ook om nieuwe sociale risico's, zoals alleenstaand ouderschap en frictie-werkloosheid in een flexibele arbeidsmarkt.

Maar de overheid kan dat niet alleen doen. Werkgevers en werknemers hebben een eigen verantwoordelijkheid bij het zoeken naar nieuwe vormen van maatschappelijke solidariteit en sociale integratie. Dat kan alleen als zij bereid zijn hun directe eigenbelang te relativeren en zich bewust zijn van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Een dergelijke verantwoordingseconomie of 'stakeholder economy' veronderstelt dat het bedrijfsleven, nationaal en internationaal, op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt aangesproken en een andere, bredere afweging van belangen maakt dan alleen op grond van die van de aandeelhouders. Besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid geldt ook voor werknemers, zowel in het georganiseerd verband van de vakbeweging (die bredere doelstellingen kan formule-

ren dan loonsverhoging) als op de werkvloer. Meer concreet valt te denken aan:

- het aanvullen van overheidsbepalingen inzake verlof, tijd sparen, kinderopvang en dergelijke via cao-afspraken;
- het rekening houden door werkgevers met belangen van werknemers bij de invulling van de arbeidstijd. Zo hoorde ik onlangs dat werknemers in een bedrijf met veel flexibele contracten klaagden over hun arbeidstijden. De werkgever maakte een inventarisatie van wensen. Daaruit resulteerde een nieuwe verdeling, waarbij herintreders (vooral vrouwen) tussen 10 en 15 uur werden ingezet, en jongeren (onder wie veel studenten) aan het eind van de middag en 's avonds. Een dergelijke aanpak vraagt bereidheid van werkgevers om rekening te houden met wensen en behoeften van werknemers onder het motto dat 'flexibilisering van twee kanten moet komen';
- hetzelfde geldt voor de behoefte om af te kunnen wisselen tussen soms meer vrije tijd en soms meer inkomen. Het zogenaamde cafetaria- of cappuccino-model, dat verwijst naar een combinatie van ingrediënten die de werknemer zelf kan samenstellen, geeft daartoe mogelijkheden. Werknemers kunnen dan – tot op zekere hoogte – hun eigen rooster samenstellen. Waarom kan dat nog maar op zo weinig plaatsen? Er moet op bedrijfsniveau meer en beter geïnventariseerd worden wat de wensen zijn van werknemers, alvorens een rooster wordt opgesteld;
- het voeren van een personeelsbeleid dat rekening houdt met leeftijd, in de wetenschap dat werknemers gedurende hun levensloop niet altijd dezelfde inbreng en wensen hebben. Ten aanzien van dertigers betekent dit dat er vooral rekening wordt gehouden met een combinatie van arbeid en zorg, voor veertigers en vijftigers zijn scholing en employability bijzonder belangrijk, en voor oudere werknemers gaat het vooral om mogelijkheden om in deeltijd te werken, een flexibel pensioen en om kennisoverdracht aan jongeren. Overigens zijn algemene oplossingen hier niet mogelijk, het betreft maatwerk;
- het bevorderen van scholingsmogelijkheden, onder andere door het aanbieden van cursussen en het compenseren van scholing in werktijd, in de wetenschap dat vergroting van de kennis van werknemers ten goede komt aan het bedrijf en het vertrek van ontevreden werknemers ten koste van het bedrijf gaat.

Tenslotte hebben burgers ook een eigen verantwoordelijkheid. De overheid kan immers niet alleen vormgeven aan sociale integratie. Dat is een taak van alle burgers. Burgerschap staat zowel voor de rechten en de plichten van de burgers als voor het idee dat zij ergens bijhoren en bij betrokken zijn. Van burgers mag verwacht worden dat zij een bijdrage aan de samenleving leveren. In dat verband kunnen eigentijdse communitaristische denkbeelden de bevordering van de sociale cohesie dienen, bijvoorbeeld het stimuleren van het gezamenlijk initiatief in buurten, bedrijven en sportverenigingen. En dat niet alleen door een inzet te verwachten ten behoeve van de traditionele gemeenschappen, maar ook ten behoeve van de diversiteit en pluriformiteit. Fragmentatie van het sociale leven is geen ramp, maar iets wat te waarderen valt, althans zolang men bereid is naar elkaar te luisteren, zich in

elkaars standpunt te verplaatsen en met elkaar in discussie te gaan. Mij staat een publieke dialoog voor ogen en de waardering van het publieke domein als een plek waar meningsvorming plaatsvindt die waarde toekent aan de actieve en interactieve vorming van collectieve preferenties, en waar de definiëring van het algemeen belang niet aan de overheid wordt overgelaten.

4. *Conclusie*

Keren we vanuit deze gezichtshoek terug naar de vermeende nieuwe tegenstellingen in de politiek, dan moeten we concluderen dat de tegenstelling tussen op het individu en op de gemeenschap georiënteerde partijen empirisch problematisch is en bovendien niet toereikend om actuele en toekomstige beleidsdilemma's adequaat te formuleren, laat staan er oplossingen voor te vinden. Ze is te simplistisch om aan de hand daarvan de nieuwe uitdagingen waarmee de Nederlandse sociale markteconomie wordt geconfronteerd, te benoemen. Het grote probleem van deze indeling is bovendien, dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen behoudende en vernieuwende politieke doelstellingen. Een ander probleem is dat individualisering min of meer gelijk wordt gesteld aan meer marktwerking als doel op zich, terwijl gemeenschapsvorming niet nauwkeurig wordt omschreven, maar verwijst naar een diffuus geheel van maatschappelijke verbanden. Het zoeken naar een nieuw evenwicht tussen een internationale flexibele economie, een houdbare sociale staat en sociale integratie, zoals hierboven is bepleit, kan daarmee niet worden begrepen. Terwijl juist op dat terrein belangrijke beleidskeuzen liggen. Het is wellicht niet voor niets dat degenen die nieuwe tegenstellingen in de politiek waarnemen, veelal de sociaal-democratie buiten beschouwing laten. Ze weten blijkbaar geen raad met deze politieke stroming, die tracht de tegenstelling tussen individu en gemeenschap te overwinnen.

De hierbovengenoemde punten vormen als het ware een kleine sociaal-democratische agenda voor de eenentwintigste eeuw. Er is nog een wereld te winnen in de verbetering van de kwaliteit van de arbeid, de aansluiting van scholing en arbeid, de combinatie van arbeid, zorg en andere bezigheden buiten het werk, een met leeftijd rekeninghoudend personeelsbeleid en een aanpassing van arbeidstijden en plaatsen (telewerk) aan de behoeften van werknemers. Indien we in staat zijn deze agenda de komende twintig jaar te verwezenlijken, dan zal het met het gebrek aan sociale integratie in Nederland mijns inziens wel meevallen.

Literatuur

Bovens, Mark, e.a. (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*. Jaarboek Beleid en Maatschappij. Boom, Amsterdam 1998.

—, 'Het communitarisme als catch-all stroming', in: Bovens e.a. (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, 1998.

Bussemaker, Jet, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. sua, Amsterdam 1993.

—, 'Hedendaagse politieke stromingen en individualisering. Een gevecht om historische erfenissen en modernisering', in: J. Bussemaker e.a., *Individualisering. Elf studies over individualisering: politiek, maatschappelijk leven, kerk en theologie, vrouw en subject*. Damon, Best 1998.

—, 'De fictie van ruilrechtvaardigheid. Burgerschap, zelfstandigheid en de grenzen van consumentensoevereiniteit', in: *Justitiële Verkenningen*, 24 (1998), nr. 2.

Duyvendak, Jan Willem, 'Opvallende overlap tussen Groen Links en het CDA', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 11 (1997), pp. 583-586.

Klop, C.J., 'Waarden en normen: nieuwe scheidslijn?' in: M. Bovens e.a. (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*. Jaarboek Beleid en Maatschappij. Boom, Amsterdam 1998.

Schuyt, Kees, *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland*. De Balie, Amsterdam 1997.

Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1998.

Tocqueville, A. de, *De la démocratie en Amérique*. Ed. J.P. Mayer, 2 delen. Gallimard, Parijs 1961 (oorspr. 1835 en 1840); Ned. vert. *Democratie en Revolutie*. DeBussy, Amsterdam 1971.

Witteveen, Willem, e.a., *De rode draden van de sociaal-democratie*. Rapport van de PvdA-commissie beginselen. Den Haag 1998.

Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie

Jaap van der Stel

Inleiding en probleemverkenning

De bespreking van sociologische thema's is niet waardevrij. De discussies raken de belangen van groepen mensen en de morele en politieke context bepaalt welke waardering aan een bepaalde opvatting 'hoort' te worden gegeven. Soms leidt dit ertoe dat bepaalde onderwerpen in hun geheel worden onderworpen aan een goedkeurende of afkeurende blik. Zo was in de jaren zeventig 'het gezin' zeer beslist een rechts onderwerp, waarover 'kritische' auteurs beter konden zwijgen. Het thema 'sociale integratie' is lange tijd door vooruitstrevende auteurs met een schuin oog bekeken, want was dit geen eufemisme voor 'aanpassing' en *dus* fout? Zo is het ook met het onderwerp 'zelfbeheersing' gelopen.

Eind 1998 laat minister Roger van Boxtel (D66, Grotesteden- en Integratiebeleid) in NRC Handelsblad weten dat 'ons land verslonst'. Burgers moeten opnieuw leren om de democratische normen te 'verinnerlijken' – 'Hoe gedraag je je, wat mag wel, wat mag niet. Wij doen hier te weinig aan in Nederland.' Dit alles is bedoeld om 'een proces van geestelijke verloedering' een halt toe te roepen en om 'burgerschap' te bevorderen. De minister geeft toe dat zijn noodkreten mede zijn bedoeld om meer geld los te peuteren voor zijn beleidsplan. Maar deze uitspraken typeren ook de teneur waarin actuele maatschappelijke problemen worden bediscussieerd: de repressie van ongewenst gedrag moet voorafgegaan worden door preventieve maatregelen die het normbesef opvijzelen. De minister laat in het interview weten zich goed te realiseren dat hij – volgens hem ten onrechte – van 'fatsoensrakkerij' zal worden beticht (NRC *Handelsblad*, 29-12-1998).

Het is met name Norbert Elias (1897-1990) geweest die de linkse sociologische elite een minder bevooroordeelde kijk heeft bijgebracht op de betekenis en het belang van zelfbeheersing – de beheersing van primaire behoeften en emoties – en sociale integratie, door hem gezien als steeds langer wordende ketens van afhankelijkheid van het individu.

Het thema 'individualisering' stond in de jaren zeventig en tachtig nog in een geur van emancipatie en werd daarom door bepaalde schrijvers opgewaardeerd als iets *links*. Sinds de jaren negentig is de eenzijdige, positieve benadering van het verschijnsel individualisering naar de achtergrond verdrongen. De aandacht is nu gericht op de al dan niet vermeende *negatieve* sociale gevolgen ervan, in het bijzonder het risico van het verlies van sociale cohesie. De volgende vragen worden veel gesteld: staat individualisering niet haaks op de bereidheid zichzelf te integreren in sociale netwerken? Bewegen mensen zich niet collectief naar een toestand waarin zij steeds meer 'individu' en steeds minder 'sociaal' zijn? Is de 'maatschappelijkheid' van de menselijke natuur dan toch alleen maar ideologie en is de mens er altijd op uit

geweest zich als een *individuele* nomade te gedragen? (zie Van de Braak 1995) In een dergelijke vraagstelling ligt het antwoord al min of meer besloten en wordt individualisering al bij voorbaat van haar emancipatoire engelengezicht ontdaan.

Ondermijnt individualisering de sociale integratie?

Het begrip individualisering vat ik in dit essay op als een algemene, waardevrije aanduiding van een sociologisch fenomeen. Ik wil het ook uitdrukkelijk onderscheiden van verbijzonderingen als egocentrisme, hedonisme, narcisme en asociaal of grensoverschrijdend gedrag. Individualisering is volgens mij een algemeen cultuurhistorisch en individueel-biografisch verschijnsel dat in de praktijk onomkeerbaar is. De verbijzonderingen duiden op een eenzijdige, gestoorde ontwikkeling van het individu. Een 'waardevrije' benadering houdt overigens niet in dat eventuele uitspraken over een 'te ver doorgeschoten' individualisering ook meteen betekenisloos zijn. De gewraakte toestand duidt op een gebrek aan zelfbeheersing of zelfbewustzijn ten opzichte van de eis die de sociale omgeving stelt. Hij wijst ook op een gebrek aan reflectie op de sociale consequenties van het eigen gedrag.

Het is volgens mij onjuist individualisering tegenover sociale integratie te plaatsen alsof deze processen elkaar uitsluiten. Als dat het geval zou zijn, is op termijn het einde van de maatschappij – het sociaal samenleven – aangekondigd. Niets wijst er immers op dat de individualisering te stoppen is. Naar mijn mening zijn er echter geen aanwijzingen dat over de gehele linie bekeken het proces van verdergaande sociale integratie op zijn retour is. Iets anders is natuurlijk of beide processen met elkaar in de pas lopen en/of hier sprake is van lineaire, harmonische ontwikkelingen. Volgens mij is het vruchtbaar individualisering te onderzoeken als een mogelijke manier om aan nieuwe maatschappelijke vereisten tegemoet te komen. Individualisering *bevordert* waarschijnlijk eerder de participatie in moderne netwerken (waar men zich heel flexibel en dynamisch moet kunnen gedragen) dan dat ze die in de weg staat.

Willen we iets zinnigs kunnen zeggen over individuen, dan moeten we hen altijd beschouwen vanuit het perspectief van een hogere schaaleenheid, dat wil zeggen vanuit sociale verbanden. Het sociale geeft de marges aan waarbinnen de individuen zich ten opzichte van elkaar kunnen onderscheiden en ontwikkelen. Het sociale schept ook de voorwaarden om zich eerst als individu te kunnen ontwikkelen. De ontwikkeling van de individualiteit is naar vorm en inhoud, voorzover het de sociale en psychische kenmerken daarvan betreft, in hoge mate bepaald door de ontwikkeling van de sociale en culturele verbanden waarin het individu leeft en werkt. Als heuristisch principe geldt dus dat het sociale aan het individuele voorafgaat. Individualisering is zo beschouwd een functie van maatschappelijke ontwikkeling en van een specifieke wijze van sociale integratie.

De angst voor regressie – de roep om sociale vernieuwing

Politici en opinieleiders maken zich zorgen dat de kans op eenzaamheid, onmaatschappelijk gedrag en onzekerheid of stress door individualisering toenemen. Ze

vergeten daarbij maar al te vaak dat individualisering evengoed een voorwaarde is om dit soort risico's te kunnen beheersen.

De voortschrijdende individualisering kent als negatief gevolg beslist de afbrokkeling van de traditionele vormen van solidariteit. Hierdoor komen 'restgroepen' – groepen mensen die door wat voor omstandigheden dan ook niet kunnen (of willen) voldoen aan de vereisten van de moderne tijd – met hun rug tegen de muur te staan. Ze voldoen niet aan de nieuwe vereisten van zelfbeheersing en zelfsturing die de maatschappij van hen verlangt. Hun als negatief te waarderen gedrag, zoals agressie en geweld, kunnen we in dit verband interpreteren als de 'concrete negatie' van de toenemende eis tot zelfbeheersing.

Wijst het toenemende geweld op straat – zo daar werkelijk sprake van is – niet op het failliet van de civilisatietheorie van Norbert Elias? (zie Elias 1990). Zo'n vraag is gauw gesteld, maar moeilijker te beantwoorden. Elias, als zoveel andere grote historisch georiënteerde sociologen, heeft geen theorie ontwikkeld die met behulp van actueel-empirische gegevens kan worden onderbouwd of weerlegd. Zijn benadering heeft vooral betrekking op ontwikkelingslijnen die zich over langere of zeer lange perioden uitstrekken. Op zichzelf beschouwd zijn toenemende agressie en geweld geen feiten die zijn stelling over de toename van de zelfdwang ondermijnen. Ze zijn evengoed te interpreteren als de 'onbeholpen' reacties van een (groeiende?) minderheid die niet in staat is te voldoen aan hogere eisen tot zelfbeheersing. De psychische belasting door de telkens opgeschroefde eisen tot zelfbeheersing (aanpassing) en de individualisering van de overlevingsstrijd, waardoor de sociale steun dreigt weg te vallen, veroorzaken in meer of mindere mate stress. Agressie en geweld zijn in een sociaal-historisch perspectief te zien als regressieverschijnselen waarbij de betrokkenen de aansluiting met de 'civilisatie' dreigen te verliezen en terugvallen in 'primitieve' stressreactiepatronen.

Door de klaarblijkelijke of als zodanig beleefde 'spanningsverhouding' tussen individualisering en sociale integratie staat sociale innovatie (in welke vorm dan ook) hoog op de agenda van de moderne samenleving. Dit hoeft niet – uitsluitend – tot doel te hebben om de sociale integratie te 'verdedigen' tegenover de individualisering met al haar uitwassen. De individualisering haalt de sociale integratie als zodanig niet bij voorbaat onderuit. Zij is evenzeer een voorwaarde voor sociale integratie. En zelfbewuste individuen zullen, denk ik, wel degelijk willen integreren in complexe sociale netwerken, omdat dat nu eenmaal in hun eigen belang is. Individualisering is dus juist *nodig* om zo de basis en de bereidheid te creëren in een veelvoud van uiteenlopende netwerken te integreren, en dat in bovendien telkens wisselende rollen en functies. Voor een dergelijke opgave is de term 'sociale cohesie' een achterhaald antwoord: hij suggereert een samenleving die wordt gekenmerkt door de mate waarin (gelijkvormige) individuen al dan niet 'dicht' op elkaar zitten zonder escalaties en conflicten. De term sociale cohesie suggereert samenvoeging, terwijl de maatschappelijke ontwikkeling het nu juist heeft moeten hebben van de differentiatie van oorspronkelijk symbiotische verhoudingen.

De maatschappelijke bezorgdheid over de loyaliteit van de individuen ten opzichte van de maatschappelijke verbanden waarvan zij objectief gezien deel uitmaken, bestaat al heel lang. Zij werd manifest waar sprake was van een bedreiging van de beoogde orde, zoals die in de staat, de kerk of een arbeidsorganisatie. Mensen passen zich niet als vanzelfsprekend aan de verhoudingen aan die de machthebbers het beste uitkomt. Dat blijkt vooral tijdens snelle en ingrijpende veranderingen, zoals die welke in de negentiende eeuw hebben plaatsgegrepen.

Even oud als de uitgesproken bezorgdheid zelf zijn de initiatieven om op maatschappelijke 'wantoestanden' of 'achterstanden' greep te krijgen. In de hiernavolgende paragraaf plaats ik de roep om sociale interventies in een historisch perspectief. Tegen die achtergrond bespreek ik vervolgens enkele actuele ontwikkelingen en problemen in relatie tot individualisering. Tot slot behandel ik het verband tussen individualisering, sociale integratie en zelfbeheersing tegen de achtergrond van enkele begrippen uit de chaostheorie en uit de civilisatietheorie van Norbert Elias.

1 *Sociale interventie in een samenleving van vrije burgers*

Het tegenover elkaar plaatsen van individualisering en sociale integratie gaat ver terug in de tijd. Vele eeuwen lang hebben mensen nagedacht over hoe de samenleving moest zijn *geordend* en in welke mate individuen bepaalde *vrijheden* mochten hebben. Hoewel de meeste sociale structuren niet op grond van een bewust plan tot stand zijn gekomen, is het zonneklaar dat mensen aan de vorming en verdere profilering ervan bewust hebben gewerkt. En al heel vroeg hebben mensen voorzieningen getroffen om de gevestigde en geaccepteerde patronen te continueren. Zo zijn er steeds sancties verbonden geweest aan vormen van grensoverschrijdend gedrag.

Kenmerkend voor het beschavingsproces is de ontwikkeling naar steeds gedifferentieerdere, gespecialiseerdere sociale verbanden. Deze zijn er onder andere op gericht 'het sociale' bijeen te houden en waar nodig interventies te plegen. Ook in de voormoderne tijd waren sociale interventies, gericht op sociale integratie, doordacht en in zekere zin planmatig. De problematisering van *afwijkend* menselijk gedrag, het zoeken naar middelen om mensen 'bij de les' te houden, zichzelf te laten beheersen of hen via ingenieuze dwangmaatregelen tot zelfbeheersing te brengen, gaat ver terug in de tijd. Dat de sociale en culturele integratie toen plaatsvond binnen de religie en magie doet daar niets aan af. Het mag zo zijn dat men 'dacht' dat de goden de wereld hadden gemaakt en bestuurden – als zodanig waren de goden geavanceerde artefacten. Hun god-vorm hadden zij slechts te danken aan het feit dat in het menselijk bewustzijn de natuur een nog allesomvattend en nauwelijks te beheersen verschijnsel was. Men kon zich eenvoudig niet voorstellen dat de goden echt door de mensen geschapen waren.

Modernisering van de samenleving

Pas in de moderne tijd, vanaf de opkomst van de burgerlijke maatschappij en de

daaraan verbonden Verlichting, is de 'sociale kwestie' echt als een 'vraagstuk' gethematiseerd. In het kader daarvan is gezocht naar sociale-interventiemethoden. Aan het einde van de achttiende eeuw ontstaat een *sociale* wetenschap die zich erop toelegt inzicht te krijgen in de sociale werkelijkheid, niet alleen om op een encyclopedische manier greep op haar te krijgen, maar vooral ook om deze kennis weer toe te kunnen passen. Kenbaarheid en maakbaarheid gingen hand in hand. Dit positivistische programma is nog niet ten einde. In weerwil van de pessimistische visie die hierover in de jaren tachtig en negentig is ontwikkeld, gaan we onverstoorbaar door met het verwerven van een steeds diepergaand inzicht in het menselijk samenleven. Het doel blijft de werkelijkheid effectiever naar onze hand te zetten.

De burgerlijke samenleving impliceerde de afschaffing van het gildenstelsel, de opkomst van de vrijhandel én de schepping van de ideële en juridische voorwaarden voor de industriële productiewijze. In de burgerlijke maatschappij, die historisch gezien in het Westen samenvalt met de opkomst van het industrieel kapitalisme, staat elk individu in theorie als een vreemde tegenover de ander. Het sociale is in deze context principieel gebaseerd op een *ontmoeting* van vreemden die met elkaar onderhandelen en contracten sluiten. Zo beschouwd is sociale integratie slechts een *mogelijkheid* en geen vanzelfsprekendheid. Het is – onder burgerlijke verhoudingen – een project van de mensen zelf.

De industriële revolutie bracht nieuwe technologieën, urbanisatie, arbeidsdeling én scheiding van productie en consumptie met zich mee. Gekoppeld aan de toegenomen behoefte aan kennis van de sociale werkelijkheid, nam in de loop van de achttiende en vooral de negentiende eeuw ook het aantal initiatieven van vooral de verlichte burgerij om deze kennis toe te passen exponentieel toe. Het algemene doel daarvan was de normalisering van het gedrag van de lagere bevolkingscategorieën volgens de nieuwe standaarden van aangepaste en maatschappelijk geïntegreerde levenswijzen. Zo is gedurende deze eeuw, in een steeds nadrukkelijker offensief dat tot ver in de twintigste eeuw reikte, 'strijd' geleverd *tegen* het gebruik van sterke drank en *voor* meer beheerste drinkgewoonten. Deze beweging diende niet alleen het gezondheidsbelang, maar ook en vooral het belang van meer discipline op en rond het werk, en van een geringere verstoring van de openbare orde (Van der Stel 1995).

De modernisering van de samenleving en de 'beschavingsarbeid' was begonnen als een project van de gegoede, liberale of christelijk geïnspireerde burgerij. Gaandeweg drong het tot alle sectoren van de maatschappij door; het project liet geen stand of klasse ongemoeid. De overheid wilde zich overigens lange tijd van dit gewoel distantiëren door uitdrukkelijk geen sociale interventies te plegen en door te weigeren ook maar subsidies daartoe aan particuliere instellingen of verenigingen te verstrekken. Maar vanaf het einde van de negentiende eeuw nam ze er allengs actief deel aan. De inspiratie hiervoor lag op straat: de industrialisatie, de urbanisatie en de leegloop van het platteland, de relativering van traditionele leefpatronen, het drankmisbruik en de criminaliteit, de teloorgang van traditionele beroepen en de arbeidsdeling, de ellendige toestand van de gezondheid én de gebrekkige naleving van de zeden waren in vergelijking met de toestand in voorgaande eeuwen van zo'n andere kwaliteit en

omvang dat de maatschappelijke orde op het spel stond. Zonder *bewuste* herordening van het sociale leven zou het materiële productieproces onherroepelijk zijn vastgelopen.

Wat te doen met 'restgroepen'?

De industrialisatie ontplooide kapitalistische productie- en marktverhoudingen. De arbeid is daarin koopwaar als al het andere. Ondernemers betalen de arbeider een loon in ruil voor zijn vermogen een bijdrage te leveren aan de winst. Het kapitalisme was (en is) zeer expansief, nietsontziend en heeft eeuwenoude traditionele leefpatronen opengebroken en aangepast aan de nieuwe productiewijze. De vernietiging van – in kapitalistische zin – disfunctionele leefvormen bracht echter nieuwe problemen met zich mee: hoe moest tussen de 'losstaande' en in bepaalde opzichten ook 'losgeslagen' individuen weer enige samenhang ontstaan? Hoe kon men bereiken dat het in veel opzichten losbandige gedrag niet zó ontwrichtend werkte dat daardoor de algemene spelregels en de continuïteit van het maatschappelijk proces in gevaar zouden komen? Dit soort vragen heeft ten grondslag gelegen aan de bewegingen van sociale hervormers om stabiele en aangepaste leefwijzen te bevorderen en nieuwe kaders voor sociale integratie tot stand te brengen.

De kapitalistische productiewijze was effectief in de bestrijding van 'verroeste', inerte economische structuren. De burgerlijke maatschappij had mensen bevrijd van het absolutisme, wat hun emancipatie en individuele ontwikkeling sterk bevorderde. Maar tegelijk was er ook een nieuw probleem geschapen: vrije individuen, de bouwstenen van de sociale werkelijkheid, zijn in beginsel ook 'vrij' in de keuze van hun levenswijze. Deze vrijheid is evenwel in de praktijk heel betrekkelijk: de keuzevrijheid van het individu hangt nauw samen met de toenemende gebondenheid in een netwerk van steeds ingewikkelder relaties. Het individu staat het theoretisch vrij om zich maatschappelijk *niet* aan te passen, althans zolang dit anderen niet in hun vrijheid te kort doet. Echter, zo gauw het individu zich wil ontplooien, zichzelf in stand wil houden en een bijdrage wil leveren aan het maatschappelijk reproductieproces is invoeging in relatief geordende sociale patronen noodzaak. Het 'probleem' van een gebrekkige sociale integratie heeft zo toch vooral betrekking gehad op de 'onaangepasten', de 'randfiguren', de 'gestoorden' en de andere 'restgroepen'. Degenen die de alternatieve mogelijkheid als een reëel alternatief 'voorleefden', moesten aldus te vuur en te zwaard bestreden worden.

Beschavingsoffensieven

Het 'sociale vraagstuk', of hoe dit feitelijk ook wordt aangeduid, is sinds de vorige eeuw niet meer van de publieke agenda weggeweest. Hetzelfde geldt voor de behoefte om te interveniëren waar dat nodig en mogelijk lijkt. Sindsdien vinden in een of andere vorm steeds weer nieuwe beschavingsoffensieven plaats. De 'sociale quaestie' (eind negentiende eeuw) en de 'sociale vernieuwing' (eind twintigste eeuw) zijn beide gericht op het vinden van vormen van gemeenschap in een maatschappij waarin juist het gebrek aan samenhang als het primaire probleem wordt gezien.

Er bestaat een direct verband tussen het werk van het Nut, de negentiende-eeuwse beschavingsoffensieven, het twintigste-eeuwse opbouwwerk en de sociale vernieuwing. Telkens was het doel de bevordering van gemeenschapszin en maatschappelijke integratie waar die steeds minder vanzelfsprekend was. Hoewel men altijd weer het gezin centraal stelde, bleef 'de gemeenschap' daartoe niet beperkt. De opgave omvatte ook de vorming van breder samengestelde, imaginaire gemeenschappen. De toevoeging 'imaginair' betekent dat in plaats van de fysiek aanwezige dorps- of bedrijfsgemeenschap de moderne gemeenschappen in toenemende mate slechts in de verbeelding bestaan. Ze worden in stand gehouden door diverse (bijvoorbeeld nationale) symbolen, media en rituele praktijken.

De gemeenschapsvorming lukte (en lukt) in de moderne tijd nog slechts zolang mensen in staat en bereid zijn om te participeren in een veelomvattend en als *gezamenlijk* ervaren project waarmee de maatschappij van burgers voort wordt gezet. Op enigerlei wijze moeten ze tot het belangrijke inzicht zijn gekomen dat ze zichzelf aan het grotere geheel moeten aanpassen, zichzelf moeten beheersen en erop moeten letten dat hun gedrag niet te ver van de dominante sociale verbanden afwijkt.

Het nut van veranderingen

De verbintenis met een bepaalde collectief gedragen levenswijze is voor het individu niet alleen economisch nuttig, maar in sociaal opzicht ook heel effectief. Zij heft het gevoel van isolement op. Zij biedt emotionele steun om risico's onder ogen te kunnen en te durven zien. Zij verschaft bovendien een thuisbasis om nieuwe initiatieven te nemen. In theorie beschikt het individu over de vrijheid om een *contrat social* aan te gaan, maar het kan dat evengoed achterwege laten. In die zin is het uitgangspunt van de burgerlijke maatschappij een utopie. Een utopie die door haar aantrekkelijkheid niettemin verstrekkende gevolgen heeft gehad voor het menselijk samenleven in de afgelopen tweehonderd jaar. In deze periode zijn in de *algemene* spelregels om de problemen van individualisering en sociale integratie op te lossen verrassend weinig wijzigingen opgetreden. Uiteraard zijn de specifieke uitdrukkingswijzen veranderd en verschillen de voorgestelde oplossingen. Zo'n driekwart eeuw hebben bijvoorbeeld de katholieke, protestants-christelijke en socialistische *zuilen* gefungeerd als integratiekanaal. Ze bleken echter na verloop van tijd net zo goed weer aan de kant geschoven te kunnen worden, zonder dat het maatschappelijk bestel als geheel aan het wankelen werd gebracht. Op een hoger aggregatieniveau zijn in de negentiende eeuw *naties* gevormd. In de huidige globaliserende, of in ieder geval Europese economie zijn naties minder relevant en zijn ze veeleer obstakels om landen in een groter verband te integreren. Ook de vroeger zo geroemde *solidariteit* blijkt toch vooral belangrijk te zijn geweest in geval van een gemeenschappelijke vijand of bedreiging. Nu die er niet meer is of een diffusere vorm heeft aangenomen, hebben in de motieven om zich 'solidair' te gedragen en zich voor een collectief doel opofferingen te getroosten persoonlijke belangen veel duidelijker de overhand gekregen. Een laatste voorbeeld betreft de *professionalisering*. Die heeft een functie gehad bij de opkomst van een nieuw vakgebied, maar professies hebben (net als vroeger de gilden) geen

eeuwigheidswaarde. De mens lijkt geneigd tot 'gildevorming' maar zet de resultaten daarvan even makkelijk weer aan de kant. Voor het oude komt iets nieuws, dat een beter antwoord lijkt te geven op nieuwe vragen en problemen.

De zegetocht van de emotionele zelfsturing

Het realiseren van sociale samenhang in een min of meer chaotische, turbulente en door toeval bepaalde wereld lijkt onbegonnen werk, ten minste als men niet kan putten uit bronnen en strategieën van zelforganisatie. Het louter 'van buitenaf' of 'van bovenaf', door uitoefening van macht, willen ordenen van een individu of van sociale groepen vergt, zo het al zou kunnen, een zeer hoge 'prijs'. Vanuit een externe positie kunnen er slechts aanzetten (zoals adviezen) worden gegeven tot verandering, beperkingen worden opgelegd of aan bepaald gedrag grenzen worden gesteld. Door externe 'prikkels' – in het vooruitzicht gestelde beloningen of verbreide 'waarden' en 'normen' – kunnen individuen ertoe worden 'verleid' zich in een bepaalde richting te begeven. Toch is het hierdoor uitgelokte gedrag het best te begrijpen als een vorm van zelforganisatie. Het 'van binnenuit' gemotiveerde handelen, dat we kunnen zien als resultaat van die zelforganisatie, veronderstelt echter een waargenomen eigen of – als het om groepen gaat – gezamenlijk 'belang'. Wanneer het opportuun is moet er de bereidheid bestaan tot het sluiten van een compromis met andere partijen.

De potentie van *collectieve* ideeën lijkt in de laatmoderne tijd afgenomen te zijn. Anders dan bijvoorbeeld tijdens de verzuiling is er in de huidige, sterk geïndividualiseerde maatschappij weinig ruimte voor collectieve en duurzame ideeën. Normen en waarden zijn met alle andere consumptiegoederen in een als *markt* gestructureerde context terechtgekomen. Kenmerkend voor de markt zijn echter fluctuerende bewegingen, marktsegmenten en steeds verder gedifferentieerde doelgroepen. Uiteindelijk lijkt ook daar het individu het te winnen van het collectief. Postmoderne ideologen betwijfelen zelfs de mogelijkheid van één groot en collectief 'verhaal' in dit tijdsgewricht (Ashley 1997). Waarden zijn steeds meer individuele keuzes en onderling uitwisselbaar – zo luidt de filosofie. Er lijken, althans in het postmoderne wereldbeeld, bijna geen universele waarden meer te bestaan, afgezien van zulke pragmatische waarheden als 'gij zult niet doden'. Maar zelfs zulke verboden zijn in principe discutabel. De verregaande relativering ervan is voor sommigen geen taboe meer: als men 'alles' mag zeggen, waarom mag men het dan ook niet doen?

In de huidige tijd zijn binnen bepaalde gemeenschappen nog steeds gezamenlijke oriëntaties mogelijk – het is het sine qua non om nog van 'een gemeenschap' te kunnen spreken. Zulke oriëntaties zijn evenwel van kortere duur dan vroeger het geval was. Een duurzaam sociaal contract is allang geen vanzelfsprekendheid meer. Daarmee is echter het project van de Verlichting nog niet om zeep geholpen. Het heeft nog nooit zo hoog op de agenda gestaan. Nog meer dan in de negentiende eeuw zien we om ons heen wat de consequenties zijn als mensen *niet* in staat zijn maatschappelijk te integreren of hun sociale contracten 'opzeggen'. Zonder contracten en zonder de bereidheid en de mogelijkheid zich daaraan te houden is een

samenleving, die een bepaalde mate van stabiliteit en risicobestendigheid nastreeft en ook bewerkstelligt, niet mogelijk. Het zwaartepunt van de maatschappelijke orde heeft zich echter uitdrukkelijk verlegd naar het initiatief van de individuen zelf. Misschien naderen we wel de toestand die Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) als vertrekpunt zag voor het samenleven, maar die in zijn tijd nog slechts een theoretische constructie was. Rousseau zag de *civil society* als het resultaat van een associatie van vreemden. Zij waren daartoe overgegaan nadat ze het inzicht hadden verworven dat ze de schaarste aan hulpbronnen alleen konden overwinnen door hun persoonlijke belangen te delen met die van anderen. Waarlijk menselijk was het, in de ogen van Rousseau, als mensen hun heterogeniteit overwonnen door zich te verbinden aan instituties die juist hun homogeniteit beklemtoonden.

In de laatmoderne tijd is voor de externe en centrale waardenoriëntatie de *emotionele zelfsturing* in de plaats gekomen. Het is de radicale consequentie van de *civil society*, waarin het primaat voor de vorming van waarden en normen bij het individu ligt en waarin eventuele collectieve waarden slechts een *mogelijke* uitkomst vormen van sociale interactie (zie Tester 1992). De emotionele zelfsturing drukt een hoog ontwikkelingsniveau van de zelfbewuste burger uit. Het betreft een burger die zich goed rekenschap geeft van zijn cognities, emoties, behoeften en interacties met zijn omgeving. Het gaat om iemand die zich doeltreffend een plaats verwerft in de wereld en zelfbewust werkt aan sociale integratie, terwijl hij zich ook kan inleven in de wensen en oriëntaties van andere mensen. Uitgaande van het primaat van de zelforganisatie en in weerwil van het bestaan van allerlei vormen van externe sturing en dwang is sociale integratie slechts mogelijk als de afzonderlijke individuen in staat zijn *zichzelf* te 'motiveren' om aan dat project deel te nemen.

In onze tijd is toename van de zelforganisatie en de zelfsturing een voorwaarde om te overleven in een anders allesbepalende en iedereen overspoelende golf van prikkels, signalen en verlokkingen. Als 'alles' telkens verandert en als 'niets' meer duurzaam lijkt, ligt de ordening voor een belangrijk deel bij het individu zelf. Het moet zelf betekenis geven aan de omgeving en zelf objectieve levensomstandigheden interpreteren, rekening houdende met de eigen behoeften en aspiraties, en zich baseren op een realistische taxatie van de eigen handelingsmogelijkheden. Deze houding stelt individuen in staat aan sociale verbanden deel te nemen. Het voorkomt dat ze aan externe omstandigheden zijn uitgeleverd. Het bevordert dat ze de eigen situatie op een zo aangenaam mogelijke manier handhaven of verbeteren. De handhaving en ontplooiing van 'het zelf' veronderstelt interactie met de omgeving – niet alleen door deze te 'benutten', maar ook en vooral door daaraan nuttig bij te dragen.

In een organisme hebben alle cellen slechts een relatieve autonomie. Ze ontlenen hun functie aan de bijdrage die ze aan hun omgeving leveren, en zijn gevoelig voor invloeden van buitenaf. Net zo geeft elk individu zich rekenschap van 'signalen' uit de omgeving. Men kan signalen zelfs met zoveel kracht 'afgeven' dat ze beter als *dwang* kunnen worden beschreven. In hiërarchisch opgebouwde systemen is de toepassing van dwang effectief gerealiseerd door de ongelijke verdeling van *macht*:

hoger geplaatste niveaus of personen kunnen gelegitimeerd signalen afgeven met betrekking tot bevoegdheden of eigendom en kunnen sancties zetten op het niet naleven van opdrachten. In onze samenleving is de emotionele zelfsturing nog lang niet zover gerealiseerd dat we ons zelfbeheersing zonder enig machtsvertoon van buitenaf kunnen voorstellen. Ook normen en waarden komen in werkelijkheid niet 'spontaan' uit het individu voort. Niet het individu is de bron van kennis van waarden en normen, maar de maatschappelijke ervaring en de praktijk die daarop is gebaseerd. Het maakt echter wel groot verschil of zulk soort waarden en normen bijvoorbeeld via de traditie of na een afweging en door persoonlijke betrokkenheid worden toegeëigend en nageleefd.

Splitst de samenleving zich in tweeën?

Het probleem wordt aldus gesteld: in hoeverre is sociale integratie te bereiken als we rekening houden met actuele tendensen als (hyper)individualisering, de teloorgang van traditionele gemeenschappen en andere vormen van sociale cohesie, de volstrekt niet meer te 'beheersen' rol van de nieuwe media, de verlokkingen van de commercieel bemiddelde lifestyles en daarbij horende attributen en gedragingen, de relativering van de dimensies tijd en ruimte als structurerende elementen voor gemeenschapsvorming? Op wereldschaal vormen zich nieuwe gemeenschappen (*communities*) van mensen die op lokaal niveau nauwelijks nog enig verband met elkaar vertonen – wereldgemeenschappen enerzijds en versplinterde locaties anderzijds. Collectiviteiten zijn tegenwoordig wereldwijd 'georganiseerd' of worden althans sterk door internationale tendensen beïnvloed. Ze kenmerken zich door dezelfde lifestyles, kleding, middelengebruik, muziekkeuze, consumptiepatronen, houding, lichaamstaal, 'uitstraling' en gezamenlijke opvattingen inzake overige domeinen van het leven. Niet alleen wetenschappers, politici of zakenlieden oriënteren zich op de wereldgemeenschappen, 'gewone' mensen doen niet anders. Waar sociale cohesie (lokaal) een probleem wordt, ontstaan (globaal) dus weer nieuwe patronen van sociale integratie.

De verzuiling was eens een project waar *alle* leden van de samenleving actief bij betrokken waren. Dat was uitzonderlijk. Sociale interventies richten zich meestal op specifieke locaties en restgroepen. Het gaat dan om de mensen die de aansluiting met een van de duizenden wereldgemeenschappen missen en de wereld slechts als een passieve consument ervaren. Hun belangrijkste medium in de huidige tijd – de tv – is nog nauwelijks interactief. De bezorgde aankondiging van een tweedeling van de samenleving is in dit verband gauw gedaan, maar is dit werkelijk de uitkomst van het beschavingsproces? Het is waar dat nu nog slechts een minderheid gebruik maakt van het Internet, ook al neemt in de westerse landen het aantal gebruikers snel toe (Holmes 1997). Het is tevens zo dat de telefonie en zelfs de post voor een aanzienlijk deel van de wereldbevolking nog onbereikbaar c.q. nutteloos zijn. De marginale, achterblijvende positie van deze mensen zet echter niet de toon. Voor de kapitalistische economie is hun integratie in de wereldmarkt juist een reproductievoorwaarde – geen groei betekent crisis. De permanente buitensluiting van het arme deel van

de (wereld)bevolking uit de kapitalistische economie is dus niet waarschijnlijk. Gezien de omstandigheid dat het nu juist de markt van consumptiegoederen is die de belangrijkste motor is voor de verspreiding van wereldwijde lifestyles en communities, is deelname daaraan van armen en buitenstaanders op termijn toch aannemelijk.

2 *Individualisering – het zelf als project*

Individualisering is het proces waarbij het individu probeert zich zo effectief mogelijk in te voegen in de ketens van afhankelijkheid (Elias). Hier gaan vrijheid van handelen en doeltreffendheid hand in hand. Bij ontstentenis van – of, in vergelijking met voorgaande perioden het veel minder voorkomen van – strak voorgeschreven patronen is de individualisering een project of beter gezegd een programma waarvan de doelstellingen slechts in zeer algemene zin kunnen worden geformuleerd. Ook de middelen en methoden kunnen we slechts in algemene termen beschrijven, maar hier geldt dat de theorie radicaler is dan de praktijk: hyperindividualisering is het schrikbeeld maar slechts bij uitzondering het geval. Voor de meeste mensen is het doelmatiger en minder riskant om gebruik te maken van reeds bestaande mallen, geaccepteerde vormen van individualiteit (lifestyles) die in toenemende mate op wereldschaal beschikbaar komen.

We spreken hier niet van een 'modern' verschijnsel – wel zijn er in het beschavingsproces duidelijke kwantitatieve en kwalitatieve sprongen waarneembaar. Individualisering zie ik als een functie van een hogere ontwikkeling (toenemende complexiteit) van sociale structuren en processen, terwijl omgekeerd deze structuren en processen weer een functie vormen van individualisering.

In de civilisatietheorie van Elias is sprake van steeds langere ketens van afhankelijkheid. Individuen zijn weliswaar minder afhankelijk van personen in hun directe omgeving dan vroeger het geval was, maar door de arbeidsdeling en de splitsing van functies zijn ze in hoge mate afhankelijk geworden van grote en complexe netwerken die ruimtelijk grote afstanden overbruggen. De persoonlijke afhankelijkheid is bovendien verruild voor steeds meer formele regulering en openbare legitimering. Op de keper beschouwd is er altijd sprake van afhankelijkheid. In de moderne tijd gaat deze echter gepaard met *potentieel* meer vrijheidsgraden en met minder onzekere, persoonlijke relaties.

Kenmerkend voor individualisering is dat het individu van zijn leven een *project* maakt. Het individu verhoudt zich hierin uitdrukkelijk ten opzichte van zichzelf, verdiept daarin het tijdsperspectief en relateert zichzelf aan uiteenlopende sociale netwerken en referentiekaders. Hiermee realiseert het een naar zichzelf verwijzende, positieve en coherente, *reflexieve* eenheid (Giddens 1991).

De realisatie van een individu-specifieke levensloop c.q. het actualiseren van een specifiek levensproject veronderstelt onder andere dat het individu:

- zich weet te voegen in de hiervoor relevante netwerken;
- zichzelf kan 'beheersen' respectievelijk ontwikkelen om aan de elders gestelde eisen te kunnen voldoen;

– in een veelvoud van netwerken kan integreren en door de uitgebreide contactmogelijkheden een groter bereik weet te verkrijgen;
– bereid en in staat is te 'onderhandelen' en aan anderen iets te bieden waar het weer iets voor terugkrijgt.

In het denken over individualisering is een belangrijk gegeven dat *historisch* gezien het sociale aan het individuele is voorafgegaan. Het sociale vormt de context en stelt de voorwaarden op basis waarvan en in relatie waarmee het individuele zich (verder) ontwikkelt en differentieert. Daarom moeten we het proces van individualisering, en zeker de eenzijdigheden die we daarin signaleren, decoderen als het resultaat van een verandering in de sociale context en de sociale uitgangspunten. Dat belooft een beter inzicht dan wanneer we ervan uitgaan dat individuen zich *coûte que coûte* willen onderscheiden en losmaken van het sociale. Dat laatste is namelijk als algemeen verschijnsel niet zo aannemelijk, omdat een abstracte ontkoppeling van het individu van het sociale de kans op het bereiken van individuele doelen niet dichterbij brengt.

Individualisering impliceert niet alleen toenemende afhankelijkheid, maar ook vergroting van het lange-termijnperspectief van het individu. De hierdoor gewonnen grotere autonomie heeft echter slechts reële betekenis als het individu zichzelf weet in te voegen in sociale netwerken c.q. zijn gedrag weet te relateren aan dat van anderen. Door deze processen is de individuele levensloop door de bank genomen minder voorspelbaar en minder overeenkomstig met die van anderen geworden. Mensen zien hun levensloop steeds minder als een voorgeschreven programma dat ze moeten doorlopen en dat velen vóór hen ook al zo deden.

Individualisering betekent een toenemende keuzevrijheid (toename vrijheidsgraden) op voorwaarde dat het individu de beschikking heeft over de middelen om de nieuwe mogelijkheden te benutten, waarbij te denken valt aan geld, maar meer nog aan een goede gezondheid, kennis en vaardigheden, de juiste contacten en persoonskenmerken. Individualisering impliceert tegelijkertijd een toenemende afhankelijkheid van anderen om zichzelf te kunnen 'actualiseren'. Zelfactualisatie is slechts mogelijk bij de gratie van de omstandigheid dat men in voorkomende gevallen een beroep op anderen kan doen. Zelfactualisatie in het luchtledige spreekt weinig tot de verbeelding. Het is een illusie die niet verder reikt dan de privé-sfeer.

Individualisering brengt verder specialisatie en verbijzondering met zich mee: de hele idee heeft weinig om het lijf als iedereen zich in dezelfde richting zou 'individualiseren'. Alleen de individualisering als verschijnsel heeft massale trekken, niet de uitkomsten van het proces zelf.

We kunnen individualisering vieren als een nieuwe stap in de ontwikkeling van de mensheid, maar wel een die heel veel risico's met zich meebrengt en ook heel belastend is. Meer keuzemogelijkheid impliceert meer onzekerheid en afhankelijkheid. Die bedreigen de duurzaamheid van de actuele levenswijze en levensloop. De mate waarin dat gebeurt is mede afhankelijk van de verwachtingen die men heeft en de concrete middelen om de onzekerheid tegemoet te treden of (vanuit een egocentrisch

perspectief) af te wentelen op anderen. In de mogelijkheid risico's en sociale stress op anderen af te wentelen, schuilt het risico dat individualisering kan leiden tot sociale ongelijkheid en oneerlijke verdeling van (economische) hulpbronnen.

Actuele ontwikkelingen: zelfsturing in een multiculturele samenleving

Een consequentie van de individualisering is dat mensen zich in hun gedrag steeds meer van anderen gaan onderscheiden. Op steeds vroegere leeftijd zijn mensen zich ervan bewust dat ze, vooral in hun persoonlijke leven, zélf willen en ten dele ook zelf kunnen bepalen wat zij als levenswaardig ervaren en wat niet. Hun verwachtingen van het leven zijn minder duidelijk dan voorheen afgestemd op die van hun ouders of overige familieleden, of gestuurd door tradities. Hier komt bij dat de levensloop op zich ook minder voorspelbaar wordt dan vroeger: men verlaat gemakkelijker ingeslagen wegen, legt persoonlijke opvattingen minder duidelijk vast en kiest partners minder vaak voor het leven.

Daarbij neemt de maatschappij steeds meer een *multicultureel* karakter aan. Door de eeuwen heen zijn nieuwe samenlevingen ontstaan uit een amalgaam van diverse culturen – vluchtelingen en immigranten zijn er altijd geweest. De (pre)historische volksverhuizingen hebben botsingen en ook versmeltingen van culturen met zich meegebracht die in hevigheid wellicht ingrijpender waren dan de komst van migranten in Nederland sinds de jaren zestig. Dat neemt niet weg dat de sterke toename in Nederland van het aantal mensen uit intussen alle delen van de wereld, in korte tijd sociale en culturele veranderingen heeft veroorzaakt die nog lang niet zijn uitgewerkt. We mogen ervan uitgaan dat de migranten niet op korte termijn zó snel integreren in de oorspronkelijke Nederlandse cultuur – die overigens ook voordien niet zo homogeen was als het lijkt – dat de culturele verschillen binnen afzienbare tijd nog slechts marginaal zijn. Daarom zullen we ons moeten instellen op een periode die we als de 'multiculturele samenleving' typeren. Haar uitingsvormen zijn specifieke gedragingen en daaraan gerelateerde aparte, naast elkaar staande wereldbeelden en mensbeelden. Het multiculturele karakter stoelt echter niet alleen op allochtone achtergronden, omdat ook subculturen van autochtone herkomst tot dit pluriforme beeld bijdragen.

De individualisering en de multiculturalisatie versterken beide het gegeven dat het bestaan van universeel geldende waardenstelsels of ideële referentiepunten – al dan niet verwerkelijkt in een kerkgebouw, een vereniging of een 'zuil' – minder vanzelfsprekend is en steeds onwaarschijnlijker wordt.[1] Maar of de toekomstige samenleving ten onder zal gaan aan gebrek aan gezamenlijke opvattingen over 'goed' en 'kwaad', over 'moreel' en 'immoreel' gedrag is zeer de vraag. In ieder geval

1 Migranten zijn er vaak nog sterk op gericht hun normen-en-waarden-stelsel zo lang mogelijk overeind te houden. Zoals in de Nederlandse geschiedenis de verzuiling een facet was van het emancipatieproces van katholieken, arbeiders en protestantse 'kleine luyden', zo is misschien ook voor migranten de vorming van een zuil een – in ieder geval tijdelijke – manier om zich een goede uitvalsbasis te verschaffen voor integratie in een voor hen nieuwe samenleving.

is een samenlevingsvorm in ontwikkeling die steeds minder makkelijk of vanzelfsprekend kan verwijzen naar algemeen geldende opvattingen over 'hoe het hoort' en 'wat men zoal denkt'. Zulke stelsels staan steeds meer onder druk, niettegenstaande de pogingen 'moraal' weer tot een salonfähig onderwerp te maken. Dit komt omdat in de multiculturele samenleving rekening moet worden gehouden met de normen en waarden van andere (sub)culturen, die dwars door de samenleving heen lopen. Het is echter nog belangrijker dat binnen elke huidige cultuur, dus ook binnen die van de migranten, de individualisering onverbiddelijk bressen slaat in de altijd als zo vanzelfsprekend ervaren patronen. Dat hoeft geenszins een samenleving op te leveren van louter 'asociale' en 'egoïstische' individuen. Het brengt wel een samenleving voort waarin de individuele waarden en normen, oppervlakkig gezien, steeds 'toevalliger' tot stand komen, steeds meer op basis van eigen – ogenschijnlijk onvoorspelbare – keuzen.

We kunnen nog verder gaan en het vermoeden uitspreken dat ook elk individu afzonderlijk er steeds meer een wirwar van elkaar tegensprekende opvattingen op na houdt. De legitimering van die opvattingen lijkt bovendien sterk gebonden aan de specifieke context waarin iemand functioneert. Mensen gedragen zich bijvoorbeeld in de openbare, anonieme ruimte anders dan in de privé-sfeer, en hetzelfde geldt voor de normen die in die domeinen het gedrag sturen of inkaderen. Deze *contextgevoeligheid* van de individuele opvattingen en gedragingen veronderstelt een toenemende oriëntatie van de individuele maatschappijleden op wat anderen van hen verwachten en van hun gedrag vinden.[2]

Bij ontstentenis van duidelijke 'instructies' of 'reacties' van buitenstaanders (zoals vooral vaak voorkomt in anonieme, openbare ruimten zonder toezicht en duidelijke regelgeving) neemt de kans op grensoverschrijdend gedrag toe. Dit laatste duidt erop dat we de hierboven geschetste maatschappelijke ontwikkelingen niet bij voorbaat als 'positief' mogen afschilderen. Gebrek aan voor iedereen herkenbare en verplichtende normen en waarden, gekoppeld aan de toegenomen contextgebondenheid van het actuele gedrag (door het telkens opnieuw afstemmen van de eigen normen en waarden op die van anderen), vergroot potentieel de kans op individuele onzekerheid over de eigen beslissingen. Dit, gevoegd bij de omstandigheid dat men er maatschappelijk gezien vaak 'helemaal alleen voor staat', en een externe sturing van het gedrag (door toezicht en bestraffing) in veel gevallen afwezig is of slechts impliciet bestaat, maakt de kans op grensoverschrijdend en soms ook gewelddadig gedrag groter. Zulk gedrag komt vaker voor als de voordelen opwegen tegen de nadelen, zoals het

2 Natuurlijk spelen bij het grensoverschreidend gedrag in de openbare ruimte specifieke persooonlijke en sociaal-culturele achtergronden een belangrijke rol. Maar hieruit kunnen geen eensluidende conclusies worden getrokken. Bij de rellen tijdens het wereldkampioenschap voetbal in Frankrijk viel het sociologen juist op dat mensen van zeer uieeenlopende sociale status hun verstand dreigen te verliezen zodra ze in een vechtende en schreeuwende meute verzeild waren geraakt. Dus ook mensen die gewoonlijk een keurig, aangepast leven leidden.

vinden van aansluiting bij een groep gelijkgezinden. Vooral bij jongeren vormen groepsculturen met 'afwijkende' waarden-en-normenpatronen een essentiële factor voor de verklaring van het manifeste gedrag.

Het probleem te weten hoe het hoort

Meer dan eens heb ik betoogd dat er sprake is van individualisering van het gedrag én van de normen en waarden die voor iemand geldig zijn. Deze waarden zijn bovendien steeds meer afhankelijk van de specifieke context waarin ze worden uitgesproken en/of gehanteerd. Daarbuiten hebben specifieke normen en waarden nauwelijks praktische, sturende betekenis voor het gedrag. Omdat er zoveel verschillende contexten bestaan waarbinnen mensen (kunnen) functioneren, is het steeds lastiger te weten 'hoe het hoort'. De onzekerheid die dit alles met zich meebrengt, drijft de meeste mensen er uiteraard toe hun opvattingen te toetsen aan die van anderen. Maar die vergelijking gebeurt niet om te komen tot de formulering van nieuwe, 'eeuwige' en universele waarden, maar om via de interactie met anderen meer helderheid te krijgen over de eigen standpunten en het eigen levensverhaal. Op basis daarvan kan men zich dan beter in de wereld een weg banen.

Eén aspect van de ontwikkeling van de samenleving op lange termijn dat in nauwe relatie staat met individualisering, is het eerder ook al aangestipte gegeven dat het individuele gedrag steeds meer wordt gestuurd 'van binnenuit' in plaats van door externe voorschriften, opdrachten en verboden. Schuldgevoelens, schaamte en de gewetensvorming zijn geen verschijnselen die automatisch met de biologische evolutie van de mens zijn gegeven, ook al sluiten ze er wel goed op aan. Ze hebben hun plaats gekregen in de loop van de sociaal-historische ontwikkeling, of beter gezegd, ze zijn het product van civilisatieprocessen. We kunnen deze emotionele zelfsturing zien als de resultante van het steeds ingewikkelder en genuanceerder stelsel van modaliteiten en opvattingen over 'hoe het hoort' of 'hoe het zou moeten'. Het louter stellen van normen is overigens niet voldoende om dit resultaat te bewerkstelligen. Dat is mede het gevolg van zowel het ontwikkelen en oefenen van nieuwe vaardigheden als van het ondergaan van externe dwang.

Nieuwe generaties hebben ouders of andere volwassenen als rolmodel, die ervoor zorgen dat ze hun geweten al in een vroeg stadium kunnen vormen. Als gevolg van algemene sociaal-culturele veranderingen, de bijzondere loop van het eigen leven of door bijvoorbeeld migratie naar een land met een vreemde cultuur worden volwassenen vaak pas in de loop van hun leven geconfronteerd met geheel nieuwe eisen. Voor hen is het een stuk lastiger zich aan te passen.

Gij zult u zélf beheersen

In een samenleving waarin de norm van zelfbeheersing objectief steeds hoger komt te liggen, is *dwang* nog altijd niet weg te denken. Men kan die wel op een subtiele wijze onzichtbaar maken: in plaats van mensen te dwingen tot zelfbeheersing kunnen ze er ook toe worden verleid. De kans dat dat lukt is uiteraard sterk afhankelijk van de mate waarin de voordelen van de zelfbeheersing (bijvoorbeeld stijging

op de maatschappelijke ladder) opwegen tegen de nadelen, waaronder de psychische stress.

De samenleving verlangt al eeuwenlang van de afzonderlijke leden steeds meer beheerst gedrag. In die context is het aannemelijk dat de gevoeligheid voor onbeheerst gedrag – gedrag dat de getrokken grenzen overschrijdt – toeneemt. De oproep *Gij zult u zélf beheersen* klinkt gelijktijdig met de effectuering van dwangstrategieën jegens degenen die ernstig falen in die zelfbeheersing, die als het ware een 'beschavingsstoornis' vertonen (Van der Stel 1997). De geschiedenis leert ons dat er vaak weinig zachtzinnig met deze mensen is omgesprongen en dat de opvattingen over de achtergronden van hun gedrag zelden getuigden van veel nuance. We herinneren ons de wrede opvoedingspraktijken die men er vroeger (en in veel gevallen nog steeds) op nahield maar al te goed. Mensen met afwijkend gedrag vormden in historische samenlevingen, waarin de zelfbeheersing nog heel broos was, een bedreiging voor de gewenste maatschappelijke orde. Men bejegende hen meestal gewelddadig.

In onze tijd kunnen we het in de regel gelukkig zonder extreme dwangmaatregelen stellen. De eufemistische 'drang' is meestal voor de dwang in de plaats gekomen. Een zeer genuanceerd rechtsstelsel waakt over de noodzakelijk geachte toepassing van sancties op de overtreding van nauw omschreven regelgeving en wetten. In theorie is willekeur tot een minimum beperkt.

Gebrek aan zelfbeheersing kunnen we – in bepaalde gevallen heel terecht – duiden als een psychische stoornis, wat aan het opmerkelijke gedrag een verontschuldigende betekenis verleent. Daarvoor zijn ook andere labels beschikbaar. De marges voor toelaatbaar en ontoelaatbaar gedrag zijn echter nooit voor de eeuwigheid vastgelegd. In ons tijdsgewricht neemt de bereidheid tot het honoreren van verontschuldigingen voor onbeheerst en grensoverschrijdend gedrag eerder af dan toe. In de jaren zeventig zou de tolerantie ten opzichte van zulk gedrag te ver zijn doorgeschoten. Justitie en politie hebben hun teruggetrokken of teruggedrongen positie in de samenleving in relatief korte tijd drastisch kunnen opvijzelen. Een symptoom hiervan is de geforceerde bouw van nieuwe cellencomplexen die enkele jaren geleden in gang werd gezet om de repressie concreet gestalte te geven. Een ander opmerkelijk symptoom, maar nu aan de preventieve kant, is de aandacht bij justitie voor opvoedingscursussen voor ouders wier kinderen een relatief hoge kans op het vertonen van grensoverschrijdend gedrag hebben.

Zelfbeheersing in een onderhandelingshuishouding

Het karakter van het tussenmenselijke verkeer in de laatste decennia heeft Abram de Swaan wel getypeerd als een *onderhandelingshuishouding* (1983). Met dit begrip wees hij erop dat tussen mensen – in dit geval tussen volwassenen (ouders, leerkrachten) en kinderen – de communicatie minder duidelijk dan vroeger wordt gestuurd door (objectieve) machtsverschillen. Ouders kunnen minder makkelijk dan voorheen zonder meer voorschrijven wat hun kinderen moeten doen. Ze worden geacht rekening te houden met niet alleen de behoeften maar ook de 'argumenten' van hun kroost. Ze moeten er blijk van geven dat ze deze in hun besluitvorming betrekken.

Dit houdt in dat er ruimte is ontstaan voor gedragsmodaliteiten en voor gedragseisen waarover onderhandelingen mogelijk zijn.

Het kind mag er in onze tijd van uitgaan dat de ouder (of leerkracht) bereid is tot onderhandelen en zich onder omstandigheden plooibaar opstelt. Een kenmerk van onderhandeling is dat het 'toegeven' aan een verlangen van een kind door de ouder niet meteen als een gevoelig verlies aan prestige van de ouderlijke 'macht' wordt ervaren. En als de 'machtigste' met het onderhandelen toch korte metten maakt, is het gepast om de beslissing ten minste duidelijk te verantwoorden. Overigens moeten we ons er goed van bewust zijn dat de onderhandelingshuishouding een relatief modern fenomeen is, dat nog maar net zijn intrede heeft gedaan in de milieus van de middenklasse. De proliferatie ervan over onze gehele samenleving (en de wereld) lijkt echter niet te stoppen.

Het begrip onderhandelingshuishouding, dat evengoed betrekking heeft op de relaties tussen mensen in arbeidsorganisaties, duidt slechts op een tendens. Voor een deel is het ook slechts een façade, waarachter traditionele machtsverhoudingen schuilgaan. Niettemin is het zonneklaar dat mensen onderling significant meer 'onderhandelen' dan vroeger. Als ik dat op ons land betrek, zit ik er waarschijnlijk niet erg ver naast als ik stel dat in onze egalitaire samenleving per hoofd van de bevolking het meest wordt vergaderd. Vergaderingen zijn rituelen waarin de te nemen beslissingen tot het moment van consensusvorming tot in de details worden 'uitonderhandeld' en waarin men poogt alle deelnemers 'op één lijn' te krijgen. Het is duidelijk dat mensen het in zulke onderhandelingssituaties alleen met elkaar kunnen uithouden als ze er blijk van geven in hoge mate zichzelf onder controle te hebben. Mensen moeten zich rekenschap geven van hun gevoelens, maar tevens hun antenne kunnen richten op de gevoelens van anderen. Te midden van al die tegenstrijdigheden zullen ze een eigen weg moeten vinden.

De opkomst van de onderhandelingshuishouding heeft consequenties voor de mate waarin en de wijze waarop grensoverschrijdend gedrag optreedt en voor de wijze van reageren van de opvoeders. De onderhandelingshuishouding schept objectief gezien namelijk ook *ruimte* voor grensoverschrijdend gedrag: een facet van onderhandelen is 'toegeven'. Op zichzelf hoeft daardoor nog geen onmaatschappelijk of crimineel gedrag te ontstaan. De kans daarop neemt wel toe wanneer er ook nog andere factoren in het spel zijn die de opvoedingssituatie belasten. De opvoeder kan bijvoorbeeld geneigd zijn toe te geven wanneer hij of zij de 'machtsstrijd' met het kind beu is, en het hoofd teleurgesteld in de schoot heeft gelegd. De onderhandelingshuishouding belast de pedagogische taak want onderhandelen staat op gespannen voet met het van één kant stellen van grenzen.

Opvoedingsonzekerheid

De gemiddeld gestegen *opvoedingsonzekerheid* is een resultaat van de individualisering, de onderhandelingshuishouding en de onzekerheid die daar in het algemeen mee gepaard gaat. Deze onzekerheid hoeft bij de meeste ouders (of leerkrachten) niet bij voorbaat te leiden tot negatieve gevoelens over hun opvoedingsrol. Wel is het

een objectief vaststelbaar feit dat opvoeders steeds minder duidelijke en vaststaande opvoedingsplannen en -rituelen hebben. Vraag je ouders met een gemiddelde sociale ontwikkeling naar de beweegredenen van hun handelen, dan opent zich een doos vol mitsen en maren, ene en andere kanten. Kortom, tegenstrijdigheden te over en het lijkt haast een wonder dat de meeste kinderen toch nog redelijk ongeschonden opgroeien.

Over het algemeen hebben opvoeders over veel onderwerpen betreffende hun kinderen een mening, maar deze zijn gerelateerd aan in potentie onzeker makende tegenstrijdigheden. Er bestaat niet langer een gezaghebbende instantie die hun meningsvorming eenduidig stuurt en hun adviseert bij hun keuzen. En als zo'n instantie bestaat, verkeert deze in concurrentie met vele andere.[3] De opvoeders moeten kortom zélf keuzen maken. Bovendien moeten ze die in onderhandelingssituaties tegenover hun partner, buitenstaanders en in het bijzonder tegenover hun kinderen verantwoorden. Omdat daar zelden eenstemmigheid uit voortvloeit, neemt de onzekerheid niet af. Men kan haar hoogstens wegstoppen of tijdelijk aan de kant schuiven.

Oefenen in emotionele vaardigheden

De laatste jaren is de roep om zelfbeheersing en de bereidheid deze actief te bevorderen weer toegenomen. Dit gebeurde toen de externe dwang langzamerhand al te diffuus was geworden. Eerder heb ik gesteld dat de onzekerheid van de individuele maatschappijleden over de richting van hun concrete gedrag gemiddeld is gestegen. Mede hierdoor is de kans op 'stoornissen' in het manifeste gedrag en de kans op tekortkomingen in de controle van handelingsimpulsen ook verhoogd. Dat lijkt een logisch gevolg van het fenomeen dat de eisen aan het individuele gedrag zijn opgeschroefd, terwijl tegelijkertijd (nog) niet iedereen daaraan kan voldoen. Zij die afwijken van de heersende ontwikkelingsrichting vormen een potentiële 'bedreiging' van het civilisatieproces. Zij vormen het reëel bestaande alternatief dat mogelijk 'besmettelijk' is, althans de angst daarvoor kan gemakkelijk postvatten. De gevoeligheid voor het bestaan van afwijkingen en de daarmee samenhangende 'ergernissen' kan sterk oplopen. In dat geval neemt de bereidheid tot interventie, van preventieve tot en met curatieve of repressieve, navenant toe. De meest voor de hand liggende manier om in zo'n situatie als individu niet beklemd te raken tussen externe eisen en innerlijke onzekerheden – met andere woorden niet chronisch gestresst te raken of zich bedrukt of angstig te voelen – is een sprong voorwaarts te maken in de ontwikkeling van sociaal vaardig, maatschappelijk 'aanvaard' en dus 'aangepast' gedrag. Dat

3 De onzekerheid nam toe na het verschijnen van adviserende werken, zoals het ook in het Nederlands vertaalde *Commonsense book of baby and child care* van Benjamin Spock (1946). Spock gaf voor zijn tijd zeer moderne en adequate adviezen aan ouders en nam zo de plaats in van traditionele kennisbronnen. Maar hij liet ook veel beslissingen over aan de ouders zelf. In recentere publicaties van pedagogen werden ouders nog meer op zichzelf teruggeworpen door de benadrukking van de betekenis van hun *gevoelens* als richtsnoer voor het handelen.

betekent dat het *denken* en het *voelen* in een nieuw en aangepast evenwicht dienen te worden gebracht.

Niet toevallig zijn in de afgelopen vijftig jaar op werkelijk elk terrein van ons leven cursussen of vergelijkbare interventies ontwikkeld, waarin de 'achterblijvers' nieuwe vaardigheden konden (en/of moesten) leren. Ook kwamen er programma's waarin mensen werden geholpen zich nieuwe gedachten toe te eigenen en meer inzicht en 'greep' te krijgen op hun gevoelens en emoties. Midden jaren negentig prijkte het boek *Emotionele intelligentie* van de Amerikaanse psycholoog Daniel Goleman (1996) maandenlang hoog op de bestsellerlijsten. Een zekere mate van 'emotionele intelligentie', of hoe men dat ook zou willen noemen, is inmiddels een levensvoorwaarde voor het redelijk ongeschonden kunnen functioneren in onze zeer complexe en dynamische maatschappij. Het gaat hier om vaardigheden als emotioneel zelfbewustzijn, het reguleren en productief aanwenden van emoties, empathie en het omgaan met relaties. Deze vormen het gereedschap om zelf een waarden-en-normenstelsel te ontwikkelen en aan dat van anderen te toetsen. Het beschermt tegen grensoverschrijdend en onbeheerst gedrag voorzover dit voortkomt uit psychische onhandigheid.

3 Chaos en civilisatie

Het denken over de dialectiek tussen chaos en orde gaat, wat de westerse filosofie betreft, terug tot dat van de oude Grieken. Aan het moderne chaosonderzoek, de wetenschap van complexe systemen, ontleen ik het begrip 'zelforganisatie'. Zelforganisatie heeft betrekking op het spontaan ontstaan van ordening (dynamische structuren die zichzelf reproduceren) dat niet verklaard kan worden uit externe beïnvloedingen of interne programmeringen (Küppers 1996).

Kenmerkend voor elke levensvorm is het zichzelf kunnen organiseren, het zélf aanbrengen van orde in een van oorsprong 'chaotische' omgeving en het tot stand brengen van een adequaat intern en extern milieu. Zelforganisatie, waarvan zelfbeheersing een aspect is, en zelfontwikkeling, de creatie van iets uit niets, is wat mensen samenbindt. Het inzicht in de effectiviteit daarvan vormde zich in de geschiedenis uiterst langzaam. De aandacht richtte zich in de eerste plaats op de externe controlemogelijkheden van het menselijk gedrag. De kennis van de zelfcontrole heeft nu een dermate hoog stadium bereikt dat bijna alle strategieën tot beïnvloeding van mensen erop zijn gericht hen tot zo'n zelfordening te bewegen. Het menselijk samenleven kenmerkt zich door toename van de organisatorische complexiteit. Hiervoor kunnen we geen uiterlijke krachten verantwoordelijk houden: mensen organiseren zichzelf.

De ingewikkelde structuur van het samenleven kunnen we echter niet verklaren als het resultaat van de botsing en de cohesie van afzonderlijke individuen. De toenemende complexiteit en differentiatie zijn slechts te begrijpen wanneer we aannemen dat een gegeven uitgangspunt (het sociale) van wezenlijke invloed is op de interacties tussen de individuen. Voor de sociale patronen die daaruit voortvloeien, zoals de organisatie van clusters en de vorming van complexe en gedifferentieerde sociale

structuren, hoeft geen bouwplan te bestaan om op te treden.

Kenmerkend voor zelforganiserende systemen is dat ze niet-lineair zijn en als het ware een 'eigen leven' leiden. Ze vertonen gedrag dat moeilijk voorspelbaar is en ze zijn nauwelijks te begrijpen vanuit (het gedrag van) de samenstellende delen (zoals individuen). Sociale structuren reproduceren zichzelf, zonder een bouwplan en zonder vooropgezette plannen van de afzonderlijke individuen. Ze structureren de levens van de individuen, waarbij onvoorspelbare interacties ontstaan die leiden tot een hogere vorm van zelforganisatie en tot complexere structuren die zichzelf reproduceren en verder ontwikkelen.

Als we het individu zien als een zichzelf organiserende chaos zou individualisering in een sociaal en materieel steeds minder voorspelbare en risicovolle wereld kunnen worden opgevat als een vergroting van de chaos in het kwadraat. Maar het is aannemelijker om de individualisering te zien als het meest adequate antwoord op een in veel opzichten 'chaotische' maatschappij. Is het niet een overlevingsvoorwaarde of – beter nog – een voorwaarde tot emancipatie? Een argument voor deze opvatting is dat traditionele individualiteitsvormen niet flexibel genoeg zijn om 'om te gaan' met nieuwe en zich telkens vernieuwende vereisten, zoals het moeten spelen van talloze 'rollen', waartussen men bovendien snel moet kunnen wisselen.

Het individu als een zichzelf organiserende chaos

In zeer instabiele levensomstandigheden is een levenswandel waarin het individu het eigen leven bewust opvat als een 'project', dus als een relatief autonome eenheid met een eigen strategie, een poging om orde te brengen in de chaos, beslist geen overbodige luxe. Dit sluit sociale integratie geenszins uit. Wat individuen samenbindt is niet zozeer de bewuste coördinatie van hun gedrag, maar hun gemeenschappelijke en gelijktijdige leven en hun gemeenschappelijke, historisch gevormde context. Omdat er niettemin sprake is van sociale integratie en sociale cohesie ligt het voor de hand die te verklaren als een functie van de onderlinge interacties: een emergente kwaliteit die men niet bewust hoeft na te streven en die toch eigen bestaansmogelijkheden heeft.

Complexe en repetitieve ordepatronen ontstaan uit de zichzelf organiserende chaos. Op menselijk niveau betekent dit differentiatie gekoppeld aan clustering, de vorming van organisaties met deelfuncties, netwerken, hiërarchieën en nog zoveel meer. Maar om samenhang te bereiken zijn sociale hiërarchie en coördinatie geen absolute voorwaarde. Het ontstaan van sociale verbanden is heel goed te verklaren als de uitkomst van een proces waarin mensen, uitgaande van hun biologische grondstructuur en de daarin vastgelegde gedragsprogramma's, spontaan tot *specifieke* en *duurzame* sociale interactiepatronen komen. De mens heeft het relatieve voordeel minder gebonden te zijn aan vastgelegde programma's. Hij compenseert dat door een groot leervermogen, en mede daardoor beschikt hij over de potentie te individualiseren. Net zoals het individu een zichzelf organiserende chaos is, is de samenleving dat zelf ook: sociale en culturele structuren en processen scheppen en herscheppen zichzelf.

Niettemin kan de zelforganisatie door externe factoren of een gestoorde innerlijke dynamiek ook van slag raken. Elke organisatie bevindt zich in een kwetsbaar evenwicht tussen chaos en ordening, het individuele en het collectieve, vrijheid en gebondenheid. Te ver voortgeschreden individualisering ondermijnt potentieel de sociale samenhang. Dit legitimeert sociale interventie die gericht is op (her)integratie. Integratie kan plaatsvinden door waarden en normen weer tot een collectief goed te verheffen en het manifest gedrag van individuen door zo'n gezamenlijk uitgangspunt beoordeelbaar te maken. De waarden en normen hoeven geen 'grote verhalen' te zijn die 'van buitenaf' worden aangedragen. Ze kunnen net zo goed emergente 'eigenschappen' zijn die quasi-spontaan uit de interacties van de talloze maatschappijleden voortkomen. Orde, normen en waarden ontstaan nu eenmaal uit chaos, daar kunnen we 'gerust' op zijn.

Civilisatie – mythe of werkelijkheid?

Norbert Elias doet in zijn civilisatietheorie uitspraken over de verlenging van de afhankelijkheidsketens, de vorming van sociale organisaties op steeds hogere aggregatieniveaus (zoals naties en staten) en de toenemende zelfbeheersing van individuen. De theorie van Elias past als verbijzondering prima binnen de heuristische principes van de chaostheorie, zoals zelforganisatie, interagerende niveaus van verschillende complexiteit én ordening uit de chaos.

Elias spreekt over toenemende afhankelijkheid. Dit lijkt in strijd te zijn met het *gevoel* in de westerse wereld dat men in de afgelopen 25 jaar juist veel onafhankelijker is geworden van externe bepalingen. Gevoel en realiteit gaan echter zelden gelijk op. Voor de meer ontwikkelde groepen in de westerse samenleving kan het kloppen dat zij vooral door vermindering van materiële en ideële beperkingen zich vrijer hebben kunnen bewegen. Zij oriënteren zich in hun gedrag (handelen, levenswijze, ideeën) in toenemende mate op wereldomspannende netwerken en kunnen zich zo aan lokale beperkingen onttrekken. De lagere sociale strata doen dit wellicht ook, maar hun oriëntatie is in verschillende opzichten geen 'vrije keuze' en bovendien is ze in de meeste gevallen niet op wederkerigheid gericht. Dit is bij de grote massamedia overigens ook het geval. In het algemeen zijn lokale, maar ook nationale netwerken voor hun activiteit wat betreft de toegankelijkheid of beschikbaarheid van informatie en (kapitaal)goederen *afhankelijker* geworden van het gedrag van talloze andere (internationale) netwerken. De meeste mensen zijn in hun handelingsvrijheid eerder ook afhankelijker dan onafhankelijker geworden van andere mensen.

Ook al zijn mensen zich van de *meervoudige bepaling* van hun handelen niet of nauwelijks bewust, een feit is dat op wereldschaal bezien honderden miljoenen mensen zich op *dezelfde* consumptiegoederen, ideeën, muzieksoorten, idealen, personen enzovoort richten en hierdoor hun eigen handelen (mede) laten beïnvloeden. Of dit een 'winst' is mag gerust worden betwijfeld. De wereld wordt platter, uniformer en daarmee ook kleurlozer, dus in zeker opzicht saaier. Anderzijds neemt het aantal mogelijke 'culturen', 'gemeenschappen', 'visies' en dergelijke toe op een wijze die haar weerga niet kent. De producenten en in toenemende mate ook de consumenten

hebben er geen belang bij dat de aarde een 'eenheidsworst' wordt, liever komen er wat hen betreft talloze soorten bij.

Hoe aannemelijk Elias ook wist te maken dat de civilisatie zich kenmerkte door een toenemende zelfbeheersing, de empirische realiteit daarvan is minder vanzelfsprekend. Dat geldt ook voor de empirische validiteit van zijn historische analyse, die Hans Peter Duerr zwaar onder vuur heeft genomen in vijf dikke banden over *Der Mythos vom Zivilisationsprozess* (1988-1997). In ons land heeft Cas Wouters (1990) een interessante poging gedaan de jaren zestig en zeventig – de jaren van de lossere omgangsvormen – te duiden als een periodieke afwijking van een hoofdtrend. Deze stellingname overtuigt niet iedereen. Uiteindelijk 'stemt' de praktijk over de theorie en niet omgekeerd. Zelfs De Swaan is aan het wankelen gebracht sinds vrouwen 's nachts voor zijn huis in Amsterdam tussen de auto's een plasje plegen te doen. Aardig in verband met de discussie over de houdbaarheid van de theorie van Elias en zijn navolgers is ook een recent boek van Herman Vuijsje (1997) over het failliet van de ideologie van de jaren zeventig.

Het nut van dwang

Elias' theorie mogen we niet opvatten als een stellingname over een *onvermijdelijke* toename van de zelfbeheersing. De socioloog wijst eerder op een reële mogelijkheid die veel mensen in meer of mindere mate kunnen realiseren. Zelfbeheersing is een wat beladen term voor iets wat elk mens (en dier, of beter gezegd elk levend organisme) realiseert, namelijk zelforganisatie. Zelfbeheersing komt echter niet zonder externe, fysieke of psychische, dwang tot stand. Elias sprak van de *dwang tot zelfdwang*. De Franse historicus Muchembled (1990) heeft indringend aangetoond dat bij de uitvinding van de moderne mens de zelfbeheersing vaak met extreme geweldstoepassing tot stand kwam. Het is aannemelijk dat (laat)moderne samenlevingen niet kunnen functioneren zonder een hoge mate van zelfcontrole, hoeveel externe dwang er ook aanwezig is. Het bestaan van onbeheerst, grensoverschrijdend gedrag doet aan die bewering niets af, integendeel. De maatschappelijke onrust en het protest tegen overheden en maatschappelijke organisaties die niet alert genoeg reageren op dit ongewenste gedrag spreken boekdelen. Een treffend voorbeeld hiervan zijn de reacties op zinloze geweldplegingen in de openbare ruimte. Weliswaar *verschuiven* de opvattingen over de marges van wat kan en mag bij voortduring, maar onze samenleving kan niet buiten zelfbeheersing, schaamte en gewetensvorming.

Het is zinvol zelfbeheersing en externe dwang niet voor te stellen als twee uitersten van een continuüm, maar als twee processen die in een dynamisch evenwicht op hogere niveaus terecht kunnen komen en samen ook weer tot een lager niveau terug kunnen vallen. Een hoger of subtieler niveau van zelfbeheersing gaat aldus gepaard met een hoger of subtieler niveau van externe dwang. Dat is iets anders dan dat de ene soort dwang voor de andere wordt ingeruild. Het is zeker niet uitgesloten dat tijdelijk een instabiele situatie intreedt doordat een hoger niveau van zelfbeheersing dan wel van externe dwang gepaard gaat met een lager niveau van zijn 'tegenhanger'. Men zou de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw goed kunnen beschrij-

ven als een 'cultural lag': een afstandelijker vorm van externe dwang (afgedwongen door de democratiseringsbewegingen van de jaren zestig en zeventig), maar een (nog) niet functionerend, bijpassend, hoger niveau van zelfbeheersing.

Zelfbeheersing hangt samen met de mate waarin het individu bereid en in staat is om zelf invloed uit te oefenen op zijn levensomstandigheden, inclusief op zichzelf: het eigen psychische apparaat, de cognities en de emoties. Dit criterium laat toe empirische uitspraken te doen over individuele verschillen in de mate waarin iemand in staat is tot zelfcontrole, in de zin van het zélf controleren. Als in de loop van de geschiedenis de mensen gemiddeld meer invloed kunnen uitoefenen op de loop van hun eigen leven, dan is te verwachten dat zij ook meer zelfbeheersing ontwikkelen. Dat zal gebeuren wanneer het in hun beleving verstandig is, dat wil zeggen meer voor- dan nadelen oplevert. Maar het *hoeft* niet. Het gebruik van roesmiddelen, ook in extreme vorm, kan uitstekend passen in een geïndividualiseerde vorm van het zelf uitoefenen van controle op de eigen levensomstandigheden, ook al gaat het in de ogen van anderen om een schrikbarend verlies van zelfbeheersing. Om die reden is de metafoor 'verslaving' niet meer geschikt als benoeming van het gedrag van mensen die goede redenen hebben om hun middelengebruik in stand te houden. Weliswaar kunnen bepaalde middelen in neuropsychologische en -fysiologische zin afhankelijkheidsketens bewerkstelligen, maar deze vorm van afhankelijkheid zal zelden absoluut zijn zodra mensen 'iets beters' te doen hebben.

Zelfbeheersing is overigens ook een door ideologieën beïnvloed verschijnsel, en het beschavingsproces is dan ook verre van waardevrij. Het adagium *Gij zult u zélf beheersen* wordt in ideologieën en religieuze stelsels in alle toonaarden herhaald. In de (laat)moderne tijd is zelfbeheersing gerelateerd aan de mate waarin mensen in staat en bereid zijn om te 'investeren' in de kwaliteit van de samenleving. De kans daarop neemt toe wanneer ze hun eigen psychische huishouding en hun gedrag afstemmen op die van anderen en met elkaar communiceren over gemeenschappelijke doelen. Tevens moeten ze dan in de beoordeling van die doelen nagaan of ze in hun handelen niet indirect problemen *afwentelen* op anderen of andere domeinen, zoals bijvoorbeeld het milieu of de Derde Wereld. De instandhouding van een *civil society* vraagt veel energie, anders stort zij onherroepelijk in elkaar – de tweede wet van de thermodynamica is onverbiddelijk. Anders gezegd: zelfbeheersing is geen toestand die ooit intreedt, maar een dynamisch proces dat staat en valt bij de mate waarin de betrokkenen bereid zijn dit proces *zelf* te organiseren. Externe dwang kan nooit een voldoende verklaring zijn voor het bestaan van zelfbeheersing en die vormt ook onvoldoende 'brandstof' voor het voortbestaan ervan. De externe dwang is slechts de uiterlijke omstandigheid die elk individu *in overweging* neemt bij de afweging om zichzelf te beheersen of dat na te laten.

Alles wat niet op het echte leven is gebaseerd stort vroeg of laat ineen

Na de jaren zeventig is duidelijk geworden dat het verdwijnen van merkbaar aanwezige dwang leidt tot het wegvallen van bepaalde vormen van zelfdwang. Dat hoeft geen probleem te zijn. De veranderde beleving van de seksualiteit is slechts vanuit

een traditionele waardenoriëntatie te zien als een *terugval* in het beschavingsproces. Als leidraad mag gelden dat alles wat niet op het echte leven is gebaseerd, vroeg of laat in elkaar stort. Als voorbeeld kunnen de zeer beperkende seksuele geboden en verboden uit het verleden worden genoemd. Een ander voorbeeld is het verbod op het 'wildplassen' door vrouwen in hoge nood, zolang er voor hen nog onvoldoende openbare voorzieningen bestaan. Als een werkelijke terugval of als stagnatie in het beschavingsproces kunnen we het misbruik maken van maatschappelijke voorzieningen beschouwen – zoals het zwartrijden in de metro, omdat dit een teken is dat de betrokkenen hun eigen problemen, het niet willen betalen, afwentelen op de gemeenschap. Dat kan alleen voorkomen worden als het niveau van de gemiddelde zelfbeheersing in overeenstemming is met het niveau van externe controlemaatregelen. In dit verband is wel belangrijk ons ervoor te hoeden de bijzondere geschiedenis van Nederland in de jaren zestig en zeventig te gebruiken als *het* toetsingsmateriaal van een algemene maatschappijtheorie. In geen enkel westers land zijn de externe controlemiddelen zó radicaal uitgebannen geweest. In geen land was er zoveel ruimte voor quasi-onbeheerst gedrag als juist in Nederland.

Toch kunnen we optimistisch zijn en mogen we verwachten dat de trend van toenemende zelfbeheersing zich zal doorzetten. We hoeven ons hierbij niet te baseren op een of andere heilsverwachting maar slechts op de kenmerken van het maatschappelijke proces zelf. Niettegenstaande de chaotische ontwikkelingspatronen, stagnaties en regressies, organiseert het maatschappelijke systeem en organiseren de individuele maatschappijleden zichzelf in de richting van steeds complexere, meer pluriforme en meer verbijzonderde vormen van ordening, met name vormen van *zelfordening*. In alle verwarring en ruis die we dagelijks om ons heen waarnemen, ontstaan ook nieuwe regelmatigheden en vaste patronen die *structurerend* werken op de omgeving, net zoals de golven van de oceaan structurerend werken op de beweging van de zich in alle richtingen bewegende, ontelbare waterdeeltjes. Het is belangrijk deze rustpunten en wetmatigheden op het spoor te komen. Ondertussen moeten we ons niet fixeren op de talloze dagelijks waarneembare verschijnselen die daarmee in strijd lijken te zijn. Chaos en ordening zijn geen vreemden van elkaar: het één veronderstelt het ander. Evenzo gaan individualisering en sociale integratie hand in hand.

Literatuur

Ashley, D., *History without a subject: the postmodern condition*. Westview Press, Boulder 1997.

Braak, H. van de, *Sociodynamica: waarom de wereld constant verandert*. Enzo Press, Amersfoort 1995.

Duerr, H.P., *Der Mythos vom Zivilisationsprozess*. 5 delen. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1988-1997.

Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Deel 1 en 2. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht 1990.

Giddens, A., *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Polity Press, Cambridge 1991.

Goleman, D., *Emotionele intelligentie: emoties als sleutel tot succes*. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1996.
Holmes, D., *Virtual politics. Identity & community in cyberspace*. SAGE Publications, Londen 1997.
Küppers, G., *Chaos und Ordnung. Formen der Selbstorganisation in Natur und Gesellschaft*. Philipp Reclam, Stuttgart 1996.
Muchembled, R., *De uitvinding van de moderne mens: collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de Middeleeuwen tot de Franse Revolutie*. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1990.
Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap: vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland – een historisch-sociologische studie*. Verloren, Hilversum 1995.
—, 'Gij zult u zèlf beheersen. Verslaving en geestelijke volksgezondheid', in: P. van Lieshout, C. Hosman en G. Hutschemaekers (red.), *Geestelijke volksgezondheid in Nederland*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten 1997.
Swaan, A. de, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Meulenhoff, Amsterdam 1983.
Tester, K., *Civil society*. Routledge, Londen 1992.
Vuijsje, H., *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig*. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1997.
Wouters, C., *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1990.

Over de auteurs

PROF. DR. CHRISTIEN BRINKGREVE (1949), socioloog, is hoogleraar Interdisciplinaire Studie Gezinsverhoudingen bij de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
E-mail c.brinkgreve @ fss.uu.nl

DR. JET BUSSEMAKER (1961), politicoloog, is lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid. Zij promoveerde in 1993 op *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat* (SUA, Amsterdam). E-mail m.bussemaker@tk.parlement.nl

PROF. DR. GODFRIED ENGBERSEN (1958), socioloog, is hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij houdt zich in het bijzonder bezig met vraagstukken van immigratie en illegaliteit. E-mail engbersen@fsw.eur.nl

DRS. CARLO VAN PRAAG (1939) is sociaal-geograaf. Hij was tot zijn pensionering in 2004 adjunct-directeur bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

PROF. DR. PAUL SCHNABEL (1948), socioloog, is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau in Den Haag en universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht.
E-mail p.schnabel @ scp. nl

PROF. DR. ERIK SNEL (1957), socioloog, is bijzonder hoogleraar Intercultureel Management aan de Universiteit Twente en universitair hoofddocent Sociale Wetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij promoveerde in 1996 op *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie in praktijk* (SWP, Utrecht).
E-mail snel@fsw.eur.nl

DR. JAAP VAN DER STEL (1953), andragoog, is staffunctionaris/onderzoeker bij De Geestgronden, instelling voor geestelijke gezondheidszorg, in Bennebroek. Hij promoveerde in 1995 cum laude op *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Verloren, Hilversum).
E-mail jvdstel@wxs.nl

PROF. DR. ROMKE VAN DER VEEN (1958), socioloog, is als hoogleraar Organisatiesociologie verbonden aan de faculteit Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2004-2005) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.
Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.
ISBN 90-377-0165-5

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1
Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2
Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-X
Sociaal en Cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst. isbn 90-377-0159 0

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-X

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2003

2003/1 *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers* (2003). ISBN 90-377-0112-4
2003/4 *Rapportage Sport 2003* (2003). ISBN 90-377-0109-4
2003/5 *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (2003). ISBN 90-377-0087-X
2003/8 *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzieningen* (2003). ISBN 90-377-0113-2

2003/11 *De uitkering van de baan* (2003). ISBN 90-377-0094-2
2003/12 *De sociale staat van Nederland 2003*. ISBN 90-377-0138-8
2003/13 *Rapportage minderheden 2003*. ISBN 90-377-0139-6
2003/16 *Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en -inkomsten in 1999* (2003). ISBN 90-377-0070-5
2003/17 *Armoedemonitor 2003* (2003). ISBN 90-377-0140-x

SCP-publicaties 2004

2004/4 *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage ouderen 2004* (2004). ISBN 90-377-0156-6
2004/6 *The Poor Side of the Netherlands. Results from the Dutch 'Poverty Monitor', 1997-2003* (2004). ISBN 90-377-0183-3
2004/7 *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten* (2004). ISBN 90-377-0129-9
2004/8 *Public Sector Performance. An International Comparison* (2004). ISBN 90-377-0184-1
2004/12 *Trends in Time. The Use and Organisation of Time in the Netherlands* (2004). ISBN 90-377-0196-5

Onderzoeksrapporten 2003

2003/2 *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling* (2003). ISBN 90-377-0124-8
2003/3 *Inkomen verdeeld. Trends in ongelijkheid, herverdeling en dynamiek* (2003). ISBN 90-377-0074-8
2003/6 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging* (2003). ISBN 90-377-0114-0
2003/7 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport* (2003). ISBN 90-377-0133-7
2003/9 *Maten voor gemeenten 2003* (2003). ISBN 90-377-0134-5
2003/10 *Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002)* (2003). ISBN 90-377-0054-3
2003/14 *Mobiel in de tijd* (2003). ISBN 90-377-0125-6
2003/15 *Beleid in de groei* (2003). ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

2004/1 *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden* (2004). ISBN 0-377-0162-0
2004/2 *De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van normen en waarden in bevolkingsenquetes*. ISBN 90-377-0163-9
2004/3 *Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van de arbeidsduur* (2004). ISBN 90-377-0144-2
2004/5 *Maten voor gemeenten 2004* (2004). ISBN 90-377-0179-5
2004/9 *Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Samenvatting* (2004). ISBN 90-377-0176-0
2004/10 *Unequal Welfare States* (2004). ISBN 90-377-0185-x

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

89 *Modellering van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg* (2003). ISBN 90-377-0123-x

90 *Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk* (2003). ISBN 90-377-0127-2
91 *Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000* (2003). ISBN 90-377-0131-0
92 *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in ênquetes* (2003). ISBN 90-377-0136-1
93 *Midden in de media. Meer vrouwen in de journalistiek* (2003). ISBN 90-377-0130-2
94 *Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid* (2003). ISBN 90-377-0137-X
95 *Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor* (2004). ISBN 90-377-0167-1
96 *Nieuwe baan of nieuwe functie? Een studie naar de beloning van externe en interne mobiliteit* (2004). ISBN 90-377-0172-8
98 *Landelijk ramingsmodel kinderopvang* (2003). ISBN 90-377-0148-5
99 *Sociale uitsluiting. Een conceptuele empirische verkenning* (2003). ISBN 90-377-0154-X
100 *Het Nationale scholierenonderzoek* (NSO) en het *Health Behaviour in School-aged Children-onderzoek* (HBSC) *vergeleken* (2004). ISBN 90-377-0150-7
101 *Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging.* ISBN 90-377-0151-1
102 *Vertrouwen in de rechtspraak; theoretische en empirische verkenningen voor een monitor* (2004). ISBN 90-377-0164-7
103 *Bindingsloos of bandenloos. Normen, waarden en individualisering* (2004). ISBN 90-377-0169-8
104 *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid* (2004). ISBN 90-377-0170-1
105 *Cijferrapport Allochtone ouderen* (2004). ISBN 90-377-0171-X
106 *Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen.* ISBN 90-377-0178-7 (set, 6 delen)
107 *The Social State of the Netherlands. Summary* (2004). ISBN 90-377-0168-X
108 *Naar een stelsel van sociale indicatoren voor het Integraal toezicht jeugdzaken. Advies in opdracht van de Inspectie voor de Gezondheidszorg, de Inspectie Jeugdzorg, de Inspectie Openbare Orde en Veiligheid en de Inspectie van het Onderwijs* (2004). ISBN 90-377-0186-8
109 *Kosten en baten van extramuralisering* (2004). ISBN 90-377-0187-6

Overige publicaties

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium. Columns van K. Vyvary over de multi-culturele samenleving. ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1

Hollandse taferelen (2004). Nieuwjaarsuitgave 2004. ISBN 90-377-0155-8

Social Europe. European Outlook 1 (2004). ISBN 90-377-0145-0

Does Leave Work? Summary (2004). ISBN 90-377-0182-5